1349
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. évfolyam

1979

1

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. ÉVF. 1979/1. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társszerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION
1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként — Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk; Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

50.013
HA 1.739

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA
1979.
XCV. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HÁVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), V. KOVÁCS SÁNDOR, MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET
ÖSSZEÁLLÍTOTTA

JUHÁSZ MÁRTA

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Barlay Ö. Szabolcs: Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis 231
Benda Kálmán: „Egy lengyel királyi tanácsos levele" 1710 252
Buzinkay Géza: A Vasárnapi Újság a dualizmus első felében (1867—1890) 25
Dán Róbert: Erdélyi könyvek és John Dee 225
Havasi Zoltán: Kultúránk írott és nyomtatott emlékeinek kutatása 347
József Farkas: A Nyugat és a magyar forradalmak 266
Kiss József: A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig 43
Lakatos Éva: Lapkiadás mint üzlet 140
Lengyel András: A Mentor Könyvkereskedés történetéhez 164
Nagy Katalin, V.: Gaál Gábor és a Korunk 327
Papp László: Ismeretlen 15. századi kódex a Piarista Könyvtárban 113
Szemző Piroska, D.: A „Nővilág" megszűnési körülményei 126
Szörényi László: Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló 1

KÖZLEMÉNYEK

Bitskey István: A német barokk irodalom magyarországi recepciójáról 183
Csapodiné Gárdonyi Klára: Vitéz János ismeretlen levele egy 1471 körül keletkezett kéziratban 369
Dán Róbert: Nagyajtai Kovács István könyvajándéka a Manchester (New) College-nak 382
Fried István: Adatok Rumy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez 288
Geréb Zsófia: Bíró Mihály könyvdíszei 384
Gömöri, György: Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről 62
Gömöri, György: Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjtemények 372
Királyföldi Erika: „Uránia"című ismeretterjesztő folyóirat (1900—1925) 297
Kókay György: Horányi Elek „Memoria Hungarorum"-ának németországi visszhangjához 65
Kozocsa Sándor: Türr István exlibrise 193
Lengyel András: Adatok a 100% sajtórendészeti ellenőrzésének történetéhez 72
Lengyel András: József Attila az Új Magyar Föld szerkesztője? 389
Markovits Györgyi: Francia művek magyarul a második világháború idején 76
Markovits Györgyi: A Kanadai Magyar Munkás 1944-ben 193
Markovits Györgyi: A bécsi Világosságról 301
Pintér Gábor: „Vadosfai újság". Egy ismeretlen soproni nyomtatvány a 18. század közepéről 284
Szemző Piroska, D.: Az Egyetemi Nyomda fejlődéstörténetéhez 191
Szilágyi Ferenc: Csokonai „Békaegérharc"-ának ismeretlen illusztrált kiadása a múlt századból 67
Szilágyi Ferenc: Toldy Csokonai-kiadásának történetéhez 188
Tóth Béla: Debreceni könyvkereskedő a 18. században 187
Tóth István: Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára 272
Varga Imre: Balassa Bálint gróf újabban előkerült alkotásairól 378

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Barcza József: Siderius kátéjának ismeretlen debreceni kiadása (1618) 408
Borsa Gedeon: Az 1593. évi kolozsvári perikopás-könyv 82
Borsa Gedeon: Budai délkörre készült újabb falinaptár az 1495. évre 202
Borsa Gedeon: Kiegészítő adat egy lorettomi nyomtatványról 309
Borsa Gedeon: Bakócz Tamás újabb, nyomtatott búcsúlevele 400
Czellárné Csiba Judit: Pathai István ismeretlen műve 1617-ből 308
Csapodi Csaba: Magyarországi kódexek a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban 391
Szelestei N. László: Adatok a debreceni nyomda történetéhez 310
Téglásy Imre: Egy XVII. századi értekezés a latin próza stílusáról 91
Vizkelety András: Ismeretlen, magyar vonatkozású kódexek Münchenben 198

FIGYELŐ

Borsa Gedeon: A GW VIII. kötete 313
Borsos Zsuzsanna: Madách Könyvtár 316
Dán Róbert: Hungarika az oxfordi Bodleianában 212
Fried István: Horváth János-emlékkiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban 214
Havasi Zoltán: Az Országos Széchényi Könyvtár és a „hungarika-program" 96
Kókay György: A hazai egyházi könyvtárak kéziratkatalógusainak kiadása 215
Pető Gábor Pál: Egy elveszett kiadás nyomában 315
Szathmári István: Kiss István (1922—1978) 95
Varga József: Károlyi Mihály levelezése 211
Várhidi Klára: A Széchényi Könyvtár legelső otthona 100
[*Végh Ferenc*] *V. F.:* Az akadémiai könyvkiadás jubileuma 99

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyvtörténeti szakirodalom 1978-ban. Összeáll. *Szelestei N. László* 412

SZEMLE

Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Bratislava, 1977. *(Fried István)* 221
Bibliographie juristischer Festschriften und Festschriftenreihe 1967—1974. Bielefeld, 1977. *(Nagy Lajos)* 223
Bibliography of the Writings of Gershom G. Scholam. Jerusalem, 1978. *(Scheiber Sándor)* 110
Bokadorova, H. Ju.: Teksztologija. Moszkva, 1976. *(Róka Jolán)* 109
Botta István: Melius Péter ifjúsága. Bp. 1978. *(Dán Róbert)* 105
Catalogue de la Bibliothèque de Jean-Baptiste Massilon. Clermont—Ferrand, 1977. *(Hopp Lajos)* 108
Csomasz Tóth Kálmán: Maróthi György és a kollégiumi zene. Bp. 1978. *(Holl Béla)* 217
Dévaványa története. Dévaványa, 1978. *(V. Kovács Sándor)* 219
Documenta artis Paulinorum 3. Bp. 1978. *(V. Kovács Sándor)* 324
Eesti kirjandus võõrkeltes. Bibliografianimestik. Talinn, 1978. *(A. Molnár Ferenc)* 220
Études sur la presse au XVIIIe siècle. Lyon, 1978. *(Hopp Lajos)* 222
Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. *(Barlay Ö. Szabolcs)* 104
Katalog für bedeutende hebräische und samaritanische Handschriften. London, 1978. *(Scheiber Sándor)* 428
Két új fakszimile sorozat. *(V. Kovács Sándor)* 422
Kollin Ferenc: A Prager könyvkiadó története. Bp. 1977. *(Käfer István)* 424
Költő és próféta. (A magyar sajtó Tolsztojról.) Bp. 1978. *(B. Juhász Erzsébet)* 106
Könyv és könyvtár XI. Debrecen, 1977. *(B. Juhász Erzsébet)* 219
Lansky, Ralph: Handbuch der Bibliographien zum Recht der Entwicklungsländer. Hamburg, 1977. *(Nagy Lajos)* 110
Opuscula classica mediaevalique in honorem J. Horváth ... Bp. 1978. *(V. Kovács Sándor)* 107

Ögg, Franz: Personenregister zum Fackel von Karl Kraus. München, 1977. *(Lengyel Béla)* 429
Pogány Péter: A ponyva tüköre. Bp. 1979. *(Holl Béla)* 321
Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. Szerk. Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán. Bp. 1978. *(Fülöp Géza)* 420
Régiségeink — Ritkaságaink. Kiállítási katalógus. Győr, 1978. *(Heltai János)* 108
Szabó Ervin levelezése. I—II. Bp. 1977—1978. *(B. Juhász Erzsébet)* 321
Szegleti Ildikó: Veszprém megye nyomdászata 1860—1920. Veszprém, 1978. *(Mészárosné Varga Mária)* 323
Szőnyi György Endre: Titkos tudományok és babonák. (A 15—17. sz. művelődéstörténetének kérdéseihez.) Bp. 1978. *(Barlay Ö. Szabolcs)* 322
A Tevan nyomda- és kiadóvállalat történetéből. (1903—1949). Szerk. Szabó Ferenc. *(Lengyel András)* 426
Tien jaar finoegristiek in Groningen 1966—1976. Groningen, 1978. *(A. Molnár Ferenc)* 325
Ukrainszkie knigi kirillovszkoj pecsati XVI—XVIII. vv. Moszkva, 1976. *(Ojtozi Eszter)* 427
Yerushalmi, Y. H.: Leaves from the Oldest Illustrated Printed Haggadah. Philadelphia, 1974. *(Scheiber Sándor)* 222
Zenei írások a Nyugatban. Szerk. Breuer János. Bp. 1978. *(Barlay Ö. Szabolcs)* 423

NÉVMUTATÓ

Aba Sámuel 252
Abandinus 199
Aba-Novák 178
Aben Esra vel Abraham Avenar 397
Abláncy György 221
Abonyi Lajos 128
Abott, George 226
Ábrányi Kornél, ifj. 36
Ábrányi Lajos 34
d'Acour, Barbier 7
Ács Mihály 184, 186
Ádám György 195
Adami János 64
Addobrandinus de Tuscanella 400
Adelung 6, 9, 12, 13, 21
Adler, E. N. 223
Adorján Imréné 417
Ady Endre 194, 214, 215, 266, 300, 302, 304, 416, 429
Aigidius Columna 394
Aeneas Gazaeus 392
Ágai Adolf 34, 128, 156
Agárdi Péter 73, 75
Agócs Dániel 276, 281
Ágost, II. 259—261, 263
Ágoston, Szent (Augustinus Aurelius) 117, 274, 280, 392, 396, 397
Aigner (Abafi) Lajos 57, 58
Alanus de Insulis 241, 246, 396
Alciatus, Andrea 276, 282
Áldor Imre 126
Alpár Gitta 429
Alpári Gyula 78
Alszeghy Zsolt 3, 19
Altenberg, Peter 158
Altenburger 189
Althan Mihály 4
Amade (László) 378, 379
Amalarius 393
Ambrosius 274, 279, 392
Ambrosius de Senthgwrgh 396
Ambrus Zoltán 153
Amberbach, Johann 203
Anasztáz (érsek) 104
Anday Piroska 429
Andor Leon 301
András, II. 325
Andrássy Gyula, ifj. 211
Andreas Constantinopolitanus 399
Angyal Dávid 184
Angyal Endre 288
Angyalosi István 383
Anonymus 66, 201, 392, 422
Anstruther, Robert 378
Antal Sándor 304
Antalffy Endre 18
Antalffy (Lazztessinus) Mihály 233
Antonius de Butiro 397
Antonius de S. Petro 399
Apáczai Csere János 62, 183
Apollinaire, Guillaume 78
Appianos 392
Apponyi Albert 36
Apponyi Sándor 254, 257, 364, 366
Apulleius, Lucius 273, 281
Aquila Romanus 392
Arady Kálmán 194
Aragon, Louis 78
Arany János 19, 28, 44—47, 49, 58, 155, 194, 219, 318, 322
Aranyossi Pál 78
Arató Antal 416
Arató Ferenc 417
Ardrey, Robert 316, 317
Aretinus, Leonardus Brunus 371, 372, 392
Arghezi, Tudor 340
Aristophanes 400
Aristoteles 273, 276, 279, 392, 395, 396, 399, 400
Armbruster 293
Arndt, Johann 184, 186, 187
Artner Edgár 1
Asbóth János 36, 289
Ascher Oszkár 170, 175
Asconius Pedianus 392
Asszonypataki István 198—202
Astruc b. Jicchák b. Selómó Adret 428
Asztalos István 341
Athanasius 393
Attila 11
Aubry, Jean 234—238, 240, 248
Augurelli, G. A. 242
Augustinus, Aurelius l. Ágoston
Augustinus Dati 395
Avicenna 396

Babits Mihály 78, 171, 215, 267, 269, 270, 274, 336
Bach (Johann Sebastian) 17
Bacher Vilmos 429
Bachofen, Johann Casper 218
Bachrach Imre 291
Bacsó (Béla) 304, 306
Badalić, Josip 90
Baditz Ottó 59
Barnkopf Ignác 103
Bahil Mátyás 18, 22
Baitai, Anton L. B. 102
Bajza Jenő 128, 129, 131, 132, 138
Bajza József 128, 131
Bajza-Heckenast Aladár 132
Bajza-Heckenast Ilona 132
Bakó Elemér 365
Bakócz Tamás 400—408
Baksay Sándor 28
Baky Marica 317
Balanyi György 116
Balassa Antal 378, 380, 381
Balassa Bálint 378—381
Balassi Antal 379
Balassi Bálint 226, 274, 275, 378, 381
Balázs Béla 159, 195, 270, 306, 333, 339, 429
Balázs Éva, H. 290, 292
Balázs Ferenc 337
Baldus de Ubaldis 276, 279, 282
Baleczky Emil 428
Bálent, Boris 202
Bálint György 148, 429
Bálint Imre 175
Bálint Lajos 180
Balla Ernő 80
Ballagi Aladár 11, 28, 40, 365
Ballard, Thomas 64
Baló Elemér 167—169, 175
Balogh Ádám 259
Balogh Edgár 147, 158, 331, 332, 334, 335, 337, 342
Balogh Jolán 209, 370
Balogh József 195
Balogh Vilma 164, 182
Balzac 78, 81
Bán Imre 183
Bancroft, Richard 226
Bánfihunyadi János 63, 414
Bánki Donát 298
Banner János 426
Bányai Imre 339, 340
Bányai László 340
Baranyai Decsi János 423
Baranyai Zoltán 365
Barárth Ferenc 28, 29
Barbeyrac, Jean 20
Barbier, Alex. 15
Barbier, Ant. 15
Barbusse 301
Barcza Imre 356
Barcza József 408—411, 413
Bárd Oszkár 333
Bardócz Antal 418
Barkan, Pierre 81
Barkóczy Ferenc (érsek) 2, 4
Barlay Magda 251
Barlay Ö. Szabolcs 104, 105, 231—251, 322, 323, 423, 424
Barlow, Thomas 64
Baróthy Pál 73, 76
Baróti György 169
Baróti Lajos 56, 57, 59
Bársony Anna, Ikladi 405
Bársony Balázs, Ikladi 405, 406
Bársony Boldizsár, Berényi 406
Bársony Boldizsár, Csigleri 406
Bársony Boldizsár, Ikladi 405—407
Bársony Boldizsár, Tabajdi 406
Bársony Brigitta, Ikladi 405
Bársony Gáspár, Ikladi 405
Bársony György, Ikladi 407
Bársony János 407
Bársony Katalin, Ikladi 405
Bársony Margit, Ikladi 405
Bársony Mátyás, Kuldói 406
Bársony Orsolya, Ikladi 405
Bársony Tamás, Kuldói 406
Barta András 416
Barta Lajos 195, 267, 270, 306
Bartalus István 275
Bartholomaeus Brixiensis 398
Bartholomaeus de Glanvilla sive Anglicus 395
Bartók Béla 337, 390, 424
Bartók Lajos 34, 37
Barton, Edward 213
Bartoniek Emma 276, 354
Basch Árpád 146
Basilides Mária 167
Basilius (Magnus, Sanctus) 280, 400, 413
Basire, Isaac 62—65
Batári Gyula 415
Báthory István 233
Báthory Zsigmond 213
Bátky József 286
Batsányi (János) 328
Batthyány Boldizsár 226, 231—251, 323
Batthyány Ferencné 242
Batthyány Kristóf 232, 242
Baudelaire 81
Bauer, Otto 305
Bauhaus 164
Baumgarten, Alexander Gottlieb 6, 7, 15
Baumgarten, Siegmund Jakob 15
Baxter, Richard 6, 20
Bayer József 317, 319
Bayle 13, 222
Beatrice (I. Mátyás felesége, Beatrix) 208
Beck, Jakob Christoph 9, 217—219, 418
Beckensloer, Johannes 395
Becquerel 299
Beda Venerabilis 395
Beethoven 336
Beham, Hans Sebald 84, 85, 89, 90

Békés József 412
Beksics Gusztáv 146
Beksics Gusztávné 146
Bél Mátyás 66, 102, 185
Béla, IV. 66
Bellarmino, Roberto 108, 377
Bembo, Pietro 91, 274
Benczur Gyula 59
Benda Kálmán 69, 188, 252—265, 312
Bendefy László 417
Bene Ede 7
Benedek Elek 141, 148, 415
Benedek Lajos 325
Benedek Marcell 78—81, 169, 173, 182
Beneš, Eduard 425
Bengel, Johann Albrecht 8, 22
Beniczky Ferenc 131
Beniczkyné Bajza Lenke 128—132, 146
Benkő Ferenc 418
Benkő József 295
Bentz, Hans Villi 363
Bényei Józsefné 219, 418
Beöthy László 128
Beöthy Zsolt 28, 51
Beöythe, Emerici 308
Bercsényi Miklós 186, 259, 260, 261
Berczeli Károlyné 412
Berczik Árpád 128
Berde Mária 148
Bereczki Zsigmond 220
Beregi Tivadar 306
Berényi Bársony Boldizsár l. Bársony Boldizsár
Bergson 331
Berlász Jenő 215, 417
Berlász Piroska 411
Bernardinus de Senis 397
Bernardus Claravallensis 392, 397, 398
Bernardus de Parentinis 396
Bernardus Silvestris (Pseudo-) 199
Bernhardus 393, 397
Bernstein, Eduard 321
Bertram, Johann Friedrich 15
Bertrandus de Turre 398
Bertuch, F. J. 291
Berzeviczy Gergely 288, 289, 291—296
Bessenyei György 77, 322, 418
Bethlen Gábor 212, 376—378, 414
Bethlen János 64
Bethlen Kata, Apafiné 184
Bethlen Miklós 62—64
Bethlen Farkas 102, 212
Beyreuther, E. 9
Beythe, Andr(eas) 102
Beythe István 308
Bèze, Theodore de (Beza) 10, 21, 106, 283
Birkenmajer, A. 198
Bíró Ferenc 9
Biró Lajos 270
Bíró Mihály 384—389
Bismarck 33, 39
Bisterfeld 64
Bitskey István 183—187
Blattner Géza 171
Bleyer Jakab 17, 365
Blumauer 67
Boccaccio 392
Bocskai 212, 214
Bod Péter 311, 383, 414
Boda Miklós 415
Bódi László 315
Bodmer 7
Boëthius 394, 395
Bogdán István 412
Bogza, Geo 340
Bohatta, Hans 10
Bolgár Ágnes 118
Bollók János 107
Bolyai Gábor (álnév) 342
Bolyai Zoltán (álnév) 342
Bonaventura 280, 281
Bonfini 313, 262, 279, 351, 394
Bongars, Jacques 376
Bonhomius, Franciscus 282, 283
Bonifacius VIII. (pápa) 393, 398
Bónis György 406
Bonneval (márki) 11
Bontempi, G. A. 253
Born, Ignatius 66, 102
Bornemisza Péter 275, 308
Boromissza Tibor 170
Boronkai Iván 107
Bors Tihamér (álnév) 301
Borsa Gedeon 82—90, 202—210, 309, 310, 313—315, 352, 356, 360, 400—408, 411—413
Borsányi László 417
Borsos István 6, 9, 12, 13, 17, 19, 21
Borsos Márton 295
Borsos Zsuzsanna 316—320
Borsy Károly 414
Bortnyik Sándor 174, 176, 182
Boschovich, Roger 102
Botka Ferenc 416
Botta István 105, 106
Bouhours, Dominique 7
Bouveret, Bénédictins de 124
Böhm Vilmos 306, 307
Bölöni György 81, 389
Bözögi György 338
Brancas hercegek 15
Brassai Sámuel 28
Braun Róbert 337
Brázay Emil 158, 159
Brecht, Bertolt 429
Brechtold Ferenc (püspök) 4
Brenner Domokos 254—265
Brenner Márton 255
Brentius 279, 281, 282
Bresztovszky Ernő 266
Breuer János 423, 424
Brewer 90, 312
Bright, John 29
Brinck, Ernst 373
Briquet 201

Brockdorff, Cay von 6, 13
Bródy Imre 174
Bródy László 169
Bródy Sándor 159
Brown, Thomas 23
Brunner Emőd 5, 13
Bruno (Sankt Gallen-i) 104
Bruno, Giordano 323
Buckle 30
Budai Ézsaiás 119
Buddle, Johann Franz 14, 22
Budny, Simon 229
Buganagy János 273, 282
Bullinger 232
Buridanus, Iohannes 399
Burnet 6
Burton, William 227
Busa Margit 357
Busby 63
Busto, Pietro 213
Buttky László 169
Buzinkay Géza 25—42, 412
Büchner, Ludwig 29
Büttner Lina 28
Byrnes, Robert Francois 365

Camerarius, Ludovicus 247, 377
Canisius, Peter 84, 274, 279
Cant, G. 226
Canz, Israel Gottlieb 6
Čapek, Karel 429
Capet Erzsébet 133, 134
Caraffa 293
Carapcea, Florica 82
Carl, Joseph 3
Carlisle, A. T. 12
Carolus (Károlyi) Péter 225, 226, 230
Casaubon, M. 229
Cassiodorus 399
Castell, Edmund 63
Castiglione, Giovanni 370, 372
Catane, Moshe 110
Cathemius, Ambrosius 273, 282
Centgraf Károly 417
Cesnaková-Michalková, Milena 414
Chalcidius 394
Champeaux, Gérard de 123
Chapelle, Jean de la 255
Cheney, C. R. 378
Cholnoky Viktor 159
Chrysostomus 279, 397, 400
Chythraeus, D. (Kochhafe) 262
Cicero 91—93, 279, 395
Cicero (Pseudo-) 395
Clajus 184
Claudel Paul 317, 319
Clemens Romanus (Pseudo-) 393
Clusius, Carolus (Charles de L'Escluse) 231, 234, 235, 247
Cocea, Nicolae Dumitru 340
Cocteau, Jean 80, 81, 169, 174
Codarcea, Corneliu 340
Codreani, Sorina 82
Coelius Pannonius (Gyöngyösi Gergely) 275, 280
Columnis, Guido de 198, 201
Comestor, Petrus 117, 212
Comte 30
Copinger 313—315
Corday, Charlotte 135
Cornides Dániel 102, 254, 255
Corily-Nitschmann Sámuel 6
Corvinus, Elias 233, 238—246, 247, 323
Cotrus, Aron 339, 340
Cras (álnév) 301
Crenius, Thomas 21
Creussner, Friedrich 207
Cromwell, Oliver 11, 20
Cromwell, Richard 11
Crusius, Thomas Theodorus 21
Csaba (királyfi) 8
Csajághy Júlia 131
Csajághy Laura 131
Csáky Albinné 151
Csáky Károly 415
Csáky Piroska 358
Csánki Dezső 370, 406
Csapodi Csaba 201, 354, 355, 360, 391—400, 412
Csapodiné Gárdonyi Klára 354, 355, 361, 369—372, 391
Csáth Géza 424
Csehi Gyula 339, 340
Csendes László 417
Csene Péter l. Szenci Csene Péter
Csengery Antal 72
Csépán István 19
Cserépfalvi Imre 80, 81
Csigleri Bársony Boldizsár l. Bársony Boldizsár
Csóka Istvánné 187
Csokonai Vitéz Mihály 67—72, 101, 188—191
Csomasz Tóth Kálmán 217, 218
Csontosi János 391, 392, 395
Csorba Mária, borsai 407
Csőregh Gyula 140
Csurdi Sándor 416
Csurgay Kálmán 416
Csurgay László 46
Csürös Ferenc 311
Csüry István 219, 417
Curie, Éve 78
Curie-házaspár 299
Curie, Madame 78
Cybulski, Radoslaw 166
Cyprian, Ernst Salamon 18
Cyprianus 281, 392, 393, 397
Cyrus 392
Czakó Ambró 164, 182, 195, 197
Czakó Elemér 191
Czeglédi István 212
Czellárné Csiba Judit 308, 309
Czigány Lóránt 366
Czigány Magda 363
Czikann, J. J. 289

Czuczor László 425
Czudor József 220
Czukor Károly 173
Czwittinger Dávid 65, 102, 212

Dalmady Győző 28, 34, 37, 128
Dalmady Viktor 138
Dalos László 319
Damasus 393
Dán Róbert 105, 106, 212–214, 225–230, 377, 382–384, 417
Dániel Arnold 337
Daniel Gábor 254, 256
Daniel István 256
Daniel, Nathalia 200
Daniss Győző 417
Dapsy László 28–30
Darjes, Joachim Georg 13
Darnel, W. N. 62
Darnyik János 306
Darrel 23
Darvas József 316, 338
Darvas Lili 167
Darwin 29
Dau, Helmut 223
Daudet Alphonse 34
Dávid (király) 373
David ben Jakob ha-Kohen 214
Dávid Ferenc 106, 225, 229, 382, 383
Dávid Mihály 167
Deacon, R. 228
Deák Farkas 28
Deák Ferenc 35, 39, 156
Debreceni Ember Pál 12, 213
Décsényi (Schönherr) Gyula 200
Décsi Imre 174
Dee, John 226–230, 248, 323
De Gerando Attila 40
Deleanu, Liviu 340
Demeter Tibor 363, 364
Demosthenes 108
Demosthenes (Pseudo-) 370, 372
Dénes István Zoltán 416
Denis, Michael 202
Deréky, Pál 414
Dérer, Ivan 425
Derkovits Gyula 164, 178–180, 182
Derkovits Gyuláné 179
Dersi Tamás 149, 150
Déry Tibor 81, 170, 176, 270, 338
Déryné 317, 319
Derzsi Károly 384
Descartes 78
Dési Huber István 164, 180, 182, 337
Dési Huber Istvánné 164
Deslys 128
Desmoulins, Lucile 135
Deső Benedek (nótárius) 273, 284
Dessewffy Aurél 416
Dévai Bíró Mátyás 12, 66, 286, 423
Dezsényi Béla 141, 142, 144, 150, 151, 357
Dézsi Lajos 183, 201, 364, 378–380
Dickens 28
Diderot 78, 222
Dienes László 211, 212, 327, 330, 333, 345, 346
Dienes Valéria 174, 182
Diesoh 11
Dietrich-cég 291
Diener-Dénes József 306
Dinnyés Árpád 159
Dinus Rossoni de Mugello sive Mugellanus 399
Diodoros 400
Dionysius Alexandrinus 393
Dionysius Areopagita 392
Disraeli 29
Dobai Székely Sámuel 258
Dobay György Sámuel 22
Dobó Ferenc 221
Dobossy László 76, 425
Dobozi István, ifj. 255
Dobrogeanu-Cherea 340
Dóczy Lajos 429
Dohnál Gábor 414
Donatus 119, 207, 395
Donáth Regina 1, 2, 5, 7, 10, 11
Dostalova, R. 229
Dosztojevszkij 34
Dózsa (György) 400, 402
Dömötör János 28, 29
Dörre Tivadar 34
Drankmeister, Albrecht 7, 9
Dselalzáde Musztafa 272
Dubos, Jean Baptiste 108
Dudith András 213, 226, 376
Duhamel 78, 80
Dukkon Ágnes 413
Dulong, M. 198
Dumas père 128
Duns Scotus 393
Durrell, John 63
Du Ryer, André 13

Éber Pál 275, 281
Eckhardt Sándor 233, 235, 236, 378, 381
Ecsedy Judit, V. 413
Éder György 283
Efraim ha-Kohen 214
Egessipus (Aigesippi, Egesippi) 276, 279
Egger Mária 318
Ehrard, Jean 108
Ehrenburg, Ilja 195
Eichhorn, J. G. 291
Einstein 195, 299
Elek Artúr 180
Elek László 414, 427
Elischer Boldizsár 131
Ellebodius 233
Eller Károly 145
Éluard, Paul 78
Ember Ernő 219
Ember Ervin 168
Ember Mária 316
Emericus Pannonius 212
Emich Gusztáv 43–50, 56–58, 61, 415

Emich Gusztáv, ifj. 50
Eminescu 339
Enczi Endre 168
Engel János Keresztély 291, 294
Enyedi György 382, 383
Enyedi R. Gáspár 63
Eötvös Károly 28, 38, 58
Eötvös Lajos 28
Eperjesi Kálmán 365
Erasmus, Rotterdami 91, 92, 274, 275, 283
Eratus, Thomas 227, 247
Erdei Ferenc 195, 339
Erdélyi Árpád 180
Erdélyi Gyula 145
Erdélyi Ilona 418
Erdélyi János 414, 418
Erdélyi József 171
Erdélyi Pál 275
Erdődi Bakócz Tamás l. Bakócz Tamás
Erdődi József 422, 423
Erdős Lajos 180
Erdős René 168, 171
Érdúlyhelyi Menyhért 370
Erg Ágoston 73, 74
Erki Edit 73, 416
Ermleutner (Ermleütner), Valentin 273, 284
Erődi Béla 28
Erős Péter (álnév) 305
Ersch, J. S. 292
Érszegi Géza 107
Erzsébet, I. 11, 226, 228, 230
Essex 318
Esze Tamás 255—258, 260, 264, 265, 311
Eszerházy (Antal) 259
Eszterházy Miklós 7, 14
Euripides 400
Eusebius Caesariensis 314
Eusebius Cremonensis (Pseudo-) 314
Evans, Robert J. W. 212, 214, 231, 232, 238, 239, 382
Eypheus 396

Fábián Dániel 389, 390
Fábián István 284, 286—288
Fábri Gergely 285, 286
Fabricius Bálint 91—94
Fábry Zoltán 332, 333, 344
Faddy Bálint 233
Fái István 195
Fajcsek Magda 363
Fallenbüchl Zoltán 114
Faller Jenő 365
Faludi Ferenc 1—24, 102, 189
Faludy György 79, 80
Falvy Zoltán 357
Fáncsi Antal 231
Faragó Simon 150
Farkas Antal 302, 303
Farkas Zoltán 81
Farneze, Francesco 213
Fassmann, David 10, 11, 22
Fazakas József 311, 414
Fazekas Árpád 416
Fáy András 131
Féja Géza 339
Fejér Judit 357
Fejérpataky László 232
Fejérváry-kormány 299, 300
Fejes István 28
Fekete András 233
Fekete József 151
Fekete Tivadar 339
Feleky Géza 164
Felhő Ibolya 2
Felkai Ferenc 316, 317
Feller, Jakob 8
Fénelon 11
Fényes László 304—306
Fényes Samu 306
Fenyő László 171
Fenyő Miksa 270
Fenyő Rózsi 167, 170
Ferdinánd, I. 66, 272
Ferdinánd, II. 315
Ferdinánd, III. 114, 185
Ferdinánd, V. 53
Ferenc, I. (francia király) 11
Ferenc, I. (magyar király) 100—103
Ferenc, II. (német—római császár) 102, 233
Ferenc József, I. 27, 156
Ferenczffi Lőrinc 373
Ferenczi László 80
Ferenczy Zoltán 49, 55, 60
Ferenczy János 292
Ferenczy József 422
Ferus, Joannes 280, 282
Feyl, Othmar 185
Féval 128
Ficino, Marsilio 108, 274, 276, 280
Fiedler, Joseph 254
Finászy Ernő 13
Findlow, B. 383
Fink 195
Fitz József 208, 209, 214
Fjodorov, Ivan 427, 428
Flamingó (álnév) 301
Flaubert, Gustav 78, 80, 81
Fleming 184
Fodor Ferenc 357
Fodor István 147, 148
Foester, R. 198
Fógel József 405
Fontana, Francesco 370
Fontane, Theodor 315
Fontenelle 11
Forgách Fran(ciscus) 102
Forgács Anna 169
Formentin 13
Fornacon, S. 17
Földes Pál 306
Fraknói Vilmos 347, 370, 402, 404, 418
France, Anatole 81, 167, 304
Françeschini, Ae. 198
Francischinus de Montescilicia 400

Franciscus Mayronius 392
Franciscus de Zabarellis 399
Franck, Johann 20, 24, 186
Franck, Sebastian 21
Francke, August Hermann 15, 19, 22, 185—187
Francken, Christian 226, 228
Frangepán Ferenc 253
Frank, Leonhard 302
Frank Tibor 416
Frankenburg Adolf 46, 128
Franner, Tobias 8
Franyó Zoltán 159
Fráter Zoltán 416
Fränkel György 180
French, P. J. 226
Fresenius, Philipp Johann 10, 22
Freud 164, 331
Freylingshausen, Johann Anastasius 15, 22, 186
Fried Géza 170
Fried István 214, 215, 221, 222, 288—297, 413, 415
Friedreich Endre 115, 116
Friedrich Ildikó 414
Frigyes, I. (porosz király) 11
Frigyes, II. (Nagy) 11, 17
Frigyes, III. (császár) 208, 372
Frölich Dávid 64
Fuker 66
Fülep Lajos 269
Fülöp, II. 11
Fülöp Géza 143, 219, 419, 420—422
Füredi János 116
Fürst (Sándor) 306, 307, 429
Füst Milán 170, 270
Füves Ödön 414

Gaál Gábor 143, 327—346
Gaál Gáborné Zánszky Margit 343
Gaál Jenő 292
Gaál József 219
Gabányi Árpád 146
Gábor Andor 194, 195
Gachot, François 416
Gál István 321, 390
Gál Kelemen 382
Galambos Ferenc 363, 418
Galeotto Martio Narnensis 395
Galić, Pavao 418
Galilei 373
Gáll Ernő 339, 340, 341
Gallemart, Johannes 5
Gálos Gáborné 113
Gálos Rezső 2
Garami Ernő 266, 305
Garay Ákos 153
Garay (János) 38
Garázda Péter 392
Garbai Sándor 301, 303, 304
Gárdonyi Albert 191
Gárdos Mariska 305
Gárdos Nelly 169, 175
Gardy, Frédéric 10
Garibaldi 155, 194
Gasc, M. 222
Gáspár Endre 306
Gasparinus Bergomensis 395
Gatterer, Johann Christoph 65
Gauguin 300
Gedő Simon 173
Géfin Gyula 2
Geier, Martin 6
Geisberg, Max 84, 85, 89, 90
Geleji Katona István 212
Gellért Hugó 417
Gelli, Jacopo 194
Gellius, Aulus 274, 281
Gémes Ani 169
Genersich, Christian 289
Genersich, Johann 289
Georgievits, Bartholomaeus 105
Géraldy, Paul 80, 81
Gerdes, Daniel 17
Geréb Zsófia 384—389
Gereblyés László 76
Gergely, XIII. l. Gregorius, XIII. (pápa)
Gergely Sándor 164, 195
Gerhard, Johann 184—187
Gerhard, Paul 20, 186
Gerics József 107
Gerő György (álnév) 342
Géza (fejedelem) 104
Géza, II. 200
Gide, André 80, 81
Giraudoux 81
Gladkov 164
Glaser Lajos 365
Glover, Thomas 213
Godwin, Thomas 13
Goethe, J. W. 28, 128, 130, 131, 300
Gogol 128
Goldziher Ignác 110
Goll, Ivan 169, 174
Gombáné Lábos Olga 219
Gombocz István 357
Gombos Imre 189—191
Gondos Ernő 416
Gorkij 79, 300
Gorzó Gellért 255
Gottsched, Johann Christoph 7, 11, 16, 17, 22
Goudimel, Claude 217
Göböl Gáspár 21
Gömbös Gyula 306, 429
Gömöri, György 62—65, 372—378, 382, 414
Görög Demeter 417
Gragger, Robert 183, 184, 364
Gratianus 394, 399
Gravisset, René 376
Green, Robert 227
Gregorius, I. Magnus (pápa) 393
Gregorius, IX. (pápa) 394, 397, 399
Gregorius, XII. 399
Gregorius, XIII. 272

Gregorius Nazianzennus 392
Greguss Ágost 50—54, 61
Greguss János 32
Grellmann, H. M. G. 290, 291
Grente, Georges 7, 13, 14
Griffin, Nathaniel Edward 198, 201
Grimmelshausen 184
Griseus, Ulricus l. Ulricus
Grofft János 287
Grosart, A. B. 227
Grossenbacker, Ernst 166
Grossgebauer, Theophil 15
Grósz Károly 416
Grotius, Hugo 252, 262, 263, 265
Gruber, J. G. 292
Grüneisen, H. 372
Grünwald Imre 151
Gryphius 184
Gualtherus (Waltherus), Wolfgang Marcus 373
Guarinus, Baptista 392
Guillelmus Altissiodorensis 393
Guillelmus de Lanicea 396
Guise hercegek 233
Guistinelli, Pietro (Justinellus, Petrus) 309
Gulyás József 68
Gulyás Pál 214, 363
Gunda Béla 390
Gunzo (olmützi püspök) 399
Gussmann, Rudolf 130
Guszeva, A. A. 427
Gusztáv Adolf 11
Guttmann, Julius 110
Gyárfás Tihamér 2, 5
Gyarmathy Zsigáné 34
Gyáros László 195, 416
Gyenis Vilmos 21
Gyéressy Béla 324, 325
Gyergyai Albert, 77, 78, 80, 175
Gyetvai Nagy János 194
Gyöngyösi László 212
Gyöngyösi, Steph(anus) 102
Györffy György 104, 105
György Aladár 27, 28
György Endre 28, 29
Győry Dezső 426
Győry Vilmos 28
Gyulai Pál 27, 28, 49, 51—55, 68, 215, 219
Gyurikovics György 295

Haan Lajos 426
Habermann, A. M. 223
Hadrovics László 369
Haebler 207
Hafenreffer 186
Haiman György 413—415, 417
Hain 313—315
Hajnóczy József 418
Halas 425
Halász Gábor 81
Halász Imre 36
Haller, Ladisl(aus) G. 102
Halmos Béla 390
Halmos Valéria 169
Haltsonen, Sulo 221
Haly Aberudiam 394
Hammond, Matthew 227, 230
Hamsun, Knut 158
Hanacius Ferenc 115, 116, 125
Hannemann, Ambrosius 21
Haraszti Erika Ágnes 108
Haraszti Sándor 341, 345
Haraszty Mici 168
Harden, Maximilian 345
Hardy, Thomas 300
Harmatta János 108
Harsányi István 68
Harte, Bret 28
Hartenberg (ezredes) 22
Hartleben Konrád Adolf 44, 188—191
Hase, Th. 12
Hatin, Eugène 16
Hatvany Lajos 270, 306, 328—330, 333, 338, 339, 341, 343, 346, 416
Hausman, Gottfried 22
Havas Adolf 43, 45, 48, 52, 56, 57, 59, 61
Havas Endre 195
Havas Géza 305—307
Havas Györgyike 167
Havasi Zoltán 96—99, 347—368, 417, 418
Hawthorne, Nathaniel 28
Háy Gyula 78
Háy Károly László 181
Hazard, Paul 12, 265
Hearius, Joannes 15
Hébelt Ede 164
Heckenast Aladár 129
Heckenast Gusztáv 126—133, 135, 139, 417
Heckenastné Lövészy Teréz 128, 129
Hegedüs Sándor 30
Hegel 331
Hegendorff 423
Hegyi Ferenc 418
Hegyi Rózsi 167—169
Heine, Heinrich 34, 79, 128, 302
Heineccius, J. G. 188
Heinrich, Nicolaus 310
Helder-Jastrzebska, Jolanta 326
Hell, Maximi(lian) 102
Hellebrant Árpád 362
Helmeczi István 213
Heltai Gáspár 83, 84, 89, 90, 308, 423
Heltai János 108, 413
Heltai Jenő 153, 158
Helvét 105, 106
Hennius, H. C. 395
Henricus de Hall 399
Henricus de Hassia 398
Henricus de Marburg (Hainricus de Marpurg) 398
Henrik, VIII. 11
Hentaller Elma 34
Herberstein, Felician 239
Herczeg Ferenc 305, 429
Herczeg Mihály 415

Hericus de Frimaria 396
Herman Ottó 28
Hermann Egyed 1
Hernádi Istvánné 419
Heron 400
Herrad, Landsberg-i 121
Herrgott, Hans 84
Herrmann, H. J. 391
Hervay Ferenc 324, 325, 356
Hesiodes 400
Hess András 276, 413
Hettner, Hermann 17
Hevenessy, Gabr(iel) 102
Heverdle László 416
Hevesi András 79—81
Hevesi József 146, 151, 152
Hevesi Sándor 318
Hevesy Iván 164, 166, 168, 170, 172, 173, 175, 179, 182, 337
Heyne, Chr. G. 291
Hieronymus l. Jeromos
Hiersemann, Anton 313
Hilarius Pictaviensis 393
Hiller, Erhardt 248, 249
Hiller, Gottlieb 289
Hiller István 415, 418
Hincz Gyula 68, 80
Hippocrates 395
Hitler 307
Hmelnyickij, Bogdan 427
Hobbes 6
Hock János 307
Hodža, Milan 425
Hoeven, A. M. van der 325
Hoffhalter Rudolf 90
Hoffmeister, Joannes 280, 282, 283
Hofhalter Ráfael 274
Hofmann, Johann Jacob 12
Hoffmannsthal 429
Hohlwein, L. H. 9
Hoitsy Pál 28, 34
Holborch, Guilelmus 397
Holl Béla 217, 218, 321, 322, 414, 417
Holliwell, J. O. 226
Holló Ferenc 415
Holló Klári 170
Hollstein, F. W. H. 84
Holzmann, Michael 10
Homelius, J. 246, 247, 250
Homeros 400
Hondius 213
Honorius, III. (pápa) 325
Honorius Augostodunensis 118
Hont Ferenc 197, 319
Hopp Lajos 108, 109, 222, 256, 258, 415
Horányi Elek 65, 66
Horatius 34
Horn, Georg 8, 22, 262
Hornyák János 195
Horog Pál 310
Horthy Miklós 306, 429
Horvát István 14, 292
Horváth Cyrill 275
Horváth György 164, 180
Horváth István 286, 287, 347
Horváth István, ifj. 316, 319
Horváth János 20, 107, 108, 118, 124, 214, 215, 372
Horváth, Joh. Bapt. 102
Horváth József 11
Horváth Tibor Antal 247
Horváth Viktor 416, 418
Horváth Zoltán 80, 301, 321
Horváthné Pereszlényi Éva 415
Howel, James 64
Hőke Lajos 34
Hölvényi György 413
Hrabovszky György 286
Hrenkó Pál 413, 417
Hronský 425
Hubay Ilona 209, 365
Huber Kálmánné 415
Hugo, Victor 34, 39, 81, 128
Huizinga 80, 122
Hunger, Friedrich Wilhelm Tobias 234, 235
Hunnius Aegidius 186
Hunyadi (Antal) 22
Hunyadi János 65
Hunyadi László 48
Hunyady Sándor 336
Husz János 202, 274, 282
Huszák Sámuel 12
Huszár Gál 105, 106, 218, 413
Huszti Dénes 292
Huszti István 184, 311

Iacobus de Cessolis 396
Iacobus Zocchi 397
Ibsen 316, 317
Igaz Sámuel 295
Ignotus Pál 175, 176, 267
Ikladi Bársony Boldizsár l. Bársony Boldizsár
Illés László 73, 157, 416
Illés Tibor 79
Illésházy János 1
Illésházy József 5
Illésy János 114
Illyés Bálint 28
Illyés Gyula 77—81, 170, 176, 195, 337
Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra 77
Imre István 412
Imre Sándor 31, 32
Inczédi József 184, 185
Indali György 417, 418
Innocentius III. (pápa) 397, 398
Ioannes Andreae 393, 398
Iohannes de Calderini 399
Iohannes de Deo 399
Iohannes de Erfordia 396
Iohannes Eschuid 397
Iohannes Gerson 398, 399
Iohannes Ianuensis de Balbis 394
Iohannes de Otting (soproni főesperes) 398
Iohannes Prutenus (császmai kanonok) 399, 400

Iohannes de S. Sophia 395
Iohannes de Turrecremata 399
Iohannes de Vsk 398
Iohannes de Westfalia 399
Ipolyi Arnold 28
Ipolyi Tamás (álnév) 304
Irinyi József 72
Irinyi Károly 69, 188, 312
Isaac, Frank 405
Isidorus Hispalensis 397
Isokrates 392
István I. (király) 19, 104, 200, 252
István (kalocsai érsek) 370, 371
Istwánffy, Nicol(aus) 102
Iszlavin, Vlagyimir 423
Iván Ede 180
Ivanich Pál 107
Iványi Béla 191, 232, 233, 237—240, 242, 248—250
Izsák László 340
Izsó Miklós 38

Jacobeus Szaniszló 423
Jakab Béla 183
Jakab Elek, 275, 384
Jakab György 258
Jakó Zsigmond 414
Jakubovich (Emil) 395
Jammes, Francis 81
Jankai József 305
Jankó János 26, 34, 52
Jankovich Ferenc 79
Jankovich Miklós 19, 295, 378—380
Jankovics József 414
János (deák) 232
Janovics Nóra 180
Janszoon, Laurens 119
Janus Pannonius 102, 213, 275, 282, 370, 372, 392, 400
Jászberényi (P.) Pál 62—64, 212
Jászi Oszkár 195, 211
Jaurès 306
Jávori Jenő 220, 221
Jehuda ben David ha-Kohen 214
Jékely Zoltán 78
Jeromos, Szent (Hieronymus) 17, 279, 396, 397, 400
Jeszenszky Danó 46
Jeszenszky Géza 415
Jewel, John 19
Jilemniczký, Peter 424, 425
Joachimus Vadianus 405
Joannes (Sanctus) 280
Johannes XXII. (pápa) 399
Johannes Hispanus 198
Johnson, Hewlett 105
Joinville, Jean de 122
Jókai Mór 28, 34, 50, 51, 54—56, 58, 133, 144—146, 155
Jónás Károly 418
Jordáky Lajos 340
Josephus Flavius 276, 279
Jósika Miklós 128
Jósika-Podmaniczky Júlia 128, 129
Jouvet, Louis 81, 317, 319
József, I. (császár) 219
József, II. 101, 296, 384
József (nádor) 350
József Attila 78, 79, 164, 165, 171, 176, 182, 194, 215, 338, 339, 389, 390
József Farkas 266—271
Jöcher 6, 9, 11—14, 17, 20, 21
Juhász Erzsébet, B. 106, 107, 219, 321, 417
Juhász Gergely 8
Juhász Gyula 78, 159
Julius Caesar 2, 12, 136
Junius Brutus 33
Justh Zsigmond 426
Justinianus 276, 394
Justus Pál 176
Jügelt, Karl-Heinz 185

Kachelofen, Konrad 209
Kádár Béla 177
Kádár Endre 158
Kádár Imre 339
Kadosa Pál 168
Kafka, Franz 300
Kahána Mózes 335, 339
Káldi 183
Kállay Béni 36
Kállay István 416
Kálly Lili 169
Kálmán Klára 315
Kalmár (őrnagy-hadbíró) 135, 136
Kalmár Henrik 305
Kalmár Péter 412
Kálvin 373, 377
Kameneva, T. N. 427
Kamermayer Károly 192
Kanefuss, C. 11
Kant 6, 331
Kapitánffy István 107
Karancsi György 310, 311
Kardos Albert 59
Kárdy János 406
Karinthy Frigyes 153, 157—159
Karly Ágost 168
Kármán János 12
Kármán József 189—191
Károly, I. (angol király) 11, 62
Károly, I. (Nagy) 105
Károly, V. (német—római császár) 11
Károly, VII. (francia király) 371
Károlyi Ádám 195
Károlyi (Antal) 22
Károlyi Boldi Sebestyén 105
Károlyi István 316—318
Károlyi Mihály 79, 195, 197, 211, 212, 304—306, 337, 429
Kárpáti Aurél 80
Karpinszkij 195
Kass János 315
Kassai Pál 312
Kassák Lajos 170, 176, 181, 182, 306, 334, 335, 337

Kathona Géza 63
Katona Imre 232
Kautsky 304
Kazai György 187
Kazár Emil 28
Kazinczy Gábor 256
Kazinczy Ferenc 67, 288, 292, 294, 295
Kázmér, IV. (lengyel király) 209
Kazzay Sámuel 310, 311, 418
Käfer István 424—426
Keckermann, Bartholomeo 91
Kecskeméthy Csapó Dániel 45, 68, 188
Kecskeméti György 175
Kelemen, XIII .(pápa) 5
Kelemen Mór 128
Kelemföldy (álnév) 68, 188
Keleti Gusztáv 26
Keleti Márton 169
Keleti Österreicher Lajos 146
Keller, Chr. 188
Kellner György 195
Kelly, Edward 228—230
Kemény Gábor 338
Kemény G. Gábor 357, 425
Kemény György 357
Kemény János 376
Kemény Zsigmond 50, 51
Kempelen 22
Kempelen Róza 128
Kenessey Albert 28
Kenéz Győző 1
Kepes Imre 195
Kepp Mária 290, 291
Kerchelich, Balth(asar) 102
Kerekes Sámuel 417
Kerényi Ferenc 418
Kereszturi Pál 63, 64
Keresztury Dezső 78, 351
Kereszty István 357
Kéri Pál 304—307
Kernstock Károly 164, 182
Kerr, Alfred 158
Kertbeny Károly 47, 362, 365
Kéry Gyula 46
Keszler Ede 76
Kett, Francis 227, 230
Kibédi Sándor 339
Kibre, P. 199
Kicsi Sándor 389
Kindlová, Hana 425
Király Péter 413
Királyföldi Erika 297—301
Kirchner, Joachim 200
Kirchner, Johann Georg 15
Kis Hajnal 152
Kis János 189—191
Kisasszondy Éva 419
Kisfaludy Balázs 285
Kisfaludy Károly 189
Kisfaludy Sándor 189
Kiss Áron 274
Kiss Ferenc 168, 170
Kiss Gyula 416
Kiss István 95, 96
Kiss József 43—61
Kiss Vilma 178
Kiszlingstein Sándor 356
Klabund 158
Klaniczay Tibor 247, 274, 276
Klaus Mihály 3, 4
Klein Mihály 19, 21
Klement János Mihály 255, 258—260, 264
Klesch, Daniel 184
Klimó György 2, 3, 5, 13, 14, 21, 23
Klopstock 7, 8
Klöss 90
Klupathy Jenő 299
Kmetty János 178
Knauer, Moritz 15
Kner Imre 426
Knibbe, David 21
Kniezsa István 428
Kóber Leó 153, 158
Koberger 207
Kóbor Tamás 158
Kodály Zoltán 424
Kodolányi János 171, 337, 390
Kohlreiff, Gottfried 21
Kohn Hillel 334
Kohn Sámuel 383
Kókay György 65, 66, 215, 216, 415, 418, 420, 421
Kollányi Ferenc 418
Kollár Demeter 14
Kollár Ferenc 338
Koller József 1, 272
Kollin Ferenc 424—426
Kolosváry-Borcsa Mihály 79
Kolozsi Tibor 162
Komáromi Csipkés György 64, 414
Komáromy Lajos 29, 31
Komját Irén 416
Komjáthy Miklósné 352, 356, 360
Komlós Aladár 126, 133, 166, 171, 175, 176, 182, 266
Komor András 175
Komor Ilona 183
Kont Ignác 254, 257, 365
Korda Sándor 328, 429
Kormos László 413
Korompainé Szalacsi Rácz Mária 162
Korvin Sándor 339, 340
Korzenszky Richárd 9
Kosáry Domokos 100, 293
Kosch, Wilhelm 7, 11
Kosel (grófné) 260
Kossuth Lajos 39, 43, 156, 196, 197, 325
Koster (Küster) Lőrintz l. Janszoon
Kosztolányi Dezső 153, 159, 170, 176, 269, 270, 300
Kovács Imre 339
Kovács I. Gábor 414
Kovács Kálmán 175
Kovács Károly 338
Kovács Katona Jenő 338, 340
Kovács Máté 2

Kovács Sándor Iván 93
Kovács Sándor, V. 219, 220, 324, 325, 413, 422, 423
Kovalcsik Pál (álnév) 342
Kozocsa Sándor 193, 194, 356
Kő (álnév) 301
Kő Antal 287
Kőhalmi Béla 211, 301, 302
Könczöl Imre 418
Kőnig, Johann Friedrich 186
Könyves Tóth Kálmán 28, 39
Köpeczi Béla 100, 254—256, 413
Körmendi Péter 63
Körmendy Ferenc 172
Körmendy József 418
Környei Attila 413
Kőrösi József 164
Körösi Uri János 214
Körtvényesi János 255, 261
Kővári Imre 416
Kőváry Gyula 168
Kövesházy Ágnes 170
Kralowanszky, Andreas 289
Kraus, David 309, 310
Kraus, H. P. 313
Kraus, Karl 429, 345, 387
Krén Katalin 166
Kreutz 259
Kristeller, P. O. 370
Krisztina (királynő) 11
Kropf Lajos 62, 65, 213
Krúdy Gyula 145, 269, 270, 300, 416
Kubán Endre id. 153
Kubán Endre, ifj. 153
Kubinyi Mária 354
Kudelka Károlyné 164—166, 178, 179, 182
Kukolja, S. Bozena 369
Kulcsár Péter 93, 354, 414
Kuldói Bársony Mátyás l. Bársony Mátyás
Kuldói Bársony Tamás l. Bársony Tamás
Kultsár István 144
Kun Béla 270
Kuncz (Aladár) 330
Kunfi Zsigmond 301—304, 307
Kupferstein Mór 307
Kurcz Ágnes 414
Kuthassi János 273, 284
Küllős Imola 414
Kyburtz, Johann Heinrich 218
Kylstra, A. D. 325, 326
Kvassay Jenő 29
Kvassay József 1

Labrosse, Claude 222
Lacombe, G. 198
Lactantius 392
Laczkó Géza 80, 174, 182, 317
Ladiver Illés 184
La Fayette, Mme de 7, 24
La Fontaine 81
Lajos, II. (magyar király) 276, 397, 405
Lajos, XIV. 11, 414
Lajos Iván 78
Lakatos Éva 140—163
Lakatos Péter Pál 390
Lakner Kálmán 413
Lambeck 392
Lambert, St. Omer-i 121
Lampe, Fr. Ad. 12, 213
Lampel 59
Landerer 417
Lang István 115, 124, 125
Láng Lajos 52
Lange, Samuel Gotthold 13
Langerl (Langetl) Ignác 1
Langius, Joachim 188
Langosch, Karl 124
Lansky, Ralph 110—111
Lányi Sarolta 270
Lányi Viktor 81, 424
Lapus de Castillionchio 397
Larbaud 316, 320
Laski, Albert 227—229
Laskói Csókás Péter 212
László, I. (Szent) 199, 201
László, V. (magyar király) 274, 371, 372
Lászlóffy Pál 114, 125
Lau, F. 14
Laucsek Jónás 286, 288
Lauka Gusztáv 128
Lauko Károly 46
Laurentius Aquilegiensis 396
Laurentius capellanus 399
La Valière hercegnő 11
Lavater, Ludwig 12
Lavater, Rudolf 376
Lawrence, W. H. 195
Lázár János 19
Lázár Vilmos 164—166, 172, 178, 182
Lazarević 200
Leberecht 221
Le Corbusier 164
Leffler Béla 363
Lehel (vezér) 45, 47
Lelkes Ede 168
Lembach, Bernhard von 248
Lenin 304
Lenau 28, 128
Lengyel András 72—76, 164—182, 389, 390, 416, 426, 427
Lengyel Béla 429, 430
Lengyel Dániel 128
Lengyel Imre 9, 17, 20, 21, 188, 219, 418
Lengyel Menyhért 158, 197
Lenkei Henrik 147
Leó, X. (pápa) 400
Léonard, Émile G. 14, 17, 20
Leopardi 34
Leopoldus 239
Leopoldus de Austria 397
Lépes 183
Lesage 81
Lessing 7
Lethenyei István 308
Leval, André 365
Lévay József 45, 47

L'Hospital, Michel de 235
Liebermann 177
Ligeti Ernő 337
Ligeti Pál 164, 167, 168, 172
Lincoln, Abraham 194
Lindmayer (ügyész) 73, 76
Lipsius, Justus 91, 93
Liptay Pál 29
Lipót, I. 11, 12, 23, 101
Liszt Ferenc 429
Litván György 211, 321, 418
Livius 392, 394, 399
Lobwasser 183
Longfellow 28, 34
Longuet 307
Lontai Sándor Antal 415
Lorántffy Zsuzsanna 114
Loserth, J. 239
Losonczy László 128
Lotz Károly 32, 38, 50
Löffler A. Pál 338
Löffler, Carl 131
Löhreke, Christoph 15
Löscher 18
Lövészy György 128
Lövészy Teréz l. Heckenastné Lövészy Teréz
Löw Immánuel 110
Lubbertus, Sibrandus 377
Luby Gyula 34
Ludolphus de Saxonia 117, 118
Ludovicus l. II. Lajos
Lueken, W. 15
Lugosi Béla 197
Lukács György 107, 270, 299, 300, 339
Lukács Pál 168
Lukianosz 11
Lupus, Rutilius 392
Luther Márton 6, 14, 15, 84, 106, 109, 274, 280—283, 285, 286
Lutsch Mihály 91
Luttor, Franz J. 117
Lutz, J. 117, 118, 120, 122
Lyka Károly 179

Macarius Bódog József 105
Machiavelli 237
Mackay 304
MacLachan, H. J. 227
Madách Imre 316, 317, 319
Madarász Márton 185
Madariaga, Salvador de 11
Máday, David 102
Maeterlink, Maurice 169
Magyar Arnold 232
Májmúni 428
Majláth Béla 274
Majtényi Izidor 36
Makay Erzsébet 179
Maksay Ferenc 255
Malebranche 6
Malraux 81
Mályusz Elemér 107
Manet 300
Mankó József 170
Manlius, Joannes 90
Mann, Thomas 77, 79, 300, 315
Manuilszkij 195
Manutius, Aldus 108
Márai Sándor 159, 336
Marcziányi György 34, 37
Margit, Szent 212
Mária Terézia 2, 4, 5, 13, 16, 285—287
Máriássy József 292, 293
Marie-Antoinette 133
Marie-Laurentia 177
Marivaux 222
Márk Viktor (álnév) 342
Márki Sándor 255
Markos Béla 356
Markos György 179
Markos Gyula 150, 159, 160
Markovits Györgyi 73, 76—81, 157, 171, 195—197, 301—307, 413, 416
Márkus László 415, 416
Márkus Mihály 414
Marlowe, Christopher 227
Marmontel 256
Marne 237
Maróthi György 9, 12, 17, 20, 21, 188, 217—219, 414
Marschalkó Rózsi 168
Marschall László 76
Martin du Gard, Roger 79
Martinus de Hungaria 400
Martinus Polonus 393
Martinuzzi 154
Márton József 67—69, 72, 417
Măruțelu, Ion 82
Marx 75, 304, 307, 331, 417
Masaryk 425
Masefield, John 197
Massillon 20, 108, 109
Masznyik Endre 18, 19
Mata János 68, 72
Matkovics Lajos 159, 160
Matkovics Pál 128, 129
Mátray János 123
Matthaeus (Sanctus) 398
Máttis-Teutsch 177
Matucsinai-család 370
Matucsinai Gábor 370
Matucsinai Lőrinc 370, 372
Mátyás, I. (magyar király) 3, 108, 208, 209, 254, 276, 347, 350, 351, 370, 371, 391, 404
Mauer, Koostanud M. 220, 221
Mauriac 78
Maurois 78, 79
Maupassant 78
Mayar, Johann Friedrich 18, 22
Mazarin 11
Medgyaszay Vilma 168
Medgyes Lajos 128
Medgyes Sándor 195
Medgyesi Simon 386

Medve Miklós (álnév) 342
Mehner Vilmos 145
Meier, Georg Friedrich 6, 7, 12
Meisner, Balthasar 14, 17, 185
Melanchton, Philipp 106, 233, 274, 281
Melius Juhász Péter 105, 106, 250, 308
Méliusz József 339—342
Meltzl Hugó 52, 55
Melzer, Jakob 292
Merarius 395
Merimée, Prosper 34
Merker, P. 11
Mészáros István 414
Mészárosné Varga Mária 323, 324
Mészöly Dezső 81
Metellus 241
Meyer, A. 262
Mezey László 100, 118, 354, 355, 368
Mezey Zoltán (álnév) 342
Mezger, M. 8
Michael, Raph(ael) 373
Miélot, Jean 118
Mihály vajda (Vitéz) 295
Mihályi Ernő 286, 288
Mikes Lajos 81
Miklós Ilona 174
Miklóssy János 126—130, 415
Miklovics 108
Mikola Sándor 299
Mikszáth Kálmán 34, 147
Mill, John Stuart 27, 29
Miller Jakab Ferdinánd 101
Milotai (Melotai) Nyilas István 219, 308
Milton 6, 78
Miskolczi Csulyak Ferenc 312
Misocaeus, Wilhelm 423
Mittay László 172, 174
Mizaldus 241
Modrusi Miklós (Modrusiensis, Nicolaus) 370, 372
Módy György 171
Moholy Nagy László 337
Mokcsay Júlia 142, 152, 159
Mokos Gyula 308
Molière 11, 81, 316
Molino 65
Molnár Antal 424
Molnár Erik 339
Molnár Ferenc 153, 429
Molnár Ferenc, A. 220, 221, 325, 326
Molnár János 291
Molnár József 422, 423
Molnár Márta 180
Molnár Sándor 302
Molnár Viktor 299
Mona Ilona 359
Monet 300
Monoszlói András 272
Montaigne 80
Montesquieu 109, 222
Montherlant 80
Moór Péter 195
Moór Sári 175
Moravcsik Gyula 325
More, Thomas 128
Morelli Gusztáv 34
Mori, Gustav 413
Móric (hesseni fejedelem) 376
Móricz Virág 268
Móricz Zsigmond 148, 159, 267—270, 300, 336
Morvay László 415
Moscheim, Johann Lorenz von 12, 20, 22
Mossóczy Zakariás 274, 276
Mossóczy-Institoris Mihály 22
Möller, Johann Joachim 12
Msztiszlavec, Pjotr 428
Muncker, Franz 13
Muntz, Johannes 202—204
Muosz Gusztáv 299
Murányi Ármin 140, 149, 150
Murányi Zsuzsa 322
Murányi-Kovács Endre 76
Musper, H. Theodor 119
Musschenbroek, Pieter 188
Musset 128
Müller, Johannes 1
Müsser (Muessert) Kristóf 2
Müterferrika 414

Nádai Pál 388
Nadányi János 63, 64
Nádas Sándor 157
Nádasdy-család 11, 105, 284
Nádasdy Ferenc 253, 309, 310
Nádass József 176, 306
Nadler, Paul 289
Nagl Antal 22
Nagy Gyula 273—275
Nagy István 338, 341
Nagy István (septemvir) 255, 258
Nagy Iván 1, 22, 28, 114, 407
Nagy Júlia 417
Nagy Katalin, V. 327—346
Nagy Kovács István 195
Nagy Lajos (1883—1954) 337
Nagy Lajos 110, 111, 159, 176, 223
Nagy Miklós 25—27, 33, 36, 42, 52
Nagy Péter 268
Nagyajtai Kovács István 382—384
Napoleon 41, 293, 414
Nemes György 143
Nemeskürty Harriet 184
Nemesné M. Márta 176
Nemes-Nágel Lajos 416
Németh Andor 76, 173, 306
Németh Antal 174, 176, 182
Németh Béla 145
Németh G. Béla 148, 150, 415
Németh László 71, 107, 147, 336, 339, 344
Németh Mária 357
Németh S. Katalin 413
Néró 317
Neruda, Pablo 77
Neubauer Adolf 214

Neumeister, Erdmann 17, 18
Neuser, Adam 225
Newton, Isaac 19
Nicephorus (Nikephoros) 279, 400
Nickel, Holder 202, 204
Nicolai, Johannes 8, 22
Nicolaus de Dinckelspül (Dünckelspühl) 396, 398
Nicolaus de Lyra 396
Nicolaus de Merienwerder 396
Nicolaus Modrusiensis l. Modrusi Miklós
Nicolaus de S. Sophia 395
Niederhauser Emil 350
Nyéki 183
Nyerki Géza 195

Obsopoeus 108
Occam, Ioannes 394
Odofredus Beneventanus 399
Ódry Árpád 167
Oelmacher Anna 389
Oetinger 8
Ognyev, Nyikolaj 333
Ojtozi Eszter 219, 417, 427, 428
Okolicsányi Gyula 69
Oláh Gábor 408
Oláh Miklós 102, 105, 106, 273, 274, 280
Oltványi Ambrus 415, 420, 421
Opitz Márton 183, 184
Oppanos 400
Oppenheim 411
Orbán Balázs 28, 148
Ormándy Bertalan 128
Ormos Ede 301
Orosz Antal 418
Ország Tivadar 167
Osterwald 9, 217
Osvát Ernő 146, 170, 176, 267, 269, 270, 345
Osváth Albert 30
Osztovics Ágnes 106, 107
Ottó, I. (császár) 105
Otto (pécsi kanonok) 392
Otwinowska, Barbara 93
Oursel, Raymond 123
Ovidius 392, 395
Ögg, Franz 429, 430
Ötvös János 12, 17

Paget, John 382
Pagnol, Marcel 80
Painter Mihály 2
Pajorin Klára 418
Pákh Albert 25, 42, 138
Pál (Paulus, Sanctus) 396, 397
Palasovszky Ödön 168, 170, 171
Paleologus, Jacobus 229, 383
Pálffy-család 115, 116
Pálffy János (nádor) 116
Pálffy Jenő 160
Pálffy Pál (nádor) 115, 116, 125
Pálffy Tamás 233
Pálinkás László 365

Pallaghy Sándorné 220
Pálóczi László 371
Pálóczy György 396
Pálóczy Mátyus 396
Palomar, Iohannes 399
Pálvölgyi Endre 412
Pan, George-Demetru 340
Pap László 255
Pap Zoltán 146
Pápai Páriz Ferenc 102, 185
Papp Géza 186
Papp János 426, 427
Papp László 113—125
Paracelsus 241
Pareus, Johannes Ph. 213
Pastinszky Móric 415
Patai (Patavinus) Tatár Mihály 373
Pataki László 417
Pathai István 308, 309, 411
Patkó 178
Pátzay Pál 81, 173, 182
Pauler Gyula 28
Paulini Béla 153
Paulus l. Pál
Paulus, Nicolaus 401
Paun, Paul 340
Payr Sándor 20, 286, 288
Pavercsik Ilona 311, 414
Pázmány Péter 102, 108, 183, 212, 276, 413
Peboth, Johann 21
Pechstein 177
Péchi Simon 383
Péchy Blanka 168—170
Pecorini-Manzoni, Carlo 194
Pécsi Lukács 276
Péczeli József 9
Perdrizet, P. 117, 118, 120, 122
Pererius, B. 12
Perlaky András 273, 275, 281
Perlusz Katalin 321
Perneszith György 105
Perotti, Nicolaus 395
Pesti Gábor 423
Pesty Frigyes 128
Péter (Orseolo, magyar király) 252
Péter (váci püspök) 397
Péter László 415
Peterdi Ottó 365
Pethe Ferenc 295
Petheö Bora 407
Pető Gábor Pál 315, 316
Petőcz Károly 426
Petőfi István 53
Petőfi Sándor 28, 43—61, 77, 154, 155, 194, 197, 322, 342, 429
Petőfi Zoltán 49
Petrányi Ilona 415
Petrarca 93, 423
Petrik Géza 69, 286, 287, 356, 358, 362, 364, 365
Petronius 392
Petrovich Ede 396

Petrovics Ferenc 101
Petrovics Szilárd 192
Petrőcz Károly 414
Petrőczi István 379
Petrőczy Kata Szidónia 18, 184
Petrus Blesensis 395
Petrus Lombardus 396, 397
Petrus a Rotis 212
Peyer 307
Pfaff, Christoph Mattäus 8, 9
Pfeifer 51
Pfeiffer, August 17
Pflugk, Julius 391—394, 399
Philep Albert 256
Philobiblos (álnév) 301, 303
Phocas 395
Piccard 201
Piccolomini, Aeneas Sylvius (II. Pius pápa) 274, 279, 372
Pighius, Albertus 276, 279, 281
Pintér Ferenc 168
Pintér Gábor 284—288, 324
Pintér Sándor l. Pintér Gábor
Pirandello 316, 317
Pirnát Antal 225, 229, 235, 276, 383
Pistolatius, N. 239
Planck, J. G. 291
Platon 394
Plichon (atya) 16
Plinius 283
Plinius, ifj. 91
Plutarchos 213, 281, 392
Pócsiné Munkácsi Gabriella 357
Podjebrád György 371
Podkonitzky, Adam 289
Podlaha, Antonín 202, 203, 207, 210
Pogány József 266
Pogány Péter 321, 322, 414
Poggio Bracciolini 392
Poggius Florentinus 395
Poitrineau 108
Pók Lajos 146
Poliziano, Angelo 93
Pollák Zsigmond 26, 34, 149
Polo, Marco 395
Pólya Tibor 153
Pomagaics Mihály 232, 233
Pontius (diaconus) 393
Pósa Lajos 34, 37
Pósaházi János 212, 413
Práger Jenő 424—426
Pray, Georg(ius) 102
Prém József 146
Prépostvári Zsigmond 185
Prévost 222
Priszter Szaniszló 416
Pritz, Johann 6
Protmann (rendőrfőnök) 43
Proust 78, 79
Prudentius, Aurelius 121
Ptolemaeus 394, 395, 400
Pucci, Francesco 228
Puffendorf 20
Pukánszky Béla 16, 19, 184, 185
Pukánszkyné Fábián Judit 219
Puky Andor 370
Purchas, Samuel 213
Purkircher 233
Puskin 34, 128
Pünkösti Andor 316—318, 320

Quetelet 29, 30

Rab Gusztáv 167
Rabelais, F. 78, 237
Rabinovszky Máriusz 180
Rabutin 259
Racine 80, 81
Ráday Pál 253—255, 257—259, 262—265, 415
Radéczy István (püspök) 23
Radnai Erzsi 167
Radnóti Miklós 78, 80, 81, 337, 390
Radó György 363
Radó László 285
Radó Polikárp 231, 354
Raich, Joan(nes) 102
Raics István 79
Raith Tivadar 168, 174
Rajki (jezsuita) 114
Rákóczi Ferenc, I. 62, 212
Rákóczi Ferenc, II. 11, 109, 186, 253—256, 258—265, 287, 294
Rákóczi György, I. 64, 114
Rákóczi György, II. 65
Rákóczi Zsigmond 64
Rakotczy, Joseph 11
Ramuz 80
Ransanus, Petrus 276, 280
Rapin, R. 222
Rebreanu, Liviu 339, 340
Rédei József 304, 305
Regiomontanus 394
Rehák Ferenc 416
Reichling 314, 315
Reinbeck, Johann Gustav 6
Reizius, J. H. 13
Relle Gabriella 168—170
Rembrandt 300
Remenyik Zsigmond 337
Remete László 321
Renard, Jules 76
Renaudot 222
Renwick, Jhon 108
Retat, P. 222
Réthi Lajos 28
Réthi Lipót 426
Reusch, Johann Peter 14, 17
Révai József 195, 339
Révay, Petrus 102
Révész Béla 153, 172, 384
Révész Margit 174
Révész Mihály 157
Reviczky, Carol(us) G. 102
Reviczky (Gyula) 34, 40
Réz Henrik 357

Rheda Pál 411
Rhenne (orosz generális) 259
Ribay György 18
Ribinyi János 21
Ricardo 30
Richard, Jerôme 15
Richards, Jacob 123
Richardus a S. Victore 397
Richelieu 11, 15
Richter, Christian Friedrich 9
Richwaldszky György 2
Rideg Sándor 338
Riesz István 164
Rilke 429
Rimbaud 78, 81
Rimócziné Hamar Márta 108
Ritoók Zsigmond 108, 413
Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 213, 250
Ritschan 259
Rivetti, Pietro 101
Rizner, L. V. 18
Rodeczki 225
Rodin 81
Rogeard, August 27
Róka Jolán 109, 110
Roland, Mme 135
Rolland, Romain 78, 302
Rómer Flóris 28, 35, 347
Róna Imre 176
Rónai Tamás 418
Rónai Zoltán 301—307
Rónay György 78—81
Ronsard 80
Rood, W. 64
Rosarius, junior 242
Rosenthal, Ludwig 202
Rost Ignác (Rost Tamás?)
Roszinszky Ambró 116
Rotermund 13
Rotharides, Cl. 66, 212
Rothert, H. J. 8
Rott, Hans 225
Rousseau 80
Roys Ignác 7
Rožmberg-család 228
Rózsa György 352, 360
Rózsahegyi Kálmán 169
Rózsavölgyi 169
Rudas Klára 153
Rudbertus Monachus 395
Rudinský, Jozef 425
Rudlovčaková, Helena 221
Rudnyánszky Gyula 37
Rudolf (trónörökös) 39
Rudolf, II. 323
Rufus, Sextus 370
Rumy Károly György 288—297
Rusz 26
Rutschmann Antal 101
Ruzsás Lajos 272
Rüegg, W. 92, 93
Rycaut, P. 64
Sack, August Friedrich Wilhelm 10
Sadoveanu 339
Sahia, Alexandru 340
Saint-Beuve 109
Saint-Exupéry 80
Sajnovics 212
Sajó Sándor 158
Salamon Ernő 339—341
Salamon Ferenc 28, 38
Salinger, J. D. 9
Sallai (Imre) 306, 307, 429
Salvianus 393
Sambucus, Joannes l. Zsámboki János
Sámi Lajos 28, 34
Sand, Ch.383
Sandius 12
Sándor István 311
Sándor Kálmán 168
Sándor László 335, 341, 418
Sándor Móric 9
Sándor, Nagy (Alexandrosz) 198
Sándor Pál 338
Sárközi György 78, 81, 173, 182
Sárossy Mihály 167, 169
Sartorius Szabó János 184
Sas Andor 425
Sasboldi Ádám 273, 283
Sashegyi Oszkár 2
Sassoon, David Solomon 428, 429
Sauvageot, Aurélien 79
Savile, Henry 376
Scambler, Edmund 227
Schaár Erzsébet 180
Schaller, Wolff 230
Schedel Ferenc, D. 68, 189, 191, 297
Schedius Lajos 67, 289, 291—293, 297
Scheiber Sándor 111, 222, 223, 355, 428, 429
Schermann Egyed 4, 5
Schiller 28, 34
Schilling 178
Schlick 259
Schlözer, August Ludwig 290—292, 294, 296
Schlumberger, Jean 80
Schmideg, Fridericus Emericus 287
Schmidmaier, Dieter 219, 418
Schmidt, J. D. 10, 12, 14
Schmidt, M. 15, 18—20
Schmidt, Sebastian 13, 17
Scholem, Fania 110
Scholem, Gershom G. 110
Schossmeister Kálmán 91
Schönlein, Hermann 141
Schöpflin Aladár 159, 215, 269, 270
Schram, Albert 207
Schreiber-Herrlingen, Aron Wolf 428
Schulek 289
Schwartner 293
Schweinitzer (főkapitány) 430
Schwob, Ute Monika 208
Scultetus, Abraham 21
Seel (Beel?) Georgius 90

Seelen, Johann Heinrich 21
Segen, Melchior 309
Segesdy László 169
Selényi Pál 299
Sellyei József 338
Selómó b. Sámuel Gurgang 428
Semjén Gyula 317, 319, 320
Seneca 91
Sennowitz Adolf 43, 44
Sényi László 148
Sergeant 261
Servius Honoratus 395
Severini, Joan(nes) 102
Shakespeare 195, 300, 316—319
Shaw, Bernard 158
Siderius János 408—411
Sidney, Philip 226, 227, 248
Siedwers Emma 180
Sienawski Ádám 263
Siess 287
Sigismundus l. Zsigmond
Sigismundus (obrecht de lengenfeld) 397, 398
Sík Sándor 319
Silone 77
Simenon, Georges 80
Simon Andor 390
Simon Blanka 181
Simon Jolán, Kassákné 170, 175
Simonyi 199
Sinai Miklós 14
Singer és Wolfner kiadó 59, 80, 152
Sinkó Ervin 339
Sípos Péter 416
Sivirsky Antal 325
Sixtus, IV. (pápa) 404
Sixtus, V. (pápa) 11, 250
Skaricza Máté 272
Skubiszewski, Piotr 209
Slavici 339
Slevag 177
Slovacius Péter 423
Smith, B. Mrs. 383
Smith, John (kormányzó) 213
Socinus, Faustus 229, 377
Socrates 413
Solinus 395
Soltész Zoltánné 83—85, 90, 116, 117, 209, 383, 413, 414
Sólyom Fekete, William (Vilmos) 365
Sólyom Jenő 250
Somfai Balázs 413
Somkúti Gabriella 418
Somlyó Zoltán 153
Sommer, Johannes 225, 229, 230
Sommerfeld 299
Sommervogel, Carlos 1, 3, 309, 310
Somogyi (Béla) 304, 306
Somogyi Sándor 155
Somogyi Péter 105, 106
Sonkoly István 219, 416
Sonthomb (Thompson?), Emanuel 6, 9, 20
Soós Pál 418
Sophokles 400
Sótér István 78, 106, 107, 149, 150, 155, 268, 416
Söveges Dávid 122
Spanheim, Frédéric, ifj. 21
Speer, Daniel 184
Spener, Jakob 15, 185—187
Spengler 167, 168
Spinóza 334
Spontoni, C. 64
Spunar, Pavel 200
Staehelin, Ernst 217
Stammler, V. 11
Starcke, Christoph 15
Stark, Wilhelm Ernst 15
Statius 392
Staud Géza 316—319
Stäudlin, K. F. 291
Stendhal 80
Stephanus Uherr (Stephanus de Rivulo Dominarum) l. Asszonypataki István
Sterck, Dom. Sébastien 123
Stifter, Adalbert 128, 129, 131
Stoeger, Johannes Nepomucensis 1
Stoll Béla 218, 380, 381
Strauss, David 29
Streibig 108
Strigel, Victorinus 15
Strindberg 316, 317, 320
Stromfeld (Aurél) 302
Stuart Mária 233
Stwosz, Wit. 209
Suchier, H. 198
Sugár Andor 180
Sugár Erzsébet 143
Supka Géza 164, 174, 182
Süle Sándor 295
Svecz András 414
Swieten, (Gerard) van 3, 4, 14, 23
Sydney, Philip l. Sidney, Philip
Sylvester János 105, 423
Sylvester Katalin 316
Sylvester Mihály 105
Szabadváry Ferenc 100, 240
Szabó Dezső 268—270
Szabó Ervin 301, 302, 418
Szabó Ferenc 60, 414, 426
Szabó György 416
Szabó Imre 338
Szabó Károly 28, 82, 275, 311, 348, 356, 362, 383, 411
Szabó László 50,53, 59
Szabó László, Cs. 77, 78
Szabó Lőrinc 78, 80, 175
Szabó Pál Zoltán 272
Szabó Richárd 144, 145
Szabó Zoltán 79
Szabolcsi Bence 424
Szabolcsi Miklós 157, 164
Szabolcsi Mihály 300
Szacsvay Gusztáv (álnév) 342
Száki Ferenc 64
Szalády Antal 133,136, 357

Szalai István (álnév) 342
Szalay László (álnév) 342
Szalay László 254, 257
Szalatnai Rezső 424
Szállási Árpád 415
Szántó Kovács János 415
Szántó Tibor 322, 414, 417
Szapolyai (Zapolya) János 105
Szarvasi Margit 19
Szász Béla 28
Szász Károly 28, 31, 33, 34, 37, 38, 128, 299, 300
Szász Zoltán 176
Szathmári Baka Péter 8
Szathmári István 423
Szathmáry Károly, P. 28, 34, 128
Szatmári György (pécsi püspök) 393
Szatmárnémethi Mihály 212
Szauder József 12, 23
Szávai János 80
Szávai Nándor 320
Szczucki, Lech 226
Széchényi György 114
Széchényi Ferenc 8, 100—103, 258, 350, 417
Széchenyi István 130, 292, 296, 326, 429
Széchényi Josefa 287
Széchényi Pál (kalocsai érsek) 257, 262—264
Szécsi Mária 45, 47
Szecskó Károly 416
Szegedi Fraxinus Gáspár 105
Szegedi Kis István 12, 105, 106, 212, 226
Szegi Pál 175, 176
Szegleti Ildikó 323, 324, 415
Székely Aladár 140
Székely Bertalan 50
Székely György 107
Székely István 423
Székely József 128
Székely Júlia 169
Szekeres György 338
Szekeres Margit 357
Szekfű (Szekfy) Pál 284, 285, 287, 288
Szelestei N. László 310—312, 412—419
Széll Farkas 69
Széll Ignác 140
Személy Kálmán 30
Szemlér Ferenc 338, 339
Szemző Piroska, D. 126—139, 191, 192, 417
Szenci Csene Péter 411
Szenci Molnár Albert 19, 22, 183, 212, 226, 308, 311, 372—378, 382, 414
Szende Pál 304, 305, 307
Szendrey Júlia 45, 58, 154
Szenicei Bárány György 184, 185
Szentábrahámi Mihály 384
Szentágothai János 99, 100
Szentgyörgyi Albert 197
Szentgyörgyi Anna (álnév) 342
Szentgyörgyi Gábor (álnév) 330, 342
Szentgyörgyi Mária 401
Szentimrei Jenő 338
Szent-Iványi Béla 19, 22, 155, 184, 185
Szentiványi Róbert 354
Szentkirályi József 363, 365
Szentmihályi János 352, 360, 363
Szép Ernő 153
Széphelyi Frankl György 324
Szepsi Csombor Márton 93, 342, 343
Szerb Antal 78, 81, 213
Szerdahelyi Mihály 373
Szeremlei László (álnév) 343
Szeremlei Sámuel 31
Szeremley László (álnév) 342
Szigethy Jolán 357
Szigeti Jenő 9
Szigeti Kilián 231
Sziklay László 413, 424
Szikszai Fabricius Balázs 408
Szilágyi Dezső 138
Szilágyi Ferenc 67—72, 144, 155, 188—191, 417
Szilágyi Sámuel 3, 9, 188
Szilágyi Sándor 28, 47, 154, 155, 382
Szilvássy Judit 363
Szinán (basa) 213
Szini Gyula 53, 159, 267, 387, 429
Szini Károly 156, 157
Szinnyei József, id. 1—3, 19, 28, 47, 70, 72, 114, 156, 186, 256, 286, 287, 348, 357, 358, 407
Sziru Ferenc 169
Szobotka 178
Szolimán, II. 11, 272
Szomaházy István 34
Szombathelyi K. 286
Szőke István 194, 195
Szőkefalvi Nagy Zoltán 240
Szőllőssy Klára 365
Szőnyi György Endre 226, 247, 248, 322, 323
Szörényi László 1—24
Sztalin 305
Sztanyiszlavszkij 316, 317, 319
Sztárai Máté 201
Sztáray Zoltán 365
Sztrakoniczky Károly 388
Sztripszky Hiador 309, 356
Szucsich Mária 306
Szűcs László 321, 418
Szyrocki, Marian 183

Tabajdi Bárány Boldizsár l. Bársony Boldizsár
Tabernigg, Teodor 232
Tacitus 91
Tairoff 174
Takács Béla 413
Takács Lajos 28
Takáts Sándor 232, 239, 247
Talvest, Mai 221
Tamás Aladár 72—74, 76, 195, 305
Tamás, Aquinói (Szent) 274, 279, 394—397
Tamási Áron 148, 337, 338

Tamássy György 148
Tamerlán 11
Táncsics Mihály 155, 342
Tarlé 79
Tasso 34
Téglásy Imre 91—94, 414
Tekusch János Mihály 290
Telegdi Kovács Lajos 69, 70, 72
Telegdi László 273, 284
Telegdi Miklós 272—284
Telekesi Török István 287
Teleki Sámuel 9, 10, 219, 418
Telemann (Georg Philipp) 17
Teller, Romanus 9
Temesvári Miklós (esztergomi vikárius) 397
Temlinus, Thomas 393, 394
Tennyson 34
Teodoreanu 339
Teokritos 400
Térfy Gyula 74
Tersánszky J. Jenő 174, 182
Tertullianus 232, 281
Tessedik Sámuel 426
Teutsch András 186
Tevan Andor 414, 426—427
Thaly Kálmán 28, 254—257
Thebius, Matthias Gotslebius 373
Theophilactus 280, 281
Theophrastus 240, 241, 249, 392
Theotolfus 393
Theuer, Jeremias Christian 21
Thienemann Tivadar 185
Thietmar (püspök) 104
Thomas (archidiaconus) 394
Thomas (római bíboros, esztergomi érsek) 402
Thomas de Bipartita seu Piperata 398
Thomas de Capua 392
Thomas de Hibernia 393
Thorndike, L. 199
Thorockai Máté 383
Thou, J. A. de 262
Thököly (Imre) 11, 253, 287
Thököly István 373
Thulmann Jozefa 128
Thuróczy 276
Thury Etele 411
Thury József 34
Thurzó Márta 170
Tiepold (császári követ) 260, 261
Tillotson, John 20, 21
Tinódi Lantos Sebestyén 300
Tisza István 140
Tisza Kálmán 31, 32
Tóbiás Áron 73
Toland 12
Toldy Ferenc 7, 11, 68, 69, 188—191, 201, 276, 378—380
Toldy István 36
Tollius, Iacobus 395
Tolnai Gábor 414
Tolnai Lajos 28, 128, 150
Tolsztoj 79, 106, 107
Tombor Tibor 194
Tompa Mihály 155
Torday Judit 169
Torkos József 186
Torma Károly 256
Tótfalusi Kis Miklós 312, 413, 414
Tóth Aladár 424
Tóth Albert 220
Tóth Árpád 78, 269, 270
Tóth Béla 9, 17, 20, 21, 187, 188, 219, 414
Tóth Endre 128
Tóth István (Kanadai Magyar Munkás) 195
Tóth István 272—284
Tóth Károly 195
Tóth Melinda 324—325
Tóth Sámuel 408
Tóth Sándor 331, 336
Törő Györgyi 45
Török Emita 168
Török Endre 107
Török János 68
Török Károly 48
Török Kata, péterfalvi 407
Török Rezső 153
Törs Kálmán 28, 33, 39
Trapezuntius 392—394
Trattner János Tamás 322
Trattner János Tamás, ifj. 322
Trattner Mátyás 322
Trausch 94
Trenck 11
Tressinszky Ferenc 192
Tribrachus 394
Troyat, Henri 81
Tuba István 21
Tubay Sári 169
Tucholsky, Kurt 74, 75
Tudor, Stoian Gheorghe 340
Tufton, Cecil 62
Turczel Lajos 424
Turenne (marsall) 11
Turgenyev 34
Turi Turgonyi András 316, 320
Turóczi-Trostler József 173, 183
Turrettini, François 14
Turrettini, Jean-Alphonse 9, 14, 21
Tussai János 19
Tutsek Anna 152
Türr István 193, 194
Tycho Brahe 227

Udvardy János 295
Uitz Béla 177
Ujfalvi Imre 213
Ujvári László 338
Ulászló, II. 252, 399
Ulrik (Ulrich, Ulricus Griseus, apát) 113, 115, 120, 123, 125
Unterkircher, Franz 391
Urban, Milo 424

Vadász Sándor 321, 418
Vadnay Károly 128

Vajanský, Pavel Petrus 221
Vajda Imre 305
Vajda János 27, 28, 30, 31, 33, 34, 36, 38—41, 126—129, 145, 415
Vajdáné Bartos Róza 133
Vaji Ádám 311
Vajkovics Imre 1, 3—5, 23
Válaszúti György 272
Valentinus (presbiter) 397
Vályi András 417
Vámbéry Ármin 28
Vámbéry Rusztem 164, 182
Vančura 425
Van Gogh 300
Várali, F. 273
Várallyi Szaniszló 272
Várdai Ferenc (püspök) 393
Várdai István (érsek) 370, 371
Varga Imre 378—381
Varga János 28
Varga József 211, 212, 416
Varga József (Kanadai Magyar Munkás) 195
Varga László 419
Varga Sándor 415
Varga Zoltánné 219, 415
Vargáné Major Judit 416
Vargha Kálmán 415, 420—422
Várhidi Klára 100—103
Varjas Béla 43
Varjas János 217, 218
Várkonyi Zoltán 81, 319
Várnai Sándor 34
Varró István 175
Varsányi 165, 166, 182
Vas Gereben 128
Vas István 80, 315
Vásárhelyi Gergely 84
Vásárhelyi Judit 183, 412
Vasfi-Eisler Mór l. Szilágyi Sándor
Vásonyi (Vázsonyi) Márton 19, 24, 184, 185
Vass László 390
Vasskó Ilona 13, 14
Vasziljevszka, Vanda 195
Vay Ádám 254, 255
V[égh] F[erenc] 99, 100, 418
Végvári Magdolna 416
Vehe-Glirius, Matthias 225, 230
Vekerdi József 366
Venantius Fortunatus 392
Verbec, David 418
Verceil (alezredes) 263
Veres Péter 307, 337—339, 341
Veresmarty Ipoly 396
Veress, Anrei (Endre) 365
Vergilius, Polidorus 275, 282
Verhovay Gyula 36
Verlaine 79, 81
Verne, Jules 28, 34, 78, 81
Vértes Arnold 128
Vietor, Hieronymus 405, 407
Villon 78—81, 389
Vilmos (császár) 39
Vilmos, Orániai 11
Vincze Edit, S. 415
Visolyi (Wesdinus) Hunyor Mihály 373
Vitányi Iván 164
Vitéz János 107, 369—372, 392, 394
Vitkovics Mihály 189—191
Vives 91
Vizkelety András 198—202, 352, 354, 355, 360
Vogt, Karl 29
Voinovich Géza 59
Voit Krisztina 33, 100
Voltaire, 20, 78, 222
Vongrey Félix 124
Vorstius, Conrad 377
Vozári Dezső 195
Vörös Antal
Vörös Ferenc 417
Vörös Károly 292
Vörösmarty Mihály 38, 69, 131, 189, 322, 415
Wagner Peter 204, 207
Wake (primás) 9
Walafridus Strabo 393
Waldapfel Eszter, V. 350
Waldapfel József 294
Wallace, R. 227
Waller, A R. 20
Walter Pál 1, 5
Walter, Reinhold von 9
Walthauser 249
Walther, Hans 199
Walther László 188, 189
Waltherus, Wolfgang Marcus l. Gualtherus
Ward, A. W. 20
Weber, Andreas 7
Weber, Simon Peter 414
Wechel, André 234
Wechel, Chrétien 234
Wechel-család 234—238
Wehli Tünde 124, 400
Weigel, H. 372
Weiterkampf (Weitenkampf), Johann Friedrich 10, 21, 22
Wenczel Gusztáv 200
Weöres Sándor 215, 414
Werbőczi István 102, 212, 276
Werenfels, Samuel 9, 14, 23
Werfel, Franz 79
Wertheimer Ede 290, 293
Weszprémi István 102, 219, 412
White, William 254, 257
Whitgift, John 226, 227, 230
Whitman, Walt 28, 302
Widmar, Antonio 317
Widmar, Erhardt 249
Wilhelm, Gustav 129
Windfuhr, Manfred 187
Winter, Eduard 18, 22
Wittenbach, Daniel 10
Wix Györgyné 418

Wohl Janka 145
Wohl Stephanie 145
Wolf, Ernst 14, 15
Wolf, Herman 376
Wolff Ernő 175
Wolff, Hans M. 8, 17
Wolfgangus de Wacya 397
Wolfsegger Ignác 1
Wolker, Jiří 425
Worafka (rendőrtanácsos) 134, 135, 138, 139
Wunderlich, E. 9
Wynkelmann, Johann 12
Wyss, Felix 21

Xenophon 392, 413

Yaron, Baruch 110
Yates, F. A. 226
Yates, James 383
Yerushalmi, Y. H. 222, 223

Zacharias Chrysopolitanus 400
Zádor István 222
Zádor Pál 305
Zágoni Ferenc 21
Zaji Anna 311
Zalka László 11, 17
Zámory 108
Závodszky (Széchy) Károly 53, 54
Zehery Miklósné 412
Zeichmester Ida 176
Zencova, E. 363
Zernova, A. Sz. 427
Zichy Ferenc (püspök) 286
Zielinski, Th. 91
Zilahy Károly 128, 130, 132
Zlinszky Miklós (álnév) 342
Zola 34, 81, 304
Zolnai Béla 81
Zoltán Lajos 221
Zólyomi Perinna Boldizsár 184, 186
Zonaras 400
Zoványi György 309
Zoványi Jenő 62, 308, 408
Zrínyi Dóra 231, 242
Zrínyi Miklós 234, 253, 300
Zrínyi Péter 253, 295
Zsámboki János 102, 212, 213, 247, 276, 395
Zsámboki László 417
Zsigmond (király) 200, 399
Zsigmond Gábor 292
Zsindely Endre 415
Zsolt Béla 176
Zweig, Arnold 79
Zweig, Stefan 77
Zyhorn, Johann Hermann 10

80.7732 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló*

Kinevezése. A Helytartótanács Vallásügyi Bizottsága (Commissio in Negotio Religionis) 1762. május 12-i ülésén az országba behozott könyvek vizsgálatával foglalkozott.[1] Walter Pál jezsuita cenzor jelentésében előterjesztette, hogy Johannes Müller Pestre utazó bécsi földmérő 23 könyve között több kivetni valót is talált. Az erotikus regényeket elkobozta, az anatómiai ábrákkal ellátott nőgyógyászati könyveket némi kétely után visszaadta, három könyvet azonban kénytelen volt visszatartani, mivel ezek francia nyelvűek, így nem ítélheti meg őket.[2] Az Illésházy János gróf[3] elnökletével ülésező bizottság úgy határozott, hogy — figyelembe véve a hasonló esetek gyakoriságát — a bécsi jezsuita tartományfőnöktől franciául és olaszul tudó cenzort kér. A vizsgálat hiányában sokáig heverő — talán ártatlan — könyvek a bizottságnak csak alkalmatlanságot, a tulajdonosnak pedig kárt okoznak. Kvassay József titkár fogalmazásában másnap el is ment a levél Bécsbe, s a francián és olaszon kívül még héberül tudó cenzort is kért. Hivatkozott arra, hogy már két éve 1760. augusztus 24-én hasonló tartalmú kérésükre kedvező választ kaptak Langerl Ignác tartományfőnöktől,[4] mégsem történt semmi. Az újonnan hivatalba lépett tartományfőnök, a magyar Koller József[5] május 20-án kelt válaszlevelében a francia könyvek számára Wolffsegger Ignácot, az olaszokéra Faludi Ferencet, a héberekének pedig a nagyszombati egyetem héber tanárát jelölte ki revizorul.[6]

* = Librorum revisor. Az országba behozott könyveket bírálta el, míg a cenzor a kinyomtatásra benyújtott kéziratokat. Sokszor keveredik a két kifejezés.

[1] OL C—31. Helytartótanácsi Levéltár (továbbiakban: Htt-i Lt.) *Acta Revisionis Librorum.* II. csomó (1759—1768). 1762. évi köteg. Nr. 1. — A Helytartótanácsi Levéltár cenzúra-anyagát Dr. Kenéz Győző nézte át. Kivonatai alapján bukkantam az egész itt tárgyalt anyagra. Ezért és egész levéltari munkám során tapasztalt szívélyes segítségéért e helyen is köszönetet mondok.

[2] Noha Szinnyei nem tud róla, Walter Pált a magyar írók közé kell sorolni. Az 1715—1798 között élt, komáromi születésű jezsuita Kassán, Budán, Pécsett, Győrött, végül Egerben tanított. L. Carlos SOMMERVOGEL: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus VIII.* Bruxelles—Paris 1898. 976.). Cenzori tevékenységéről érintőlegesen írt DONÁTH Regina: *Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúratörténethez.* MKsz 1970. 180.

[3] NAGY Iván: *Magyar nemesi családok.* V. 228.

[4] Langerl, vagy Langetl Ignác (1698—1764) bécsi születésű jezsuita éppen két hónapja, március 12-én halt meg. (Johannes Nepomucensis STOEGER: *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu* . . . Bécs—Regensburg 1856. 204.)

[5] Ő is sokat írt, főleg a sajátos jezsuita hősi epikát művelte. (L. SZINNYEI VI. 766—767.)

[6] Nagyszombatban ekkor föltehetőleg Vajkovics Imre tanította a hébert. Vö. HERMANN Egyed—ARTNER Edgár: *A hittudományi kar története 1635—1935.* (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Története I.) Bp. 1938. 134.

Hivatali működése. Faludi Ferenc 58 éves múlott ekkor. 1759 óta a jezsuiták pozsonyi gimnáziumát igazgatta, 1764-től pedig a könyvtárat vezette. Változatos életpályáján a rendi szolgálat sok állomáshelye után ez a pozsonyi időszak volt a legnyugodtabb. Cenzori, pontosabban revizori működéséről bővebbet eddig nem tudtunk. Külső életkörülményeiben a kinevezés annyi változást eredményezett, hogy ideiglenesen átköltözött a dóm melletti jezsuita rezidenciába, és ott ugyanakkor a házi-gyóntató tisztét is ellátta.[7] A kinevezésétől eltelt majdnem három éves időszakról nincsenek adataink. 1763. június 5-én Barkóczy Ferenc esztergomi érsek a Helytartótanácstól átvette az egész tanüggyel együtt a cenzúra irányítását is és megtartotta 1765. március 29-én bekövetkezett haláláig.[8] 1764. október 20-ról fennmaradt egy Faludihoz intézett sürgető levél: Richwalszky György kéri, hogy a szenci piarista kollégiumhoz érkezett nagyobb könyvállományt, felülvizsgálat után adja ki. Faludi azt válaszolta, hogy már egy hete megvizsgálta és kiadta.[9] 1765. december 20-án Klimó György pécsi püspök elnökletével ismét összeült a vallásügyi bizottság, hogy a Barkóczy betegsége és halála miatt felgyülemlett revizori jelentéseket átnézze és jóváhagyás után felterjessze a Kancelláriához.[10] A felterjesztés mellékleteiként megmaradtak a revizorok: Faludi és Müsser Kristóf[11] jelentései, illetve a Bécsbe küldött eredeti jelentések helyenként kivonatos másolatai.[12]

A két csoportba sorolt, 5 és 3, összesen nyolc rendbeli jelentés közül hét Faludi munkája. A legkorábbi (a következőkben I. B. jelű) 1764. október 5-én kelt, a következők sorra: 1764. december 20. (I. C. és E.), 1765. május 2. (I. A.),

[7] Gyárfás Tihamér (nyilván Paintner Mihály pannonhalmi kézirata nyomán) annyit tud, hogy 1765—66-ban működött cenzorként (*Faludi Ferenc élete.* ItK 1911. 41.) Azt hitte, hogy még abban az időben is az egyetem kancellárja volt a primarius censor. Paintner latin szövegét Gálos Rezső később közölte (Faludi Ferenc: *Caesar Aegyptus földjén, Alexandriában.* Győr, 1931. 5.) Géfin Gyula már helyesen azt írta, hogy állami cenzor volt, 1764—66-ig. *(Faludi Ferenc. 1704—1779.* Bp. 1942. 7.).

[8] Felhő Ibolya—Vörös Antal: *A Helytartótanácsi Levéltár.* Bp. 1961. 97—98. A Mária Terézia-kori cenzúra története még nincsen kielégítő részletességgel feldolgozva. A régebbi szakirodalmat felsorolja Kovács Máté: *A könyv- és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849*-ig. Bp. 1963. 696. Sashegyi Oszkár azóta megjelent hivataltörténeti tanulmányai Mária Terézia koráig nem érnek el: *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon 1673—1705.* MKsz 1968. és *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706—1725)* MKsz 1969. 321—338. Donáth Regina tanulmányaiban a hivataltörténeti adalékok mellett sok érdekes művelődéstörténeti adatot is feldolgozott a vonatkozó korból: *Adalék a magyarországi cenzúra XVIII. sz. végi történetéhez,* MKsz 1955. 307—312.; *Néhány adat a cenzúra történetéhez az 1754. évtől.* MKsz 1957. 375—379.; *A könyvcenzúra az állam kezében — Mária Terézia és Barkóczy primás.* MKsz 1967. 43—49.: *Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúratörténethez* MKsz 1970. 173—181; *Van Swieten által cenzúrázott könyvek az Egyetemi Könyvtárban.* Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve V, 1970. 249—267.

[9] Az ügyet részletesen ismertette Donáth Regina: *Újabb adatok* . . . 179—180. Ezúton is köszönöm, hogy szíveskedett erre az adatra figyelmeztetni. Richwaldszky, a Vexatio dat intellectum feltételezett szerzője ekkor esztergomi oldalkanonok volt.

[10] A jelentések az OL-ben a következő jelzeteken található: 1. C—31. Htt-i Lt. Acta Rev. Libr. II. cs. (1759—68). 1765. évi köteg. N^{r} 2. XII. 24. 1^{r}—9^{v} ff. (A — C, E.). 2. Uo. 1766. évi köteg. N^{r}. 1. Január 16. 1^{r}—4^{v}. ff. (A—C.) 3. Uo. 1676 évi köteg N^{r}. 1—3. Január 23. 8^{v}—9^{r}. ff. (F.) 4. Uo. 1767. évi köteg. N^{r}. 1. Január 16. 1^{r}—1^{v} ff. (A)

[11] Muessert vagy Muesser vagy Mujszert (1712—1770): kőszegi születésü, eredetileg evangélikus. (Szinnyei IX. 372.) Cenzori működéséről eddig nem tudtunk.

[12] Kivonat jellegre utal a szöveg egy-egy fordulata, ahol a revizor atyáról harmadik személyben szól és véleményét csak sommásan összegezi. A botrányos helyek szó szerint sehol sincsenek kiírva. Az eredeti jelentések a kancelláriai levéltárban a Justizpalast 1926-os égésekor valószínűleg elpusztultak. (Sashegyi Oszkár szíves szóbeli közlése.)

október 1. (II. A.), november 21. (II. C.), és december 15. (II. B.). A megbírált könyveket összesen 101 tételbe sorolva ismerteti (ez természetesen több példányt jelent, de a colligátumok és többkötetes művek miatt a könyvek tényleges száma is eltér a 101-től.)

Az első öt tételhez csatlakozik Klimó elnöki véleménye. Először is rosszallóan állapítja meg, hogy a szabályzattal ellentétben alig néhány helyen vannak kitéve a revideált könyvek kifogásolt szélsőséges passzusai és megítélésük is sovány. Ennek következtében a bizottság úgy döntött: külön rendeletben tájékoztatja a revizorokat arról, hogy minden egyes könyv címe után írják oda megindokolt véleményüket, ha pedig a könyvet egyszer már elkobozták, a vonatkozó királyi rendelet pontos dátumát, továbbá az impresszumadatokon kívül mindenhol tüntessék fel a könyvtulajdonosok nevét és vallását is.[13] Másodszor a püspök-elnök kéri a királynőt, hogy a revizori munka megkönnyítésére újra küldje meg több példányban a bécsi cenzúra-bizottság által 1762-től megvizsgált könyvek jegyzékét. Végül pedig a tartományfőnököt, hogy az időközben elhalt egyik revizor, Rost Ignác[14] helyére jelöljön ki két vagy három, de legalább egy olyan jó erőben levő rendtagot, aki járatos a német, magyar, francia és szláv (= szlovák, illetve bibliai cseh) nyelvben és irodalomban, de legalább kettőben ezek közül. Ugyanis a könyvvizsgálat fáradságos és nehéz munka.[15]

1766. július 10-én a Vallásügyi Bizottság javaslatára a Helytartótanács felterjesztésben kérte a királynőt, hogy a jezsuita cenzorok munkája után a rendnek fizetett, alkalmanként megújított évi 400 forint javadalmat állandósítsa. Augusztus 19-én a királyné — nyilván Van Swieten tanácsára — úgy döntött, hogy a javadalmakat megvonja: ha a jezsuiták ezután nem akarnának dolgozni, akad elég világi pap Pozsonyban, aki erre szívesen vállalkoznék. A jezsuita érdekeket féltő Joseph Carl tartományfőnök gyorsan reagált: szeptember 5-i levelében közölte a Helytartótanáccsal, hogy jezsuitái ezentúl ingyen is elvégzik a cenzori munkát.[16]

Klaus Mihály[17] már 1766-ban kérvényezte a megürült állást és javadalmat; 1767-től — noha immár fizetés nélkül — be is kapcsolódott a munkába és Faluditól jórészt átvette a könyvrevíziót. A bizottság január 16-i ülésén, ahol szintén Klimó elnökölt, 9 jelentést vitattak meg: ebből csupán kettőt írt Faludi. Az egyik 1766. január 30-án készült (III.A.), két tételről, a másik

[13] Mivel a mellékelt jelentésekben a tulajdonosok neve ugyan többnyire tényleg nincsen kitéve, azonban a hiányolt bibliográfiai adatok szinte kivétel nélkül szerepelnek, feltételezhető, hogy a bizottság ülése és a január 16-i felterjesztés között eltelt időben kiegészítették.

[14] Rost Ignác valószínűleg azonos Rost Tamás jezsuitával (1695—1765. XII. 12.) (SZINNYEI XI. 1198—1199) Cenzori tevékenységéről eddig nem tudtunk.

[15] Klimóra vö. ENTZ Géza: *Klimó György pécsi püspök kultúrpártoló tevékenysége*. Pécs. 1940 (Klny a Pannónia ápr—jún. számából.)

[16] OL C—31. Htt-i lt. Acta Rev. Libr. II. csomó (1759—68) 1766. évi köteg. Nr 2. 18—19 ff. Joseph CARL (1706—1776) egyik műve magyar szempontból érdekes: *Panegyrici Matthei Corvini Hungariae Regis* (Nagyszombat, 1731). L. SOMMERVOGEL II. 748—749.

[17] Az 1719—1792 között élt pozsonyi jezsuita, főleg filozófiával foglalkozott (SZINNYEI VI. 474—475.)

[18] Vajkovics korábban a héber nyelvet és szentírástudományt tanította a nagyszombati egyetemen. A rend eltörlése után még sokáig királyi cenzor maradt. Harcias szellemű értekezései a cenzúratörténet értékes forrásai. Szilágyi Sámuel Henriade-fordítását is megtámadta. (SZINNYEI XIV. 782—783. vö.: ALSZEGHY Zsolt: *A felvilágosodás és a magyar protestantizmus*, It 1945. 8.)

október 9-én (F.) nyolc tételről. Hat jelentést Klaus Mihály, egyet pedig Vajkovics Imre írt.[18] Továbbiakban ők ketten vették át az egész munkát, Faluditól több jelentés nincs. Míg a korábbiakban — úgy látszik szükséghelyzetben — mindenféle könyvet megbíráltattak vele, utolsó előtti jelentése már csak francia könyveket érint. Sajátságos, hogy olasz nyelvű mű egy sem került elé — pedig éppen olasz nyelvtudása miatt került kapcsolatba a cenzúrával.

A könyvcenzúra szervezete. A Helytartótanács már 1730. június 9-én saját hatáskörébe vonta a cenzúraügyet. Amikor pedig a királynő 1747. február 23-án két, kizárólag ezzel a munkával foglalkozó pozsonyi jezsuitára bízta a revíziót és cenzúrát (fejenként évi 200 Ft fizetésért, melyet a Cassa Parochorum szolgáltatott ki), módszeres szabályzatok, utasítások, pótrendeletek, pótszabályzatok tömege írta körül és szabályozta a könyvvizsgálók munkáját.[19] Az első átfogó szabályzatot gróf Althan Mihály bari címzetes érsek készítette és 1747. március 1-én hirdették ki. Alapjában véve ez volt érvényben Faludi működése idején is. A könyveket a harmincadhivatalok kobozták el a beutazóktól és az esztergomi érsekhez, majd a bizottság elnök-püspökéhez szállították. Térítvény ellenében tőlük vette át a cenzor. Az átvétel sorrendjében kellett elbírálni a műveket. A jelentésben feltüntették a szerzőt, a címet, a kinyomtatás évét és helyét. Különösen kell ügyelni a politikai munkákra és az álnéven megjelentetett művekre.[20] A könyveket kezdettől végig el kell olvasni, testes kötetek esetében azonban elég a címek összefoglalások, előszavak, mutatók, jegyzetek megvizsgálása. Gondosan kiderítendő, hogy ártatlan cím nem takar-e veszélyes munkát. Segédeszközként, eligazításul, állandóan használandók a tridenti zsinat által, illetve később folyamatosan kiadott pápai indexek, valamint a tudóslexikonok. Ha 9—10 elítélendő helyet talált már a revizor, a továbbiakban elegendő a felületes átolvasás is. Még ha kevés is lenne az elítélendő hely, mindegyik szóról szóra, eredeti nyelven, vagy megbízható latin fordításban pontos lapszám feltüntetésével idézendő a jelentésben.[21] 1754. február 25-től a bécsi cenzúra döntéseit a pozsonyi köteles volt figyelembe venni. 1758—72-ig a janzenista Van Swieten állott a bécsi cenzúrabizottság élén. 1764-re elérte, hogy már egy jezsuita sem volt bizottságában. A pozsonyi cenzúra a szabadabb szellemű bécsi döntéseit sokszor megpróbálta mellőzni: ezért a királynő ismételten figyelmeztette őket, hogy a Bécsben kiállított hiteles bizonyítvány mellett a könyveket nem szabad lefoglalni. 1760. július 1-én újabb részletes szabályzat készült. Igazi bürokratikus remekmű: nyugták és ellennyugták, jelentések és táblázatok bonyolult hierarchiája kíséri a könyvet a tulajdonostól a tulajdonosig — illetve elkobzás esetén a máglyáig, vagy a jól őrzött raktárig.[22] Barkóczy kinevezésekor a királynői leirat pontosan meghatározta a bírálatnál figyelembe veendő szempontokat: elkobzandók tehát az Isten, a szentek, az igaz vallás, a pápa, a hierarchia, a királyi tekintély és hatalom, más fejedelmek és államok ellen írt könyvek, valamint a botrányt keltő művek. 1765. december 24-én a bizott-

[19] Az 1726—72 között kiadott, cenzúra-üggyel kapcsolatos királyi rendeleteket kivonatosan tartalmazza gróf Brechthold Ferenc püspök, helytartótanácsi tanácsos kéziratos gyűjteménye: *Systematica Collectio idealium et praecipuarum Benignarum Resolutionum Ragiarum in Negotio Revisionis Librorum emanatarum* (OSZK Fol. Lat. 1855.) Adatait részben feldolgozta Schermann Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig.* Bp. 1928.

[20] Schermann: I. m. 26—28.

[21] Syst. Coll. 76. f.

[22] Schermann: I. m. 36—37.

ság úgy döntött, hogy ezentúl a cenzori jelentéseket eredetiben küldik fel a királynőnek, nehogy a másolók megbotránkozzanak. A megbírált könyveket szedjék a revizorok betűrendes jegyzékbe. Ugyanakkor újabb rendeletben szólították fel a revizorokat pontosabb és áttekinthetőbb munkára. Az egyes revizorok jelentéseit ezentúl nagybetűs jelzéssel, A, B, C stb. különböztetik meg. Újra hangsúlyozták, hogy a tulajdonos nevét és vallását minden esetben tüntessék fel.[23] A fentebb ismertetett 1766. január 16-i helytartótanácsi fölterjesztésre a királynő március 29-én valóban megküldte a bécsi cenzúrajegyzéket. Figyelmeztette azonban a bizottságot, hogy Magyarországon a lutheránus és kálvinista vallást megtűrik, tehát az ő könyveikre más zsinórmértéket alkalmazzanak.[24] Ugyanez év május 21-én elrendelte, hogy bécsi mintára Pozsonyban is semmisítsék meg az eltiltott könyveket és azokat az acatholicus műveket, melyeknek tulajdonosa katolikus.

A fentebbiekben kivonatosan ismertetett sokszorosan egymást erősítő, részben viszont ellentmondó rendelkezések szerint dolgozott Faludi, mint láttuk, főnöke, Klimó nem teljes megelégedésére.[25] Utolsó jelentését 1766. október 9-én írta; november 25-én pedig megjelent XIII. Kelemen pápa *Cristianae Reipublicae salus* kezdetű brévéje, amely lángoló szavakkal elítélte a felvilágosodás, „a libertinizmus" egyre szaporodó könyvtermését, és felhívta a püspököket, hogy a világi hatalommal karöltve vegyék fel a küzdelmet a métellyel.[26] A brévé hatására Mária Terézia a következő év május 3-án kiadott intimátumában megszigorította a cenzúrát. Ekkor azonban Faludi már végképp megvált ettől a hivataltól. Kevés okunk van annak feltételezésére, hogy 1772-ben, mikor a pozsonyi evangélikusoktól elvett 10 000 kötet könyvből a cenzorok 2000-et elégettek, Faludi válogatta volna ki a máglyára ítélteket.[27]

A megvizsgált könyvek. Az eléje került könyvek megítélésében tehát erősen kötve volt a keze. A 111 (egy könyv kettéosztásával: 112) tételből hármat a római index, huszonkettőt korábbi királyi döntés, tizenhármat a bécsi index, végül egyet mind bécsi, mind pozsonyi kondemnálás alapján hivatalból kárhoztatott. További nyolc könyvet korábbi pozsonyi döntésre hivatkozva átengedett. Egy esetben pedig Johannes Gallemartnak a tridenti zsinat döntéseit tartalmazó és kommentáló könyvét a római index tiltása ellenére átengedte, mivel — úgymond — a püspök és egyházi férfiak úgyis egész Magyarországon használják.[28] Itt azonban az eredeti döntés „retinendum" volt, az engedélyt másik kéz vezette rá a listára.[29] Csupán 64 tétel esetében dönthetett saját maga — persze az előírások figyelembevételével. Huszonöt esetben kedvezően döntött, harminckilenc esetben elkobozta a könyvet. Önálló ítéletei meghozatalában is mindig figyelemmel volt arra, hogy illető szerző valamely másik művét, valaha nem kobozták-e már el, vagy nem engedték-e már át.

[23] Syst. Coll. 56. f.

[24] SCHERMANN: I. m. 42. skk.

[25] Korábban Walter Pál a primásnál feljelentette Klimót, hogy a pápagyalázó protestáns művek esetén nem jár el kellő szigorral. L.: DONÁTH: *Újabb adatok* . . . 180.

[26] A brévé szövegét közölte VAJKOVICS Imre: *Dissertatio de censura librorum perniciosorum ac specialiter libertinismo infectorum* . . . (Kalocsa, 1791.) Magyarországi hatására nézve vö. BRUNNER Emőd: *A francia felvilágosodás és a magyar katholikus hitvédelem.* Pannonhalma, 1930.

[27] Így gondolta GYÁRFÁS: I. m. 42.

[28] Sok kiadása ismeretes. Az OSZK-nak általam használt példánya: *Sacrosanctum Oecumenicum Concilium Tridentinum* . . . (Köln, 1722: Conc. 244.) A példány eredetileg 1729-től Illésházy József birtokában volt.

[29] OL i. h. 1765. évi köteg N^{r} 2. 8 f^{r} E. 2.

A könyvek ismertetésénél a revizor munkájának módszerét követjük: átengedettekre és elkobzottakra oszthatjuk őket. Ezen belül is elválasztva a korábbi döntésre hagyatkozó, illetve az önállóan hozott ítéletet. Ezeken a csoportokon belül azonban célszerű volt tematikusan osztályozni, hiszen az eredeti sorrend teljesen esetleges és csak a beérkezés időpontját tükrözi.

Wolffiánusok és pietisták. A korábbi kedvező döntésre hivatkozva átengedett művek közül két filozófiai könyvet már 1750-ben engedélyeztek. Az egyik Alexander Gottlieb Baumgarten *Metaphysicája* (I. B. 45.).[30] Az „esztétika atyjának" (1714—62) ezt a könyvét Kant a kritikák előtti korszakában kora legjelentősebb metafizikai művének tartotta, és száz paragrafusba szedett tételeit még kritikai periódusában is alapul vette egyetemi előadásaihoz — noha szerzőjét ekkor már élesen bírálta.[31] A másik könyv Baumgarten egyik tanítványának, Georg Friedrich Meiernek (1718—1777) *Gedanken von dem Zustande der Seele nach dem Tode* c., 1746-ban írott műve (I. B. 11.). A Halléban tanító, sokat és németül író felvilágosodott filozófus igen népszerű volt, mind hallgatói, mind olvasói körében. Az ő pszichológiai terminológiájának hatása Kantig is elért. Ebben a művében, amely a filozófia és teológia határán mozog, megkísérelte a leibnitz—wolffi filozófiát összeegyeztetni a kinyilatkoztatással: filozófia és hit az ember szellemi tevékenységének különböző de nem összeegyeztethetetlen területe. A baumgarteni metafizika alapján állva hadakozott Johann Gustav Reinbeck és Israel Gottlieb Canz ellen, azt bizonygatva, hogy eszünkkel a lélek halál utáni állapotáról semmit sem tudhatunk, és a lélek ugyan megsemmisülhet, de csak a mindenható Isten által. Egyeztető álláspontja nem védte meg sem a teológusok, sem a filozófusok támadásától.[32] A többi könyv elég jelentéktelen teológiai munka. Luther katekizmusa a magyarországi származású Coryli-Nitschman Sámuel császári koszorúzott költő latin fordításban[33] (Sondershausen, 1726. I. B. 30.) már 1748-ban átment a cenzúrán. Johann Pritz a rengeteget író, Hobbes és Malebranche ellen hadakozó és Miltont, Baxtert, Burnet-t fordító evangélikus teológus és földrajzi író, (1662—1732) újszövetségi bevezetése 1761-ben állotta ki a tűzpróbát.[34] Martin Geier (1614—1681) a maga korában kitűnő hebraista volt, ezúttal az 1748-ban átjutott, e korban kissé már elavult Ecclesiastes-kommentárja kapott kegyelmet (II. A. 3.).[35] Az Emanuel Sonthomb álnéven író XVII. századi angol szerző (valószínűleg Emanuel Thompson) németre fordított kegyességi, az igaz vallásosságra vezérlő műve különösen népszerű volt később a pietista körökben: *Gulden Kleinodt der Kinder*

[30] Az itt szereplő kiadás (Halle, 1743) nem található nagyobb könyvtárainkban. Az Egyetemi Könyvtár a III, 1750-es kiadás, az egri az 1765-i (l. *Az egri érsekmegyei könyvtár szakszerű címjegyzéke*, Eger, 1893. II. 803, a továbbiakban: Eger), a pápai pedig az 1783-ast őrzi. (Boros István: *A pápai evang. reform. főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története*. Pápa, 1901. I. 389.)

[31] *Überweg: Geschichte der Philosophie.* 458.

[32] *Allgemeine Deutsche Biographie*, a továbbiakban: *ADB*, XXI. Lipcse, 1885. 193—197. és *Überweg*; I. m. 469. vö.: Cay von Brockdorff: *Die deutsche Aufklärungsphilosophie*, München, 1926. 39.

[33] *British Museum General Catalogue of Printed Books* (továbbiakban: *BMC)* 146. 680. vö.: Jöcher—Adelung: *Allgemeine Gelehrten-Lexicon II.* 1787. 478—479.

[34] *Introductio ad Lectionem novi Testamenti* (Lipcse, 1725.) Igen népszerű volt, ezzel együtt hét (részben átdolgozott) kiadása ismeretes, vö: Jöcher II. 1781—1782. Pápán megvan, az 1737-i (Borsos: I. m. 448.)

[35] *In Salomonis Ecclesiasten Commentarius* (Lipcse, 1730.) (Vö.: Jöcher: *Compendiöses Gelehrten—Lexicon*, Lipcse, 1733. 1712.)

Gottes... (I. B. 40.). 1749-ben került először cenzúrára.[36] Pietista olvasóé lehetett az 1763-as kiadású württembergi énekeskönyv is: az 1743-ban kiadott ún. *Pietistenedikt* óta a korábban üldözött irányzat Württembergben beépült az evangélikus államegyházba (F. 5.).[37] Végül Andreas Weber: *Die Übereinstimmung der Natur und der Gnade* (Lipcse, 1748—50) c. kétkötetes művével furcsán bánt el a cenzúra: első részét már 1750-ben átengedte, a másodikat 1751-ben elkobozta (I. B. 38. és I. A. 4.).[38]

Heroikus regény és pietista bibliakritika. A saját döntéssel átengedett könyvek közül kétségtelenül a legkiemelkedőbb Mme de Lafayette remekműve, a *La Princesse de Clèves* (II. C. 7.). Idézzük Faludi Ferenc — sajnos csak kivonatos — véleményét:

„Author Gallicè scripsit sine Nomine, in Praefatione asserens, quòd si approbationem publicam hujus oposculi obtinuerit, secuturis inserere Vellet Nomen suum; Libellum hunc in 4. tomulis divisum, et praecipuè Ducis de Nemours, et Principissae de Cleves Historiam in parte Amorosam, intrà tamen Limites Verecundiae, et Honestatis recenset; non quidem utilens (sic !, vsz. = utilis, a pestilens analógiájára), sed neque noxium censeri."[39]

A jezsuita revizor viszonylag igen kedvezően ítélt. A század elején a szintén jezsuita Dominique Bouhours, a ragyogó stilisztika támadása ellen még Barbier d'Aucournak kellett megvédenie a regényt.[40] A század közepén azonban a francia jezsuiták lapja, a protestánsokat, janzenistákat, szabadgondolkodókat és filozófusokat támadó *Journal de Trévoux* (1701—1767) hasábjain kedvezőbb, a Faludiéra emlékeztető vélemény látott napvilágot. Nem elképzelhetetlen, hogy Faludi ismerte.[41] Különösen feltűnő az enyhe elbánás, hiszen korábban igen lesújtóan vélekedett Dorell-fordításában a regényekről — igaz csak a leánygyermekek nevelése kapcsán.[42] A fogalmazás a regény *történelmi* jellegét domborítja ki: a kedvező megítélésben része lehetett a nemfiktív jellegnek.

Irodalmi jellegű még a fentebbi Georg Friedrich Meier Klopstock Messiása védelmében írott, Bodmertől ihletett magasztaló hangú értekezése: *Beurtheilung des Heldengedichts: der Messias* (1749—1752, I. B. 9.). Fellengzős lelkesédéséért Lessing később kigúnyolta.[43] Meier irodalmi ízlése szöges ellentétben állott Gottched klasszicizmusával: mestere, Baumgarten esztétikáját

[36] Magyarországon nem találtam. L. *BMC.* 226. 44. (Strassburg, 1632.) Német kiadója Albrecht Drankmeister.

[37] Egy 1633-as kiadású württembergi énekeskönyvet Roys Ignác cenzor eltiltásra javasolt 1754-ben, azonban a királynő átengedte. L. DONÁTH: *Néhány adat* . . . 376—377.

[38] A két utóbbi könyvet könyvtárakban és bibliográfiákban nem találtam.

[39] Az 1678-ban megjelent regénynek ez a párizsi, 1719-es kiadása, sorrendben a tizedik volt. (Vö.: Madame LA FAYETTE: *La Princesse de Clèves avec une introduction et des notes historiques de Émile Magne.* Paris, 1946. 236. A regény 1714-es amszterdami kiadása megvolt Eszterházy Miklós bécsi könyvtárában is: *Bibliotheca Exc. D. B. M. Nic. Com. Esterhazy, horis consuetis.* Pro auctione publicabitur Viennae. 1766. G3*v*. Nr 811.

[40] Madame De LAFAYETTE: *Romans et nouvelles. Textes revue sur les éditions originales avec des notes par Émile Magne. Chronologie, introduction et bibliographie par Alain Niderst.* Paris 1970. XXXIX.

[41] Erre a tényre Bene Ede volt szíves figyelmeztetni. A lap jellemzését l.: Georges GRENTE: *Dictionnaire des lettres françaises. Le XVIIIe siècle.* Paris 1960. I. „Jésuites" és „Journaux" címszavaknál.

[42] *Nemes Asszony. VII. Közbeszéd, III.* (1748) l.: FALUDI Ferenc *Minden Művei.* Kiadta Toldy Ferenc, Pest 1854. I. 198—200.

[43] *ADB.* i. h. vö.: Wilhelm KOSCH: *Deutsche Literatur-Lexikon*[2] II. Bern, 1953. 1685. A könyvet hazai könyvtárakban nem leltem.

kötötte össze az „érzékenység" követelményével. A szivet átható szép tudományok szerinte hajlékonyabbá és bájosabbá teszik a szellemet. Klopstock az első költő, aki az érzékenységet önmagában — nem erkölcsi elvek puszta illusztrációjaképpen — ragadta meg.[44] Klopstock nálunk szórványosan már 1750 körül ismeretes volt, szélesebb körökben azonban 1770 körül kezdett hatni. Ez újabb adalék eposza fokozódó népszerűségéhez.[45]

Faludi nagy nehezen megkegyelmezett egy avult történeti kompendiumnak is. Georg Horn, a Németországból Hollandiába menekült, egy ideig Leidenben tanárkodó nagy tudású, de felületes történész (1620—1670) *Orbis imperans* c. zsebtörténelme (Frankfurt—Lipcse, 1672.) tizenkét (!) példányban került elébe. Megállapította, hogy a szerző több könyvét már elkobozták, de ez a mostani eléggé ártatlan, eltekintve a kiadó Jakob Feller pápa-ellenes jegyzeteitől (II. B. 1.).[46] A világtörténeti zsebkönyv Magyarország történetét is összefoglalja (66—67). Négy fő korszakot különböztet meg: a hunokét, az avarokét, a hunokkal azonosított magyarok visszatérését és az Árpád-házi királyok uralkodását, végül az idegen királyokét. Érdekes, hogy ismer egy Csaba királyfival kapcsolatos állítólagos magyar szólásmondást:

„Neque adhuc deposuerunt memoriam Chabae, quanquam in ludibrium versam. Quippe stipulantes sive iniquam sive impossibilem conditionem, sese eam tunc praestituros dicunt, ubi Chaba revertetur, quemadmodum Judaei, ubi Elias venerit." (70).[47]

Horn kötetéhez volt kötve egy kis fejedelmi almanach Németország uralkodó családjairól; Tobias Franner, *Liber de praecipuis Germaniae Principum Gentibus...* (Frankfurt, 1678) (II. B. 2.) ebben sem talál semmi kivetni valót.

Néhány pontosabban nem részletezett orvosi könyvön kívül (E. 5.) a többi mind teológiai. A túlbuzgó vámhatóság még katolikus misszálékat, kánonokat, breviáriumokat is elkobzott (E. 3.). Ismét pietista érdeklődésre utalhat Johann Albrecht Bengel görög Újszövetség-kiadása (Thübingen, 1753, F. 6.). Bengel (1687—1752) Oetingerrel együtt a sváb pietizmus vezető egyénisége volt. Spekulatív-apokaliptikus gondolkozása és történetfilozófiája szolid és hatalmas filológiai, biblia-kritikai felkészültségre támaszkodott. Az újszövetségi szövegkritika máig érvényes módszereit, a kritikai apparátus rendszerét ő kezdte kidolgozni. Kiadásához összevetette az „ázsiai" és „afrikai" kéziratcsoportokat, elvvé tette, hogy két olvasat közül mindig a nehezebbet kell választani. Elmélyedt szövegértést követelt: „te totum applica ad textum: rem totam applica ad te".[48] Ószövetségi régiségtan Johannes Nicolai: *Annotationes uberiores ad Bonaventuram Cornelium Bertrandum de republica Hebraeorum* (Leiden, 1740) c. műve (II. c. 6.). A recenzens itt Christoph Pfaff előszaván

[44] Hans M. Wolff: *Die Weltanschauung der deutschen Aufklärung, in geschichtlicher Entwicklung*,[2] Bern—München, 1963. 186—187.

[45] Vö.: Juhász Gergely: *Klopstock magyar utókora*. Bp. 1935. kül. 24. és 32.

[46] 1669 után három kiadása ismeretes (*BMC* 107. 188), de az Egyetemi Könyvtárban van egy 1668-as első kiadás is. (Ga. 1157.)

[47] Az OSZK-ban Széchényi Ferenc tulajdonában volt, H. un. 762. jelzetű, 1669-ből származó II. kiadását használtam. A közmondást valószínűleg egy hozzá disszertáló magyar hallgatójától vette. (Szathmári Baka Péter: *Disputatio Politica De Imperio Hunnorum*, Harderwick, 1649; RMK III. l. 523. 1725. sz.)

[48] Az OSZK-ban: Bibl. 661. Életére vö.: M. Mezger *(Religion in der Geschichte und Gegenwart*, a továbbiakban: *RGG*[2] Tübingen I. 1037—38.) és H. J. Rothert *(Evangelisches Kirchenlexikon*, a továbbiakban *EK*[2] I. Göttingen, 1961. 389—390.)

kívül semmi botrányosat nem talált, sőt megjegyezte, hogy a szerző „nitidissime, et erudite" értekezett tárgyáról.[49] Christian Friedrich Richter pietista orvos, énekszerző, a Francke-féle hallei Paedagogium felügyelője volt (1676—1711). *A Genauere Übersetzung des Briefs Pauli an die Römer* (Halle, 1736, I. B. 7.) c. munka valószínűleg az övé.[50] Albrecht Dranckmeister 1631-ben, Sonthomb nyomán kiadott lutheránus kegyességi könyvecskéjét a pietisták igen kedvelték,[51] aminthogy valószínűleg pietista (vagy herrnhuti) lehet a Berlinben 1725-ben a szerző neve nélkül kiadott *Das Gespräch des Hertzens, oder das ewige Gebett* c. aszkétikus munka is (I. B. 42—43.). Utóbbi, címe alapján ítélve föltehetően az ún. Jézus-imát népszerűsíti. Az ortodox keletről származó, a Philokalia révén ismert ima eddigi tudomásunk szerint nyugaton ebben az időben még nem hatott: a herrnhutiaknak azonban nagy telepeik voltak az ortodox Oroszországban.[52]

Samuel Werenfels (1657—1740) *Dissertationum Theologicarum sylloge* (Basel, 1709) c. munkáját a cenzor fanyalgó dicséretben részesítette: „Ipse Pater Revisor agnoscit: authorem Libri hujus omnes modestiae colores induisse, interim tamen Dogmata impetere graviter . . ." (I. A. 10.). Werenfels a teológia professzora volt a baseli egyetemen 1696 óta; Osterwald és J. A. Turrettini mellett az ún. „svájci triász" tagjaként a humanista veretű „felvilágosult orthodoxia" felé tájékozódott és az angol prímással, Wake-kel együtt a különböző protestáns egyházak uniójára törekedett.[53] Tanítványai révén magyar kapcsolatai is jelentősek: Beckkel folytatott levelezésében Maróthi György szeretettel emlegette, halálára Szilágyi Sámuel görög nyelvű költeményt írt.[54] Az angol antideisztikus apologetika szellemében írt a német konzervatív evangélikus teológus, Romanus Teller (1703—1750). A lutheri dogmákhoz való merev ragaszkodása késztette elismerésre magyar revizorát is, ezért engedte át *Die Krafft des Leydens Jesu in dem Gebett des Herrn* (Lipcse, 1737) c. munkáját (I. B. 5.).[55] A pietizmusból indult, de a felvilágosodással vegyes ortodoxiába torkollt Christoph Matthäus Pfaff pályája (1686—1760). Főleg az egyházjog terén alkotott maradandót, a *Plan von einem Collegio*

[49] A könyvet nem sikerült megtalálnom. A szerző több, szintén bibliai régiségtani munkája megvan a Ráday-könyvtárban (2—4673). Egerben, (I. 43.), és Marosvásárhelyt (*Bibliotheca Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék*, Bécs, 1796—1819 IV. köt., II. 310. A továbbiakban: Teleki).

[50] A szerző Christian Richter (vö.: *BMC* 17. 875.) Chr. Fr. Richter életét l. E. Wunderlich (*RGG*² V. 1961. 1094).

[51] Életével vö.: Jöcher—Adelung II. 1787. 756. A művet l.: *BMC* 55. 561. Címe: *Ein edles Büchlein, von der innerlichen geistlichen Hoffart, und von der tieffen unerkannten und verborgenen Bossheit in alter Menschen Hertzen . . .*

[52] A Jézus-ima a világirodalomba egy múlt század végi névtelen orosz munka révén jutott be. (Német fordítása Reinhold von Walter: *Ein russisches Pilgerleben*, Berlin, 1925.) Napjainkban J. D. Salinger: *Franny and Zooey* (New-York, 1957.) c. regényének alapmotívuma. Az ima történetét l.: Korzenszky Richárd; (Teologia 1971. 1. sz.) A lehetséges herrnhuti kapcsolatokra Szigeti Jenő volt szíves felhívni figyelmemet.

[53] Életét l. E. Beyreuther (*RGG*² VI. 1962. 1642.); *Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz*. Neuenburg, 1934. VII. 492—493.

[54] Ld. Lengyel Imre—Tóth Béla: *Maróthi György külföldi tanulmányútja*. Debrecen, 1970. 48. Az OSZK-ban megvan e könyve (Exeg. 1782. Coll. 2.), 1800-tól Sándor Móric gróf birtokában volt. Péczeli József könyvtárában is megvolt, Turrettini és Osterwald műveivel együtt (l. Bíró Ferenc, *Péczeli József*. ItK. 1965. 423.) A pápai könyvtárban öt műve található. (Borsos: I. m. 413.)

[55] L. H. Hohlwein (*RGG*² VI. 1962. 677—678.) (6549. Coll. 1.)

Pastorali (Tübingen, 1750) (I. B. 31.) címen névtelenül kiadott műve egyik egyetemi reformtervét tartalmazza.[56]

A többi munka jórészt jelentéktelen, zsinati határozatok, evangélikus dogmatika, katekhétikus munkák, imádságoskönyv, énekeskönyv, prédikációk és bevezetés a prédikációírás művészetébe.[57] Egy könyv emelendő ki, mivel ez az egyetlen, amelyet Faludi így dicsért meg: „Ex quo omnem laudem tum à Materia, cum et stylo mereatur, Possesori restituendus" (E. 8.). Azonban Johann Friedrich Weiterkampf *Vernünftige Trostgründe* (Braunschweig 1761), c. művére sajnos nem sikerült ráakadnunk. Pedig jó lenne tudni miért tetszett ennek a consolationak a stílusa Faludinak.[58]

Biblia és Korán. Szépirodalmi jellegű mű négy akad a korábbi döntésre hivatkozva elutasítottak sorában. Ezek közül is kettő a szerző neve, illetve az impresszum—adatok hiányában azonosíthatatlan. Az egyik egy *Wenus* (!) c., „epigrammata foeda"-t tartalmazó, Bécsben 1759-ben elkobzott erotikus verskötet (E. 1.), a másik egy szintén Bécsben, 1758-ban betiltott utazási regény vagy utazási kézikönyv: *Der ergetzende(!)und Lehrende Passagier* (1748, h. n., I. B. 28.). Theodore de Bèze latin verseinek gyűjteménye, a *Poemata varia* (Genf, 1614) szintén 1758 óta szerepelt a bécsi indexen (I. B. 51.). A kötet tartalmazza a Sylvaet, az elégiákat, epitáfiumokat, epigrammákat, ikonokat, emblémákat, az Énekek éneke parafrázisát és két drámát: a *Cato Censoriust* és az *Abraham Sacrificanst.*[59]

David Fassmann a szerzője azoknak a szépirodalom, ponyva és történetírás határán mozgó, folyóiratformán kiadott „alvilági" dialógusoknak, amelyeket a bécsi cenzúra már 1758-ban egyszer s mindenkorra eltiltott.[60] A *Gespräche in dem Reiche derer Todten* szerzője (1683—1744) 1718-tól 23 éven keresztül ellátta a lipcsei vásárokat sajátos morális-történeti havilapjával, amelyben a világ hajdani hatalmasai és hírességei, világi és egyházi méltóságok, császárok és vezérek, királyok és rablók, udvaroncok és kurtizánok csevegtek hajdani életükről az alvilágban, miközben a titkáruk, vagy a titkár szerepét betöltő Mercurius vagy Charon friss felvilági hírekkel látta el őket. Ezeket frissiben

[56] *BMC* 191. 43. Életére l. J. D. Schmidt *(EK* III. 1962. 145.) Marosvásárhelyt négy műve is megvolt. *(Teleki II.* 7. 38. 95. 100.)

[57] Felsorolásszerűen: (1.) *Des Königlichen Synodi zu Rendsburg wohlgemeinte Aussprache* (Lipcse, 1738; I. C. 7.) (2.) Daniel Wittenbach: *Tentamina Theologiae Dogmaticae III.* (1744, h. n.; I. A. 8.) *Christlicher Unterricht von studiren* (Frankfurt—Lipcse, 1738; I. B. 8.); *Der erste Buchstabe der Heiligen Schrifft* (Quedlinburg, é. n.); I. B. 23. Philipp Johann Fresenius: *Beicht- und Communion Buch* (Frankfurt—Lipcse, 1763; F. 8.); (l. Donáth: *Néhány adat* . . . 376) *Altess und Neues auss dem Lieder Schare der Evangelischen Kürche* . . . (Ausburg, 1759) (F. 7.); August Friedrich Wilhelm Sack: *Predigten über verschiedene wichtige Wahrheiten zur Gottseligkeit* (I—V. Berlin—Magdeburg, 1744, 1757.) A cenzor megdicsérte a — különben a kézikönyvek számára ismeretlen — Johann Hermann Zyhorn zellei evangélikus prédikátort, mivel *Dispositiones, oder Kürtze Entwürfe derer Epistolischen Predigen,* (Zelle, 1747), c. gyűjteményének darabjai az örök üdvösségre fordítják a figyelmet és a keresztényi kötelességek teljesítésére sarkallnak (II. C. 5.); *Kurtze Einleitung zu eine Predigart anzugfreifen* (é.n. Stuttgart; I. B. 43.) Ezen könyvek egy részéről, sajnos, semmi közelebbit nem lehetett megtudni.

[58] A szerző egy másik művét l. Teleki, II. 50.: *Disputatio de fato Turcico* (Helmstadt, 1751.)

[59] Mivel az emblémákat is tartalmazza, ez a legteljesebb kiadás — a szöveg a genfi 1599-i utánnyomása. (L. Frédéric Gardy: *Bibliographie des oeuvres théologiques, historiques et juridiques de Théodore de Bèze,* Genf, 1960. 13. 12. sz., a címlap hasonmásával.

[60] Vö.: Michael Holzmann—Hans Bohatta: *Deutsches Anonymen-Lexicon.* 1501.—1926. II. Wemiar, 1903. 220. 7325.)

meg is vitatják és értékelik. A Lukianosztól eredő műfaj Fassmann Fontenelle és Fénelon mintájára honosította meg Németországban. Furcsa szerzet, félig tudós, félig bolond — 1726—1731-ig I. Frigyes Vilmos porosz király udvari bolondja volt. *Entrevuë*-i a történelmi ismeretanyagot régi és friss botrányokkal, pletykákkal fűszerezik. Az európai múlt nagy eseményeit — antik ügyekkel nem foglalkozott — így a reformációt, a németalföldi és angol forradalmat, a vallásháborúkat a szerző sajátos kora-felvilágosodott, protestáns német polgári álláspontja szerint értelmezi: a fejedelmek előtt látszatra még hódolatot érez, valójában nevetségessé teszi őket. Királyi gazdájának groteszk képét is sokáig ő határozta meg az utókor tudatában.[61] Faludi elé hét kötet került (Lipcse, 1727), amelyben mintegy harminc dialógus volt (II. A. 12.). Egy részük, az első 16 *Entrevuë* megtalálható az OSZK-ban.[62] A csinos, versecskékkel magyarázott rézmetszetekkel ellátott füzetekben többek között I. Lipót és XIV. Lajos, V. Károly és I. Ferenc, Gusztáv Adolf és I. Károly, Erzsébet és Krisztina királynő, V. Sixtus és Molière[63], Turenne marsall és La Valière hercegnő, II. Fülöp és Orániai Vilmos, VIII. Henrik és II. Szolimán, valamint Oliver és Richard Cromwell társalognak az eliziumi mezőkön.[64] A komoly témák mellett sokszor olyan kérdéseket vitatnak, hogy érdemes-e sok feleséget tartani vagy, hogy a szőke nő szebb-e a feketénél?! Magyar szempontból érdekes XIV. Lajos és I. Lipót párbeszéde Thökölyről és Rákócziról. A császár szemére hányja a királynak a rebellisek támogatását, majd elmeséli részletesen Rákóczi életét, azután hozzáteszi, hogy legfrissebb értesülései szerint a Fejedelem most a Portától várja diadalmas hazatérését, „dürffte aber auch wohl allda seine Rechnung schwerlich finden" (54. l).

A bécsi elkobzáshoz a Rákóczi név emlegetése egymaga elég volt![65] Az 54—55. *Entrevuë*-ben pedig Attila beszélget a másik nagy világdúlóval, Tamerlánnal.[66]

[61] Életét l. JÖCHER II. Lipcse 1750 . . .; *ADB* VI. 1877. 580—81.; Wilhelm KOSCH: I. m. I. 488. A műfajt Fassmann igen megkedveltette, sokan utánozták, így Gottsched és maga Nagy Frigyes, majd Trenck. Az eliziumi párbeszéd a magyar felvilágosodás röpirodalmának is kedvenc műfaja. Vö. BALLAGI Aladár: *A politikai irodalom Magyarországon* 1825-ig. Bp. 1888. 381. skk. A műfaj történetét l.: C. KANEFUSS—DIESCH: *Totengespräch* (P. MERKER—W. STAMMLER: *Reallexikon der deutschen Literatur-geschichte* III. Berlin, 1928—29. 379—380.)

[62] Jelzete 30 204. 15 + 1 db megvan Győrben (ZALKA László: *A győri püspöki Papnevelőintézet könyvtárának czimjegyzéke*. 1893. 535, 582. sz.) A Richelieu és Mazarin között folytatott párbeszéd megvan a Nádasdy család könyvtárában (HORVÁTH József: *A nádasdi gróf Nádasdy család nádasdladányi elsőszülöttségi könyvtárának története és ismertetése*. Bp. 1889. 28.) Egerben is van 16 kötetnyi. (Eger, II. 909.)

[63] Molière nevét Faludi emlegeti a *Képzelt beteg*gel kapcsolatban. „Gondoltam sokszor magamban, hogy Molière csak patvarkodott, mikor játszó thetrumon legyalázta őket (t. i. az orvosokat) hangos nevetésére Páris városának és a francia udvarnak. Most különben értem a dolgot, és mondhatom, hogy Molière nem avval vétett, hogy rútat mondott felőlek; hanem avval, hogy keveset; mert némellyek ugyancsak megérdemlik a párlugot." *(Nemes Urfi*, 1770. Toldy id. kiad. 314—315.).

[64] Salvador de MADARIAGA a 30-as években teljesen ezt a műfajváltozatot használta történetfilozófiai és politikai mondanivalójának kifejtésére.

[65] 1760-ban Bécsben elkobozták a *Leben und Thatten des Fürstens Rakoczy* (Frankfurt—Lipcse, 1739.) c. művet. (l.: *OL* id. h. 1760 ff. 53—54.) 1769-ben pedig a H. E. S. jelű szerző *Leben und Thaten des Praetendenten von Hungarn una Siebenbürgen, Joseph Rakotczy* (Frankfurt—Lipcse, 1739.) c. könyve jutott hasonló sorsra. (OL d. h. 1769. jan. 24. N^{r} 11.) Bonneval márki önéletrajzát is elkobozták Rákóczival való kapcsolatai miatt (l. DONÁTH: *Van Swieten* . . . 263.)

[66] OSZK 226. 097.

A szorosabban vett történelmi irodalmat kevés munka képviseli e csoportban. Johann Wynkelmann hesseni és oldenburgi udvari tanácsos, költő és történész (1620—?) *Caesarologia, sive quartae Monarchiae Descriptio* (Lipcse, 1659, ez a kiadás 1718) c. munkája a dánieli látomás „negyedik birodalmának", a rómainak császárait tárgyalja Julius Caesartól I. Lipótig. A címlap előtti rézmetszet, amely I. Lipót arcképét diadalívben ábrázolja, nem óvta meg a protestáns szerző művét az 1752-es bécsi elkobzástól (I. B. 50.).[67]

Sajátos műfajt képvisel Ludwig Lavater (1527—1586) zürichi prédikátor műve: *De spectris, lemuribus, variisque praesagitionibus* (Louvain, 1687). A szerző óriási teológiai munkássága mellett misztikus, rózsakeresztes és kabbalista volt.[68] Ez a könyve a világtörténelem híres boszorkány-, kísértet- és mágustörténeteit, valamint csodás előjeleit tárgyalja. Hatalmas sikere volt. Első kiadása (Genf, 1575) után még négyszer jelent meg latinul, háromszor angolul (utoljára 1929-ben!) egyszer franciául és egyszer németül, az élő nyelveken még a XVI. században.[69] A mágia iránt behatóan érdeklődő Faludi[70] ítélete arról tanúskodik, hogy elolvasta a könyvet, mert — eltérően gyakorlatától — a római eltiltás regisztrálásán kívül még külön kifogást is emel: „Liber hic Sacrementa nostra irridens et alioquin à Sede Pontificia prohibitus et inter Prima Classis Prohibitos refatus (?) anno 1744 ultròquoque configendus." (I. C. 2.)

1760-as pozsonyi rendelettel kobozták el a kor legnagyobb protestáns egyháztörténészének, az orthodoxia, pietizmus és a korai felvilágosodás között közvetítő, ragyogó stílusú Johann Lorenz von Mosheimnak[71] főművét, az *Institutiones Historiae Christianae antiquioris et recentioris*-t (I—II. Helmstadt, 1737—1741, I. A. 5.). A Toland deizmusát támadó szerző[72] monumentális munkájában a magyar egyház múltjáról is bőven esik szó. Az államalapításról, a kereszteshadjáratokról, az unitarizmus elterjedéséről, Szegedi Kisről és Dévairól.[73] A Th. Hase és Fr. Ad. Lampe által Amszterdamban, majd Brémában névtelenül kiadott sorozat, a Bibliotheca historico-philologico-theologica V. osztályának 1—6. füzetét (Amszterdam, 1722) Bécsben 1758-ban kobozták el (I. A.3.).[74] A svájci történész Johann Jacob Hofmann (1635—1706) *Historia paparum Romanae ecclesiae* (Basel, 1687) c. műve Bécsben 1758-ban került indexre (I. B. 15.).[75] Végül Johann Joachim Möller crosseni

[67] Életére vö. Jöcher II. 1751. 2006—2007. A könyvet l. BMC 261. 88. 1688-as kiadását Huszák Sámuel 1750-ben vásárolta. OSZK 233. 597.

[68] L. Jöcher II. 1751. 2296—2297. és A. T. Carlisle: *Milton ana Ludwig Lavater* (Review of English Studies 1954. 249—255.)

[69] BMC 131. 666—667. Az OSZK-ban az 1669-es louvaini kiadás van meg. (Phys. 1196.) A boszorkányokat, ördögöket, halált ábrázoló címlap a könyvet „tractatus vere aureus"-ként kínálja.

[70] Vö.: Szauder József: *Faludi és B. Pererius* (Filológiai Közl. 1957. 435—440.)

[71] Életéről l. M. Schmidt (RGG² IV. 1960. 1157—1158.)

[72] Vö.: Paul Hazard: *European Thought in the Eighteenth Century.* Cleveland—New York, 1964. 79.)

[73] Fő forrása Debreceni Ember Pál és Sandius, valamint az eredeti, főleg socinianus szerzők. Az OSZK-ban: XII. H. eccl. 4281 és 4278. A példány eredetileg Kármán Jánosé volt, aki az előzéklapra gondosan azt is feljegyezte, hogy a könyvet dicsérettel említette a *Nouvelle Bibliothèque* 1742 febr., V-i száma.

[74] Pápán mind a 8 osztály 16 kötete megvan. (1718—1727) Vö.: Borsos: I. m. I. 543.

[75] Maróthi Györgynek is megvolt. (Ld. Ötvös János: *Maróthi György könyvtára.* A debreceni KLTE Könyvtárának Évkönyve 1955|II. Debrecen, 1956. 352. 185. sz.) A mai állományból elveszett. Hofmann életére vö.: Jöcher-Adelung II. 1750. 1659.

prédikátor (1659—1733) *Catechizmus in historiis* (Leipzig, Görlitz, 1708) c. német nyelvű kis kompendiuma 1750-ben, Pozsonyban került elkobzásra.[76]

A filozófiai irodalmat képviseli egy XVII. századi francia moralista, Formentin *Traité du bonheur* c. értekezésének 1750-ben elkobzott német fordítása (Hamburg, 1709; I. B. 26.).[77] A többször említett Meier értekezése, a *Gedanken von der Religion* (Halle—Magdeburg, 1749, I. B. 10.) teológus ellenfeleivel, elsősorban Samuel Gotthold Langéval folytatott tollharcának egyik gyümölcse. Egyszerre igyekszik bizonygatni hivő vallásosságát és eléggé liberális nézeteit.[78] Akad egy jogi munka is: Joachim Georg Darjes (1714—1791) jénai, majd odera-frankfurti egyetemi tanár *Institutiones Iurisprudentiae Universalis* c. tankönyve (Jéna, é. n.; 1755-ben kobozták el, II. A. 1.) A szerző a wolffi rendszer eklektikus ellenfele volt, filozófusnak középszerű, természetjogásznak kitűnő.[79]

A művek túlnyomó többsége itt is teológiai. Elkobozzák a Luther-biblia két kiadását is (Altdorf, 1757 és Halle, 1761; III. A. 7. és F. 3.) A revizor megjegyzi, hogy noha a Bibliát a korábbi években visszaadták, 1758 óta általában tilalmazza a bécsi cenzúra.[80] Igaz, a Korán sem járt jobban; az André Du Ryer orientalista által 1647-ben kiadott első francia fordítása, L'Alcoran de Mahomet 1758 óta indexen volt. A Faluditól elkobzott példány valamelyik későbbi kiadása lehet (E. 4.).[81] A Koránt a cenzúra nyilván azért tartotta veszélyesnek, mert a felvilágosodás hívei (elsőnek maga Bayle) szívesen érveltek a kereszténység isteni eredeztetése ellen, a másik „kinyilatkoztatott" vallás, az Iszlám analógiájával.[82] Népszerű ószövetségi régiségtan volt Thomas Godwin oxfordi professzor (1587—1643) J. H. Reizius által latinra is lefordított, a kontinensen újra meg újra kiadott könyve: *Moses et Aaron, sive Civiles et Ecclesiastici Ritus Antiquorum Hebraeorum* (2 példányban is, Utrecht, 1690 és Bréma, 1722; I. B. 22. és III. A. 2.). Pozsonyban 1748-ban kobozták el, de Bécsben is indexre került 1763-ban.[83] Sebastian Schmidt elszászi származású, végül Strassburgban tanító lutheránus teológus volt (1617—1696). Alapos rabbinikus és talmudi tanulmányokat folytatott. Sokáig használták nagyszámú bibliakommentárát az Ószövetség sok könyvéhez, amelyeknek új latin fordítását különben közzé is tette. Ezúttal egy 1748-as és 1756-os rendelet nyomán Sámuel I. és II. könyvéhez (I. 2. Strassburg, 1687, III. A. 4.), illetve Ézsaiáshoz és Salamonhoz írott (uo. 1702, III. A. 5.) kommentárja

[76] Életét l. JÖCHER-ADELUNG—ROTERMUND IV. 1961. 1867. A mű 1722-es kiadása megvan a pesti Evangélikus Teológián: 901. Coll. 3.

[77] A szerző életéről semmit sem tud, azonban számon tartja a mű 1706-os párizsi és 1707-es hágai kiadását Grente, i. m. XVIIe siècle. Párizs, 1954. 437. A német fordításról a bibliográfiák sem tudnak.

[78] Franz MUNCKER: I. m. 197.

[79] Vö. ADB IV. 1876. 758—759: BROCKDORFF: I. m. 32. A mű 1764-es hatodik kiadása megvolt az Illésházyak dubniczi könyvtárában. (Ma: OSZK Jur. is. 594.)

[80] Az 1775-ös hallei bibliát is elkobozták, vö.: FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, 1740—1773.* Bp. 1899. I. 74.

[81] A leírások szerint 12°: ezek pedig 1649-ben, 1672-ben, (Paris) és 1683-ban, 1685-ben (Hága) jelentek meg. BMC 127. 128. Du Ryer életét l. GRENTE, I. m. 373. A bizottság elnökének, Klimónak pécsi könyvtárában megvolt az 1672-es kiadás. (L. VASSKÓ Ilona: *A pécsi püspöki könyvtár francia nyomtatványai és kéziratai.* Pécs, 1934. 49. 15.

[82] L. BRUNNER: I. m. 15.

[83] Életet l. JÖCHER II. 1751. 1038. A Ráday-könyvtárban két XVII. századi kiadás is található. (0. 1025 és Arch. Eccl. 167.) Pápán is van kettő, az egyik 1723-as (BORSOS: I. m. I. 441.)

került elkobzásra.[84] Jean-Alphonse Turrettini (1671—1737), a genfi egyetem tanára, a „svájci triász" immár második elénk kerülő tagja. Werensfelshez hasonlóan a szűkkeblű kálvinizmus tágításán dolgozott, szorgalmazta a protestáns felekezetek megbékélését. Egy Szent Pálhoz írott kommentárját a pozsonyi cenzúra már 1760-ban lefoglalta *(Commentarius in Epistolas Divi Pauli ad Thessalonicenses*, Basel, 1739; I. A. 9.).[85]

A dogmatikát képviseli apjának, François Turrettini genfi professzornak (1623—1687) a kálvini dogma alapjait merev ortodox, minden liberalizmust elutasító szellemben tárgyaló könyve: *De satisfactione Christi disputationes* (é. n., h. n.).[86] A bíráló itt sem elégedett meg a kétszeres (1758—1761) bécsi elkobzásra való hivatkozással, hanem jó érzékkel így minősítette: „Liber hic totus Haeresi Calvinianae contaminatus" (III. C. 4.). Johann Franz Budde (1667—1729) hallei professzor már az evangélikus reform-ortodoxia képviselője, erősen vonzódott a pietizmushoz és átvette a felvilágosodás történeti szemléletét.[87] Szépen jellemzi a Van Swieten kezdeményezte változást, hogy noha Budde két tankönyvét: *Institutiones Theologiae dogmaticae* (Lipcse, 1724) és *Institutiones Theologiae Moralis* (Lipcse, 1723) a bécsi cenzúra korábban, 1758-ban és 60-ban elkobozta, most a revizor visszaadhatta protestáns tulajdonosuknak, mivel Bécsben kiállított pecsétes engedélyt mutatott fel róluk (E. 6—7., a scheda mellékelve).[88] Johann Peter Reusch (1691—1758) szintén Halléban, majd Jénában tartott nagy sikerű filozófiai, logikai, végül teológiai előadásokat.[89] *Introductio in Theologiam revelatam* (Jéna, é. n.) c. művét Pozsonyban 1749-ben, Bécsben 1762-ben kobozták el (III. A. 6.).

A pietizmus egyik előfutárjának tekinthető Balthasar Meisner (1587—1626) wittenbergi professzor.[90] Jezsuitaellenes vitairata, a *Catholische Antwort...* (1627) a Luther fellépte előtt kevesekben, de mindig meglevő igaz egyház elméletét fejti ki. A pozsonyi vésztörvényszék elől Németországba menekült magyar exulánsok közé tartozó *Az Ecclesia nyomorúságin keserves könyveket hullató egy nevezetlen személy* fordította le magyarra, „Nemzetének hasznára, s az, veszedelemben tántorgó lelkek javára": *Catholicus Valasz Az Esaviták Eretnek kérdésére: Hol volt Lutherus elött az igaz Vallás avagy Anya Sz. Egyház?* (Frankfurt, 1692).[91] Az előszóban megrázó szavakkal ecseteli a „földig letapodott nemzet" helyzetét, tehát a bécsi cenzúrát nemcsak vallásos, de politikai meggondolás is vezette, amikor 1759-ben elkobozta (I. B. 13.).

[84] Életét l. Jöcher IV. 1751. 301—303. Az első könyv: BMC 215. 252. Az OSZK-ban csak első kötete van meg, amely hajdan Horvát Istváné volt. (Exeg. 1173.) Az Ézsaiás megvan egy másik kiadásban a Ráday-könyvtárban. (1695; 0,1797.)

[85] Életét l. *Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz*, Neuenburg, 1934. VII. 101. (A továbbiakban: ABLSCH) A kérdéses munka megvolt Kollár Demeternek (1740), tőle Sinai Miklóshoz került (1766, Debrecen) majd Horvát István könyvtárából került az OSZK-ba. (Exeg. 27. 36.)

[86] Jelentőségét l. Émile G. Léonard: *Histoire générale du protestantisme*. II. L'établissement (1564—1700.). Páris, 1961. 241—244. A könyv későbbi kiadása (Utrecht—Amsterdam 1701.) megvolt Horvát Istvánnak, (OSZK Th. u. 781.) Francia nyelvű egyházi beszédei Klimó könyvtárából sem hiányoztak. (Vasskó: I. m. 49. 19. sz.)

[87] L. Ernst Wolf (RGG² I. 1957. 1469.) és J. D. Schmidt (EK I. 605—606).

[88] Az OSZK-ban mindkét könyv megvan. (Dogm. 105. és Mor. 240.) Eszterházy Miklós elárverezett könyvtárában viszont 4 filozófiai, ill. természetfilozófiai műve található *(Bibliotheca . . . D3r Nr* 137—139.)

[89] Életét l. Jöcher VI. *Ergänzungs-Band 1870—71. Systema Logicum* (Jena, 1760.) és *Systema Metaphysicum* (Jena 1753) c., a két tudományág történetét tárgyaló munkája népszerű volt hazánkban.

[90] Életét l. F. Lau (RGG² IV. 1960. 832.)

Hasonlóan öccséhez, Alexanderhez, Siegmund Jakob Baumgarten hallei professzor is igazi wolffiánus volt (1706—1757). Az ortodox dogmát pietista érzülettel, racionális levezetéssel igyekezett újra megalapozni, friss érdeklődéssel fordult a természettudományok és a történelem felé. Miközben sokszor ellentmondó, deista és antideista angol szerzők nézeteit tolmácsolta, saját álláspontját sokszor tisztázatlanul hagyta.[92] *Erläuterung des kleinen Catechismi D. Martin Luthers* (Halle, 1749) c. kátémagyarázatát a pozsonyi cenzúra már 1751-ben elkobozta (I. B. 6.)[93] Kiemelendő végül Theophil Grossgebauer (1627—1661) rostocki professzor, a pietizmus egyik előfutárjának röpirata a megmerevedett lutheri ortodox egyház reformjáért: *Wächterstimmen aus dem verwüsteten Zion* (Frankfurt, 1661), amely később Spener Pia desideriajára is hatott.[94] Bécsben 1758-ban kobozták el (I. B. 37.).

A többi művet csak felsorolásszerűen érinthetjük: egy táblázatokba szedett „üdvrend", általános teológiai elmélkedések és kézikönyv, felvilágosodás-ellenes ortodox luteránus értekezések, egy pasztorálteológia, egy prédikációs kötet, egy katekhétikus mű, két énekeskönyv és egy kalendárium.[95]

Gáláns regény és trochaikus metrum. Azok között a tiltott könyvek között, amelyek esetében ő maga hozta meg a kárhoztató döntést és így korábban nemigen jöttek a birodalom területére, csupán egy szépirodalmi akadt: Jerôme Richard abbé (1720—1795) névtelenül kiadott szatirikus gáláns regénye, a Richelieu és Brancas hercegek de V... és d'Al... hölgyekkel kapcsolatos szerelmi kalandjainak elbeszélése. Szerzőjük görögből fordított hetéra-emlékiratnak tüntette fel: *Hipparchia, histoire galante traduit du grec...* (Lampszakosz = Párizs 1748).[96] Az abbé főleg földrajzi és természettudományos munkákkal foglalkozott, csupán még egy műve szépirodalmi, a *Lettres grecques d'Alciphron* (1785, II. kiad. 1793).[97] A revizor véleménye lesújtó:

„Hypparchia, sivè Meretrix Graeca, in hoc fragmento praefata Muliercula Graeca enarrat Vitam suam, in qua quidem aperte scandalosa non reperiuntur, tamèn res ipsae, quarum assiduè fit mentio, incastae sunt, aut saltem incastas Causare possunt Cogitationes, cumque nullum utilitatem adferat, potiùs retinendum censeri."

[91] RMK I. 1423. OSZK. Az „Esavita" alatt gúnyos torzítás a jezsuitából: nem Jézus, hanem Ézsau társaságába tartoznak. A németben a másik hasonló szójáték: Jesuwider.

[92] L. Ernst Wolf (RGG² I. 1957. 934.)

[93] Harmadik, Johann Georg Kirchner által bővített kiadása: 1764. Megvan az Evangélikus Teológián (926.)

[94] L. M. Schmidt (RGG² II. 1958. 1884—1885.) Vö. BMC 93. 150.

[95] A fenti sorrendben: (1) Christoph Starcke: *Ordnung des Heylls in Tabellen* (Frankfurt—Lipcse, 1744) (I. B. 48) 1749—ben foglalták le. (2) Wilhelm Ernst Stark: *Historische, Civilische und Theologische Betrachtungen* (Frankfurt—Lipcse, 1747) (3) Joannes Hearius: *Summe der gantzen Evangelischen Religion* (Weissenfeld; 1709) 1750-ben foglalták le (I. B. 24.) Johann Friedrich Bertram: *Vermischte Theologische, und Philosophische Betrachtungen. Theologia pastoralis practica* (Magdeburg—Lipcse, 1759) 1752-ben elkobozták (I. B. 12.); Victorinus Strigel: *YPOMNHNATA in omnes novi Testamenti libros* (Lipcse, 1565). A szerző (1524—69) Melanchthon tanítványa volt.; Christoph Löhreke: *Der kleine erklärte Catechismus Lutheri* (Lipcse, é. n.)1749-ben foglalták le (I. B. 48. Coll. 2.); *Das Privilegirte ordentliche und Vermerte (!) Dressdische Gesang-Buch* (Drezda—Lipcse, 1734). Johann Anastasius Freylingshausen pietista teologus, Francke közvetlen utódja. (1670—1739), az evangélikus egyházi énekek megújítója. (v. ö.: W. Lueken (RGG² II. 1958. 1132).; Moritz Knauer apát kalendáriumát *(Calendarium-oeconomicum)* 1652 óta kedvelték, s még a 18. sz. végéről is ismerjük kiadásait.

[96] Vö. Ant.—Alex. Barbier: *Dictionnaire des ouvrages anonymes*³ I. Paris, 1872. 86.

[97] Grente: I. m. *Le XVIIIe siècle.* II. Paris, 1960. 448.

A hasznosságnak ugyanarra a mérlegére helyezte a regényt, mint a Princesse de Clèves esetén, s ezen mindketten könnyűnek találtattak. Míg azonban azt egyéb erényei javallották, ezt elbuktatta tisztán fiktív jellege és erotikája (III. A. 2.).

Történeti jellegű egy XVII. század végi polemikus írás, amely része a pozsonyi vésztörvényszék után Németországba menekült protestánsok által művelt exuláns-irodalomnak: *Wohlgemeinter und In Gottes Wort gegründeter Unterricht* . . . (Regensburg, 1675).[98] Az üldözötteknek oszt tanácsot, hogyan őrizhetik meg lelkük tisztaságát a nehéz körülmények között. Faludi elítéli ezt az „ártalmas" könyvet, mivel „Non solum in fidem orthodoxam, verùm in Statum ipsum Hungariae summè perniciosus", sőt még formai fogódzót is talál az elkobzáshoz: tartalmazza ugyanis a többször tilalmazott „Erhalt uns Herr in dein Worth" kezdetű éneket (I. B. 18.).

Elébe került egy hollandiai francia újság is. A *Le Journal Universel, ou Mémoires pour servir à l'Histoire civile, politique, ecclésiastique et littéraire du XVIIIe siècle* Hágában, Utrechtben és Amszterdamban jelent meg, 1743—1747-ig, összesen 14 kötetben. Egyike a műfaj legfontosabb képviselőjének. Szerzői és szerkesztői névtelenek. Az első három év végéig különösen radikális nézeteket vallottak. Jellemző, hogy 1745-ben az orosz nagykövet feljelentette az októberi számot, mert sértegette a cárt. 1746 márciusában új szerkesztő vette át a lapot és megígérte, hogy ezentúl mérsékeltebb hangnemben fog írni a pápáról, a bíborosokról, a püspökökről, a jezsuitákról, a francia és spanyol államról, az angol trónkövetelőről, általában felhagy az előbbi szerkesztő szatirikus modorával. Ám azt tőle sem követelheti senki — úgymond —, hogy bárki javára is részrehajló legyen, mert ő is csak a tiszta történeti igazságot keresi, a tényeket tisztelve, mindennemű nemzeti, vallásos vagy pártszenvedély nélkül.[99] Faludi az általa bírált XIII. kötetben (Amszterdam, 1747. június) nemigen lelhette a beharangozott mérsékelt elveket, ugyanis véleménye szerint a szerkesztő Plichon atya kegyes és jóváhagyott művére súlyos rágalmakat szór és a kegyesség örvén eltántorítja a kegyességtől a híveket, másrészt kitűzött szándéka ellenére, nem csupán az egykori eseményekkel foglalkozik, hanem felhányja a múlt századokat és mocskos rágalmakat szór az egész egyházi rendre, különösképpen a francia és magyar püspökökre, ostoba zsarnokoskodással vádolja őket és igaz buzgalmukat a legrosszabb értelemre fordítja (III. A. 1.).[100]

Johann Christoph Gottsched (1700—1766) tiszta wolffiánus szellemű műve, az *Ernste Gründe der gesammten Weltweisheit* (Lipcse, 1748) ellen a revizor először több kisebb kifogást emel: egyes helyei sértik a hírnevet és becsületet; rút bűnben marasztalja el az Ószövetség egyes férfiait; a főok azonban amiért feltétlenül elkobzandónak ítéli: a 275. lapon azt állítja, „quòd Populus Majestatem Principi rursus auferre possit"! (II. A. 8.) A népfenség eszméjének jelentkezése rémítően hatott az államrendet védő revizorra, pedig 6 év múlva Bessenyei Mária Teréziának ajánlott darabjában már azt mondja:

[98] RMK III. 2. 1898. 62. N^r 2716. A szellemi környezetre vö.: Pukánszky Béla: *A magyarországi protestáns exulánsirodalom a XVII. században* (Protestáns Szemle, 1925. 144—154.)

[99] l.: Eugène Hatin: *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe siècles* Paris, 1865. 203—204.

[100] Sajnos, a lapot a magyar könyvtárakban nem sikerült megszereznem. Plichon atya kiléte is rejtélyes.

Nagy Király, a' trónus népeken támadott,
Melly maga le-omlik, ha töve el-bomlott.
(Ágis tragédiája, 485—486.)

A könyv elkobzása nem sokat jelentett: nagyobb közkönyvtárainkban több példányban is megvan és így valószínűleg nálunk is, akárcsak Ausztriában, hozzájárulhatott ahhoz, hogy Wolff filozófiája oly gyorsan elterjedjen, hiszen a protestánsokon kívül még a piarista iskolákban is tanították.[101] Sokat és szépen elmélkedik az Istenről: egy anekdota szerint, mikor Nagy Frigyes elolvasta, felkiáltott, hogy sosem hitte volna, hogy egy wolffiánusnak ilyen szép gondolatai lehetnek Istenről.[102] A már szerepelt Reusch *Systema Metaphysicumát* (Jéna, 1753) a szentségek megvetése, rágalmak és a római egyház szertartásainak kigúnyolása miatt kobozta el (II. Á. 9.).[103]

A legnagyobb mennyiségben szereplő teológiai könyvek között a többi csoporthoz viszonyítva feltűnően nagy a XVII. századi vagy még régebbi művek aránya. A korszerű művek persze Bécsben előbb kerültek elkobzásra. Figyelemre méltó a *Miscellanea Duisburgiensia*, Daniel Gerdes duisburgi, majd groningeni professzor (1698—1765) egyháztörténeti és exegétikai folyóirata (1734 és 1736, 1—4. füzet, Amszterdam—Duisburg, I. B. 1.).[104] Maróthi György éppen e két évfolyamot kapta ajándékba magától Gerdestől, az 1734-es tartalmát le is írja egy levelében részletesen.[105] Faludi szokásosan indokol: a római egyházra, szentségekre, pápára, papokra szórt mocskos rágalmat. Erdmann Neumeister (1671—1756) pietista hangú énekszerző és pietistaellenes ortodox teológus (!) Telemann és Bach szövegírója az ágostai hitvallást magyarázó könyvével vonta magára revizora neheztelését: *Der allerheiligste Glaube nach dem Augsburgische Confession* (Hamburg, 1723; I. C. 5.). Főleg amiatt configálja, mert a Szűzanyát nemcsak eredendő, hanem tényleges bűnösnek nyilvánítja, a pápát pedig zsarnoksággal vádolja.[106] Az exegétikát képviselik a már ismert Sebastian Schmidt könyvei: *Commentarius in Librum Jobi* (Strassburg, 1690; II. A. 10.) és a *Commentarius super Librum Prophetiarum Jeremiae* (I—II. köt. Frankfurt, 1695; II. A. 11.). A szokásos rágalom-vádon kívül az ellenük a kifogás, hogy a szerző az értelmezésben saját fordítására támaszkodik és a többi tiszteletreméltó fordítót és magyarázót — még Szent Jeromost, a többi szentatyát és a pápákat is — pedig lekicsinyli.[107] Szintén XVII. századi híres orthodox luteránus orientalista és exegéta August Pfeiffer (1640—1698). Lipcsei professzor, majd lübecki superintendens volt. Tőle származik a híres szállóige: Sic placuit Domino dicere plura nefas — egy-egy nehezebb helynél ez volt írásmagyarázatának végső érve.[108]

[101] Vö.: BLEYER Jakab: *Gottsched hazánkban.* Irodalomtörténeti tanulmány. Bp. 1909. 25. p. Az OSZK-ban az 1762-es kiadás két példányban is megtalálható, az egyik Horvát Istváné volt.

[102] Hermann HETTNER: *Geschichte der deutschen Literatur im XVIII. Jahrhundert.* I. 1961. 185—186.

[103] Vö.: följebb a 89. jegyzetet.

[104] BMC 84. 117.

[105] LENGYEL—TÓTH: I. m. 23. 64—65. Ma is megvan Debrecenben, vö.: ÖTVÖS: I. m. 332. 5. sz.

[106] Életét l. S. FORNACON (RGG² IV. 1960. 1426.)

[107] A Jób 1670-es kiadása megvan Pápán. (BOROSS: I. m. I 426.)

[108] L.: LÉONARD: I. m. 195. Életét l. JÖCHER: *Compendiöses Gelehrten-Lexicon* 1732. 610—611. Sok műve található Pápán (BORSOS: I. m. I. 425—447.), valamint Győrött (ZALKA: I. m.: 26 és 58.)

A bibliai és rabbinikus héber mellett sok különféle keleti nyelven tudott, még kínaiul is. Thesaurus Hermeneuticus, sive de legitima Scripturae Interpretatione (Lipcse-Frankfurt, 1726; II. C. 1.) a vád szerint rágalmazva, elferdítve adja elő a katolikus tant, a katolikus magyarázókat pedig leszólja.

Ernst Salamon Cyprian (1673—1745) Neumeister és Löscher mellett fő támasza volt a pietista mozgalom ellen küzdő késői evangélikus ortodoxiának, mint gondos egyháztörténész azonban a mozgalom igen sok dokumentumát gyűjtötte össze. Ezek a művei még ma is forrásértékűek. Hagyományosan polemikus szellemben fogalmazta a pápaságról írott munkáját: *Überzeigende Bekehrung vom Ursprung und Wachsthum dess Pabstumss* (Frankfurt, 1736; II. C. 3.).[109] A pápát esztelen vakmerőséggel támadja, a római egyházról pedig azt állítja, hogy káros a társadalomra — tehát elkoboztatik.

A régebbi hitvitázó és hitvédő irodalmat elég sok mű képviseli. Három fordítás — magyar vonatkozásai miatt — különösen figyelemre méltó. Johann Friedrich Mayer (1650—1712)[110] wittenbergi, kieli, majd greifswaldi professzor szenvedélyes és elfogult ellensége volt a pietizmusnak. Ötszáznyolvanegy, főleg praktikus teológiai és exegétikai műve közül a lírájában pietizmusra hajló Petrőczy Kata Szidónia mégis lefordított egyet: *A Papista Vallasra Hajlott Lutheranusok Lelkek ismeretinek Kinnya...* (Frankfurt, 1692).[111] A nagy nyelvi erővel, szép tiszta magyarsággal lefordított, a lélek vergődéseit plasztikusan visszaadó munka színvonala „a protestáns hitvita irodalom egykorú fordított termékeihez viszonyítva valóban meglepő".[112] A revizori vélemény szerint rágalmaz és káromol; a jegyzőkönyv szerint figyelmeztetni kell a cenzor atyát, hogy írja ki a kifogásolt helyek lapszámát (II. B. 14.). A második a Theodorus ab Hybla álnéven író Bahil Mátyás (1706—1761) eperjesi szlovák prédikátor Balthasar Meisner írása nyomán fordított műve: *Srdec'né Napomenutj k wystŕyhánj se Papežského a k stákemu setrowawanj pŕi Lutheranském Včenj...* (h. n. = Wittenberg; 1745; F. 2.). Faludi hűen fordítja latinra: Sincera admonitio de vitando Papismo, et ad firmam perseverantian in Lutheranismo.[113] Cyprian-fordításához szánta toldalékul. Eredetileg a cseh exulánsokhoz intézték ezt a „figyelmeztetést", Bahil azonban hazai viszonyokra alkalmazta és kibővítette a magyarországi egyháztörténetből vett példákkal.[114]

Faludi láthatóan nem tudta, hogy a szerencsétlen sorsú, álnéven kiadott könyvei miatt letartóztatott, majd szökése után Sziléziába bujdosott és ott elhunyt Bahil és az álnevű szerző egy és ugyanazon személy: a tíz példányban

[109] Életét l. M. SCHMIDT (RGG² I. 1957. 1893—1894.) A mű első kiadása: 1719. Az OSZK-ban az 1736-os található (Polem. 3320. Coll 1.) BAHIL Mátyás Theodorus ab HYBLA álnéven lefordította csehre; *Naućenj o Původu a Zrůstu Papežstwa* . . . (Wittenberg 1744, vö.: Eduard WINTER: *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im. 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin 1955. 209.

[110] l.: RGG² IV. 1960. 815—816.

[111] RMK I. 1424.

[112] ANTALFFY Endre: *Petrőczy Kata Szidónia élete és munkái 1664—1708*. Bp. 1903.

[113] A cenzúra szokásai szerint akár egy mű elolvasására is bevonhattak alkalmi revizort. Mivel itt nem folyamodtak ehhez a megoldáshoz, némi joggal következtethetünk arra, hogy a könyvet Faludi maga olvasta el, tehát tudott csehül.

[114] Vö.: MASZNYIK Endre: *Bahil Mátyás*. Pozsony 1812. 28—29. A könyvre vö.: L. V. RIZNER: *Bibliográfia pisomnictva slovenskiho na spôsob slovnika od najstaršich čias do konca r. 1900. I.* Turócszentmárton, 1927. 65—66. Az OSZK-ban Ribay György hajdani példánya: H. eccl. 3204.

eléje került könyvet elkobozta, mivel hemzseg a pápa-, püspök-, papellenes rágalmaktól és megállapította, hogy a tulajdonos ismeretlen.[115]

John Jewel (1522—1571) Salisbury püspökének műve, az *Apologia pro Ecclesia Anglicana* az anglikán államegyház első és alapvető védekezése és elhatárolódása katolicizmustól és kálvinizmustól egyaránt. Fő érve az első 5 keresztény évszázad hagyományainak abszolutizálása és a pápaival szemben a fejedelmi hatalom előtérbe helyezése. Mélyreható befolyása volt évszázadokon keresztül az anglikán egyház érvelésmódjára, de a kontinensen is sokszor kiadták. Hozzánk 1704-ben jutott el, kinyomtatták Debrecenben. Ebből a szövegből fordította magyarra Tussai János: *A' Reformata Ekklesianak Apologyiaja, vagy maga-mentsége...* (h. n. 1748; I. C. 1.).[116] Az előszót a fordító hajdani tanára, ifjú Tsétsi János írta, védelmezi benne a könyvírás becsületét és felsorolja mindazokat a híres külföldi és magyar világi írókat, Nabonassár királytól Isákus Newtónusig, illetve Szent István királytól báró Lázár Jánosig, akikről feltételezhető, hogy a nemességet képesek példájukkal írásra és az írott szó megbecsülésére buzdítani. Faludi indoklása kivételesen bőséges: különösképpen kárhoztatja, hogy a szerző szerint maga az ördög hívta össze a tridenti zsinatot, hogy nincs szükség fülbe-gyónásra, hogy a papok a nőtlenségben iszonyatosan bujálkodnak stb. stb.

A katekhétikus munkák közül a szepességi származású Klein Mihály pietista kátéja érdemel említést: *Katechetisehe Heilsordnung, als eine Grund-Lehre für Kinder* (Boroszló, 1751; I. B. 21.). Fő forrása Spener kátémagyarázata, a konfirmáció jelentőségét fejtegetve készíti elő a gyermekeket.[117] A mű didaktikus alapgondolatát szépen szimbolizálja a címlap előtti rézmetszet; gótikus templomban térdelő pap oktatja az előtte térdelő gyerekeket, a háttérben pedig egy angyal égő gyertyával gyújtja meg a 7 ágú gyertyatartó karjait.[118] Faludi súlyosan elítéli azért a beállításért, hogy az ember az eredendő vétek után már nem szeretheti Istent.

A pietista épületes irodalom érdekes alkotása a nagy August Hermann Francke műve, Vásonyi Márton fordításában: *Sz. Írás Szerint való Eletnek Regulai...* (Halle, 1711).[119]

Részletes ismertetésétől eltekinthetünk, sőt a Faludi *Nemes ember*ének egyik műfaji előzményét is felismerték már benne.[120] Valóban, a könyv még Graciánnal is rokon. Pl. a 30. gnóma kifejtése (17—35) feltűnően emlékeztet a spanyol jezsuita érvelésére. Irodalmi szempontból figyelemre méltó a magányosságot dicsőítő hosszú fejezet is (36—120, kül. 51.). Sokkal fontosabbnak

[115] A könyvet Szászországból is behozatták, valószínűbb azonban Magyarországról származott: szökése után egy Turdeli nevű diák elárulta, hogy az inkriminált kötetekből 12 mázsa könyv lappang földbeásva. Vö.: Maszny ik: I. m. 60.

[116] Jewel-Juellus életét l.: M. Schmidt (RGG² II.I 1959. 663—664.) Egy genfi, 1585-ből származó latin kiadás megvolt Marosvásárhelyt (Teleki II. 23.), egy oxfordi 1639-es Csépán Istvánnak (ld. Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században.* Bp. 1939. 107. 140. sz.) A debreceni RMK kiadás: Egerben is megvan (Egri: I. 225), Tussaié Pápán (Borsos: I. m. I. 507.), az OSZK-ban Jankovich hajdani példánya (293—048). Tussai életéről szinte semmit sem tudunk. (Vö. Szinnyei XIV. 584.)

[117] Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története 1848-ig.* Bp. 1926. 288—289. Az OSZK-ban a II. kiadás: 1752 (Catech. 758. b.) Ribayé volt.

[118] Az emblématikus kép, a „Láng gyúl a lángról" kettős eredetű: enniusi és bibliai (vö.: Arany János: *Összes Művei.* Krk. Bp. I. 1951. 434.)

[119] RMK I. 1784. A mű ismertetését l. Szent-Iványi Béla: *A Pietizmus Magyarországon.* Századok 1935. 324. skk.

[120] Vö. Alszeghy Zsolt: *Faludi Nemes ember-ének magyar rokonai* It 1943. 70.

látszik azonban a kötetet záró, a Gerhard-féle függelék után következő ének *A Világnak meg utálásárul. Du o schőnes Welt gebeude etc. Az ő tulajdon notájában magyarul* (Toldalék, 10). Az eredeti ének szerzője Johann Franck, gubeni polgármester, jogász és költő (1618—1677).[121] Az ének trochaikus 8/7-es metrumban készült, 8 soros strófából áll, rímképlete AB AB CC DD, végén kétsoros refrénnel. Ennek a XVIII. század végétől olyannyira kedvelt trochaikus metrumunknak eredeztetésében a kutatók eddig mindig Faludira hivatkoztak, mivel — úgymond — ő használta először magyarul, német és olasz rokokó minták nyomán.[122] Ezek szerint azonban hazai mintát is ismert. Példaképpen lássuk a harmadik versszakot (az eredetiben is prózába volt tördelve):

> Vajha te Sz. kebeledben, | mint kívánom nyughatnám, | én Szerelmem, szerelmedben | magam bé takarhatnám, | Ophirbéli Szép Aránnál, job szeretném è Világnál; | mert én tsak kivánkozom, | Te hozzád Szép Jésusom.[123]

(Meg kell jegyeznünk, hogy bár Faludi számos versében használta a metrumot, de sohasem ezzel a rímképlettel.) A könyvet különben egyszerűen ártalmasnak bélyegezve vetette el (I. D. 36.).

A prédikációs irodalom körébe tartozik a puritanizmus vezető teológusának, az egy ideig Cromwell seregében szolgáló Richard Baxternek (1615—1691) *Drey Bücher von dem Wahren selbst erkentnüs* (Hamburg, 1742) c., németre fordított könyve (I. C. 4.).[124] Épületes könyvei, akárcsak Sonthombé, a kontinensre sokáig nagy hatást gyakoroltak, különös tekintettel a korai német spiritualista és pietista irányokra. A revizor megjegyzi, hogy egy könyvét már 1749-ben lefoglalták.[125]

John Tillotson (1630—1694) anglikán teológus, canterburyi érsek Baxterral egyetértésben dolgozott puritánok és anglikánok megbékélésén — a másik oldalról (az ún. „latitudinárius" koncepció).[126] Európa-hírű egyházi szónok volt, 1729-ben megjelent két német fordítása közül az egyikhez Mosheim írt előszót, Voltaire szerint, aki Massillon fölé helyezte „le plus sage et le plus éloquent des prédicateurs européens", „au jugement de toute l'Europe".[127] Szónoki képessége szerzett neki feleséget és érseki széket. Életében egész nemzete követte egyszerű és könnyed stílusú, ám közhelyes beszédeit. Fontos szerepe van a modern angol próza kialakulásában.[128] Faludihoz az egyik XVIII. századi francia fordítás került, amelyet Jean Barbeyrac (1674—1744) lausanne-i, majd groningeni jogászprofesszor készített: *Sermons sur diverses Matières*

[121] Életét l. Jöcher: *Compendiöses*, 1139.

[122] Vö. Horváth János: *A magyar vers* Bp. 1948. 225—227.

[123] Az éneket átvette a *Zengedező Mennyei Kar* (Augsburg, 1735. 212—213.) A mai evangélikus énekeskönyv már Payr Sándor fordításában tartalmazza *(Keresztyén Énekeskönyv*, Bp. 1968. 224—226.)

[124] A német kiadást a bibliográfiák sem ismerik. Vsz. a *The Mischiefs of Self-Ignorance, and the Benefits of Self-acquaintance, opened in divers sermons* (London, 1662) fordítása (l. BMC 13. 54.).

[125] L. M. Schmidt (EK I. 1961. 342—343.)

[126] L. M. Schmidt (RGG[2] VI. 1962).

[127] Idézi Léonard: I. m. II. 308.

[128] L. *The Cambridge History of English Literature*. Edited by A. W. Ward—A. R. Waller. VIII. Cambridge, 1952. 303. 369.

[129] Puffendorfot is ő fordította franciára. vö. Léonard, III. 57. Maróthi György is látogatta groningeni előadásait. (Vö. Lengyel—Tóth: I. m. 28.)

importantes (Amsterdam, 1722; F. I.).[130] A Turrettinihez intézett ajánlás után a fordító előszava találóan jellemzi eredetije stílusát és saját törekvéseit arra, hogy fordító-elődjei után hogyan adja vissza hívebben franciául „le caractère du stile de Mr. Tillotson, qui est simple, sans verbiage et sans superfluite" (XII—XIX.). E kötetet is „rágalmazásaiért" kobozta el Faludi. Végül hadd említsük David Knibbe leideni református teológus *Manuductio ad oratoriam Sacram* (Marburg, 1699) c., teológia-hallgatóknak készült prédikációs kézikönyvét. A műfaj retorikáján kívül kész beszédmintákkal is szolgál. A cenzor ezért kobozta el, mert négy, megjelölt helyen nemcsak az igaz hitet sérti, hanem támadásokat intéz a fejedelmek és koronás fők ellen is (I. A. 7.).[131]

A többit csupán felsorolásszerűen érinthetjük: egy bibliai kronológia, egy exegétikai munka, egyháztörténeti értekezés-sorozat, protestáns kánonjogi mű a válásokról, három vitairat, két kátémagyarázat, egy imádságoskönyv, hat prédikációs kötet, egy énekeskönyv.[132]

A könyvek tulajdonosai. Klimó sűrű figyelmeztetéseiből látszik, hogy Faludi nemigen törődött a tulajdonosok kilétével. Szándékosan tette? A sokszor megújított figyelmeztetés erre utalhat. Elképzelhető, hogy senkinek sem akart kellemetlenséget okozni, kitenni esetleges későbbi zaklatásoknak. A kevés megemlített név alapján azonban következtethetünk legalábbis az olvasók főbb típusaira. Legtöbbjük nyilván hazatérő protestáns teológus lehetett, akik a hallei, bázeli, jénai, leideni stb. egyetemről hazafelé jövet igyekeztek magukkal hozni a külföldön keserves nehézségekkel beszerzett, majdani életükben többé el nem érhető, lelkészi vagy tudományos pályájukon nélkülözhetetlen könyveket.[133] A Seelen-könyv valószínű tulajdonosaként említett „Posoniensis Praedicantius" (I. 6.) az időben, 1765 májusában csak a következő négy pap valamelyike lehetett: a német papok közül Ribinyi János (1722—1788), aki 1759 óta, jénai tanulmányai után szolgált a városban; a szintén jénai végzettségű Klein Mihály a fenti pietista kiskáté szerzője (1712—1782), aki 1762 óta

[130] Legkorábbi ismeretes francia kiadása: Amszterdam, 1713—1718. (vö. BMC 239. 190.) Az OSZK-ban megvan az 1738-as kiadás két kötete. Eredeti tulajdonosa, Tuba István 1763-ban vette, tőle Göböl Gáspárhoz, végül Zágoni Ferenchez került.

[131] Életét l. JÖCHER—ADELUNG, II. 1750. 2120. Az idézett kiadást nem találtam, Egerben van egy 1697-es leideni (EGRI, I. 419.), Pápán az 1683-as leideni, harmadik kiadás (I—II., BORSOS: I. m. I. 559.), Gyenis Vilmos szíves szóbeli közlése alapján Nagyenyeden is megvolt kivonatban.

[132] Ezek a következők: Gottfried KOHLREIFF: *Chronologia sacra a Mundo condito usque ad ejus interitum* (Hamburg, 1724; I. C. 3.); Jeremias Christian THEUER: *Kurtze jedoch gründliche erklerung(!) der offenbarung des Heiligen Johannis* (Jéna, 1755); Thomas CRENIUS—Thomas Theodorus CRUSIUS: *Fascis IV. Exercitationum Philologico-Historicarum* (Leiden, 1700) I. A. 11.: Théodore DE BÈZE: *Tractatus de repudiis, et Divorsiis* (Leiden, 1651); Ifj. Frédéric SPANHEIM: *Controversiarum de Religione cum dissidentibus Christianis, et Judaeis Elenchus* (Amszterdam, 1701.); Johann Heinrich a SEELEN: *Stromata Lutherana* (Lübeck, 1740.); *Religion Reformée ou Réfutation d'un Livre, La verité de la Religion Catolique* Felix WYSS: *Tigurini Catechismi Analysis*, Thesibus CCLXII. illustrata (Zürich, 1648; I. B. 34.) Johann PEBOTH: *Die Lehre von Gesetze Gottes oder Erklärung des ersten Haubt-Punkten in Cateshismo* (Hamburg, 1734;) Sebastian FRANCK: *Paradoxa CCLXXX. Das ist, Zweyhunder und Achtzig Wunderreden, und gleych als Räterschafft, aus den H. Schrifft* ... (h. n. 1690; I. B. 29.) Abraham SCULTETUS: *Idea Concionum Dominicalium, confecta opera Balthasaris Tilassii* (Hannover, 1610; I. B. 39.); Johann Friedrich WEITENKAMPF: *Trostgründe bey den Traurigen Schicksalen dem Mentschen* (Braunschweig, 1758.); Ambrosius HANNEMANN: *Prodromus Hymnologiae Ecclesiarum Augustanae Confessionis* (Wittenberg, 1633).

[133] A sok példa közül kiemelhetjük Maróthi György heroikus erőfeszítését könyvtára létrehozására (vö. LENGYEL—TÓTH: I. m.)

volt a város papja; az erlangeni és altdorfi végzettségű Dobay György Sámuel (1734—1790), aki 1763 óta, és végül a magyar-szlovák lelkész, a wittenbergi végzettségű Mossóczy-Institoris Mihály († 1803), aki pedig 1758 óta volt pozsonyi prédikátor.[134] Német polgár lehetett Hausman Gottfried, a Fassmann-dialógusok tulajdonosa (II. A. 12.), bizonyára pap Nagl Antal, az elkobzott Freylingshausen-féle énekeskönyvön kívül a visszaadott württenbergi és augsburgi énekeskönyv, valamint 2 példány Fresenius-féle imakönyv és a Bengel-féle görög Újszövetség tulajdonosa (F. 7.). Furcsa módon a több éve emigrációban elhunyt Bahil Mátyás is visszakapta egy könyvét, Pritz újszövetségi bevezetőjét (I. B. 35.). Talán még a 20-as évek végén peregrinációból hazatérő Bahiltól kobozták el, és azóta hányodott a cenzúra-hivatal különböző raktáraiban! Papi személy lehetett a bécsi behozatali engedély boldog tulajdonosa is (E. 6—8., a mellékelt engedélyen nincs rajta a neve): 2 Buddeus könyv és 1 Weitenkampff az övé. A nem részletezett orvosi könyveket bizonyos Clement nevű orvos kapta vissza (E. 5.). Külföldi katonatiszt, a Batthány-regiment Hartenberg[135] nevű ezredeséé volt az elkobzott *Journal Universel* és a *Hipparchia* (III. A. 1—2). Szerepel végül 2 arisztokrata: Károlyi gróf (csak Antal lehet)[136], aki nem kapta vissza francia Koránját (E. 4.), valamint Hunyadi (Antal)[137] báró, aki szerencsésebb volt, mivel 12 példányban behozott Horn-könyvét a revizor súlyos kételyei ellenére (mint „Vir gravis") megtarthatta (II. B. 1.).

A cenzúra lehetőségei. Áttekintve a több mint 100 kötetet, határozott körvonalakkal rajzolódik elénk egy-egy szellemi áramlat. Az egész anyag jellege azt sugallja, hogy a könyvcenzúra ekkor (és még sokáig) Magyarországon elsősorban a protestáns egyházak ellenőrzésének és visszaszorításának eszköze, ellenreformációs fegyver az állam és a katolikus egyház kezében. Viszont a korszerű teológiai anyag legnagyobb része pietista, vagy legalábbis pietista rokonszenvekkel rendelkező szerző műve, dogmatikáktól az énekeskönyvekig. A hazai olvasókat a régibb századok anyagából is elsősorban az érdekli, ami ezzel a spiritualista-pietista áramlattal valamiképpen összefügg, azt bizonyos szempontból előkészíti. Megállapítható azonban, hogy a konzervatív anyag túlnyomó része kálvinista. Az evangélikus körökön belül érvényesülő, 60-as évek végén nagy erővel ható pietizmus magyarországi hatásával tehát erősen számolnunk kell.[138] Tágabb összefüggésben ez a hatás összekapcsolódik a wolffi filozófiával, illetve ennek újabb hajtásaival. Budde, Francke, Gottsched, Mayer, Mosheim, Nicolai stb. *együtt* szerepelnek a sajátos közép-kelet-európai „korai felvilágosodásban".[139] A hazai, elsősorban protestáns olvasókat — legalábbis alsóbb rétegüket, akiknek nem volt alkalmuk kibújni a cenzúra hálójából — ebben az évtizedben a felvilágosodás eszméi még erősen vallásos burokba csomagolva érték.

Amennyire nyomon követhető, a cenzúra nem béníthatta meg nagymértékben a könyvek, s velük az eszmék forgalmát. Nehezíthetett és akadékoskod-

[134] vö. *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*, Pozsony 1906. II. 6—7.

[135] Közelebbit nem tudunk róla.

[136] Vö. NAGY Iván, *Magyar nemes családok, VI.* 107. Károlyi Antal (1732—1791) 1763-tól a gr. Bethlen gyalogezred tulajdonosa volt, 1766-tól fővezérhelyettes.

[137] A család 1701-ben nemesedett meg, Antal 1730-tól Bars megye alispánja, 1755-ben emelkedett bárói rangra (vö. KEMPELEN, V. 144.)

[138] Szent-Iványi Béla tanulmánya óta nem sokat foglalkoztak a kérdéssel (*A pietizmus Magyarországon*, Sz. 1935. 1—38; 157—180; 321—333; 414—427.)

[139] Vö. Eduard WINTER, *Frühaufklärung*. Berlin, 1966. passim.

hatott — ám az elkobzott könyvek java része szép számmal megtalálható mai könyvtárainkban, olyan példányokban, amelyeket hajdani tulajdonosaik éppen ebben az időben szereztek be. Bizonyos fokig könnyítette a könyvek beáramlását az a nézetkülönbség, amely a jezsuita vezetés alatt álló pozsonyi és a felvilágosodottabb bécsi cenzúra intézkedései között alkalmanként fönnállott. Végül az a tény, hogy az áttekintett anyagból szinte teljesen hiányzik a francia és angol filozófiai irodalom, ugyanakkor viszont ebben az időben keletkezett főúri könyvtáraink tömve vannak vele, arra utal, hogy igen sok könyvbeszerzési csatorna megkerülte a cenzúrát. Ráadásul külön kellene megvizsgálni a magyarországitól eltérő elvű erdélyi cenzúra gyakorlatát.

Faludi leköszönése. Faludi akkor tette le a cenzori hivatalt, amikor a pápai brévé nyomán a katolikus hitvédelem felvette a harcot. Ő, akit főként olasz nyelvtudása miatt alkalmaztak, akkor kezdett ismét szépirodalommal foglalkozni, mikor Vajkovics, akit eredetileg héber nyelvtudása miatt alkalmaztak, a királynői intimatum nyomán az ügybuzgalomtól égő vallásügyi bizottság előtt az indifferentizmus (skolasztikus pontossággal éppen hétfejű) sárkányát kezdte ismertetni. Faludi, aki elismeréssel szólott Werenfels toleranciájáról, akkor írta a Darrel-műbe illesztett, szellemi fordulópontját jelző VII. Közbeszédet, akkor fordult el a korábban követett udvari eszmétől, amikor a másik revizor a konjunktúra vizein evezve még a halott I. Lipót császárt is megrótta azért, mert kedvét lelte az indifferentista Thomas Brown könyvében. A rend feloszlatása után Faludi Rohoncon végezte, nyugdíjasként, szegényházban; Vajkovics Kalocsán, címzetes püspökként, kanonoki stallumban.[140]

LÁSZLÓ SZÖRÉNYI

Ferenc Faludi, le censeur

Ferenc Faludi, le rénovateur de la poésie lyrique et de la prose hongroises du XVIIIe siècle, était, au cours de sa carrière dans l'ordre des Jésuites, entre 1762 et 1766 à Pozsony, censeur (librorum revisor) nommé par le roi.

Sa tâche était de contrôler les livres importés dans le pays et confisqués par les bureaux de douane. Aux Archives Nationales on corserve neuf de ses rapports de censeur, de la période de 1764 à 1766. S'il devait interrompre sa fonction de censeur, c'était parce que son supérieur, l'évêque György Klimó n'était pas content de son travail: Faludi a désigné le plus rarement les propriétaires des ouvrages confisqués, et l'évêque connu de son zèle de contre-réformiste l'a exigé de lui, pour qu'il puisse les persécuter; les propriétaires étaient notamment pour la plupart des pasteurs protestants rétournés de leurs voyages d'études de l'étranger.

Les livres censurés dans les rapports (dont la quantité monte à plus de 100 volumes) étaient pour la plupart de caractère théologique. On y trouve beaucoup se rapportant au piétisme: c'est pour refouler cette tendance que la censure hongroise d'état luttait d'une manière acharnée. (La censure de Vienne est déjà, à cette époque-là, plus indulgente, influencée par Van Swieten.) Conformément au caractère des Lumières d'Europe Centro-Orientale, des ouvrages philosophiques wolffiens arrivent au pays en grand nombre. Le

[140] Vajkovics beszámol arról, hogy az intimatum leérkezése után „mindkét cenzort" megbízták azzal, hogy dolgozzanak ki megfelelő preventív intézkedéseket — ám csak ő „érezte kötelességének" egy tervezet felvázolását. VAJKOVICS: I. m. 25—26.; *Lipót császár és a Religio medici: 17.*: a tolerancia azonos az indifferentizmussal: 32—33.) Szauder József szerint a cenzori időszak volt Faludi pályájának tetőpontja (*Faludi Udvari embere*, Pécs, 1941. 16.)

matériel analysé ne contient pas les ouvrages de Lumières anglaises et françaises: ceux-là ont été importés par les aristocrates qui avaient la possibilité d'éviter la censure.

Il est remarquable, du point de vue de l'activité d'écrivain de Faludi, qu'il a fait passer le roman de Mme de Lafayette, intitulé Princesse de Clèves, en constatant qu'il n'est pas nuisible aux moeurs. Dans cette conception il a été influencé probablement par la discussion que la revue des jésuites français, le Journal de Trévoux organisait sur le roman. Il es remarquable de même, qu'il a reçu entre ses mains, dans la traduction de Márton Vásonyi, une poésie d'un auteur de chanson piétiste, Johann Franck qui a été écrite dans la forme trochaïque 8—7, introduite plus tard et employée d'une manière magistrale par Faludi.

Enfin, on peut supposer que c'était le succès ambigue de son service d'état qui a déterminé son sort après la dissolution de l'ordre jésuite, en 1773: les évêques diocésains ont refusé tous de l'admettre au clergé laïque, et c'est pour cela qu'il devait mourir à la maison des pauvres de Rohonc

BUZINKAY GÉZA

A Vasárnapi Újság a dualizmus kor első felében 1867–1890

I. A kálvinista nemesi értelmiség lapja, 1867–1875

A kiegyezés és a szabadelvű pártfúzió közötti időtartam egészét tekintve, a *Vasárnapi Újság* volt a legszínvonalasabb „enciklopédiai" hetilap. Hírt adott, beszámolt a legfontosabb közéleti, tudományos, elméleti és — ritkábban — társadalmi, technikai kérdésekről; méghozzá olyan formában, hogy ez egyúttal író- és olvasóközönségének, a kálvinista, többségében nemesi értelmiségnek és a kialakuló középosztálynak szellemi portréját, törekvéseinek tükrét is adta.

A politizáló lap átalakulása ismeretterjesztő lappá. Az 1854-ben alapított *Vasárnapi Újság* az 1860-as évek közepét követő évtizedben is változatlan formában jelent meg. Fejlécének közepén Pannónia trónolt, térdének támasztva a magyar címert. Kétoldalt szalagok és indák között egy-egy kunyhó állt, tetején gólyákkal és fecskével. Az egyik kunyhóban fiatal legény, a másikban idősebb vidéki gazda olvassa az újságot. Bár a lap már egészen átalakult, eredeti „képes néplap" programját továbbra is hirdette fejlécén. Háromhasábos tördelését, a címlapi portrét, körülvéve a jellemrajz szövegével, a középső, gazdagon illusztrált oldalakat és az utolsó oldalakat megtöltő rövid híreket változatlan módon megőrizte. Olvasóinak száma (kb. 4—5000) is változatlan maradt. Mégis a lap életében elvitathatatlanul új korszak kezdetét jelentette az 1867. év. Régóta beteg szerkesztője, Pákh Albert meghalt, s március 17-től Nagy Miklós vette át a szerkesztést a következő harmincnyolc esztendőre. Pákh szelleme továbbra is uralkodott, legalábbis sokszor hivatkoztak rá. Új programot Nagy Miklós nem adott, a régi, általánosságban mozgó célkitűzéseknél maradt meg. Visszaemlékezve azt írta, hogy szerkesztésében a *Vasárnapi Újság* célja volt egyfelől

„. . . gondosan megválogatott, irodalmi olvasmányt nyújtani a közönségnek, ízlését művészi képek bemutatásával fejleszteni: másik fő célja volt, hogy hű tükre legyen a magyar közéletnek, tájékozást nyújtson a külföld közérdekű eseményeiről, szellemi és társadalmi mozgalmairól, s a közhasznú ismeretek terjesztésével hozzájáruljon a műveltség előbbre viteléhez."[1]

A számonkénti három-hat jó minőségű illusztrációt — a kor gyakorlatának megfelelően — többségében külföldi lapokból szedte össze. Ezek főleg távoli tájakat, embereket és kuriózumokat mutattak be; ám ennek ellenére jelentős szerepet játszottak a valóságos ismeretek terjesztésében is, minden területen, a néprajztól a technikáig. A természeti és társadalmi különlegességek, a híres

[1] *Vasárnapi Újság* (a továbbiakban VU) 1905. 32, 505.

emberek és az új találmányok ábrázolása ekkor még elégséges újdonságot képviselt a magyar olvasóközönségnek. A naturalista módon ábrázolt gyilkosságok, kivégzési módok és egyéb borzalmak még csak elvétve jelentek meg. Jankó János és Keleti Gusztáv állandó rajzolói voltak, alkalmilag azonban több neves festőnk ismert vagy újonnan készült képe került át a fa nyomódúcra. A kortársak arcképeiből és elsősorban Erdélyből jelentős képcsarnokot publikált az évek során. Jankó grafikusként, Pollák és Rusz metszőként volt mindenes a lapnál.

Bár a régivel azonos csapáson indult Nagy Miklós, lelkiismeretes és energikus szerkesztési stílussal tartalmilag és szemléletileg átalakította a lapot. A kiegyezés idején még alapvetően politikai érdekű volt a *Vasárnapi Újság*. Ez azonban két év leforgása alatt megváltozott, még a rövid hírek is túl tekintettek a napi politikán. A közvetett politizálás csupán a portrékban bemutatott személyek kiválasztásában és a ritka szerkesztői lábjegyzetekben maradt meg. Ebben a sajátos értelemben megnevezhető politikai iránya a balközép párthoz húzott. Könnyebben és egyértelműbben azonban a kálvinista írói és értelmiségi szemlélet és az Erdély iránti elkötelezettség oldaláról közelíthető meg. Érdekes módon Budapesten kívül csak Erdély rajzolódott ki határozott körvonalakkal évfolyamaiban, más magyarországi tájak, kultúrájuk és emlékeik alkalmilag és határozatlanul kerültek csak elő. Ezt megmagyarázza a szerkesztőn kívül a munkatársak jelentős részének erdélyi származása. Társadalmilag ugyancsak egyértelmű volt felekezeti meghatározottsága, kálvinista író- és olvasóközönsége (állandó munkatársai között is nyolc aktív református lelkész volt).

Még 1867—68-ban a témák többsége ürügy volt a politizálásra, a kiegyezéssel szembeni „nemzeti ellenállás" táplálására, ami sokszor a balközépi politikát alátámasztó, aktualizált történeti cikkeket eredményezett. A következő években az időszerű eseményekről tudósító számos rovat szolgált „a magyar közélet hű tükrözésére" („Tárcacikkek, napi érdekű közlemények", „Eredeti levelezések", „Tárház"). Különösen érdekes volt a Tárház rovat, mely számos témakör híranyagát felölelte. Közművelődési lapjaink közül a *Vasárnapi Újság* terjesztette ki figyelmét rendszeresen a legnagyobb területre. Beletartozott ebbe, hogy lehetőleg minden évben közöljön beszámolókat a legnagyobb külföldi magyar egyesületek működéséről, az ott élő magyarok sorsáról is (Párizs, Berlin, New York stb.). 1871-től egyre nagyobb teret kötött le a magyar nemzetiség féltése, a magyarosítás és a magyarosodás kérdésköre. Ekkor még nem volt határozott programja e területen, különböző nézeteknek is hangot adott.

Az „Élet- és jellemrajzok" rovata részben ugyancsak a magyar közélet bemutatását szolgálta. A választások és hevesebb politikai harc, nagy jelentőségű világesemények nélküli 1868. és 1874. éveket véve, érdekes változást figyelhetünk meg e rovat összetételében. 1868-ban a bemutatott magyar politikusok, katonák vagy forradalmárok az összes életrajz 31%-át, 1874-ben már csak 15%-át tették ki. Igaz, a magyar művészeket, tudósokat és értelmiségieket bemutató jellemrajzok is csak valamivel kisebb arányban csökkentek (1868 : 42%, 1874: 23%), az viszont annál figyelemreméltóbb, hogy míg 1868-ban külföldi művészről, tudósról és értelmiségiről egyetlen portré sem jelent meg, 1874-ben ezek aránya már meghaladta a 36%-ot. Általában jelentős volt e hat év alatt a teljes magyar-orientáció feladása és a lap törekvése, hogy kiegyensúlyozottan mutassa be a magyar és külföldi tudományos és

közélet legjelentősebb szereplőit. 1868-ban még kétharmad részben magyar életrajzokat közölt, 1874-re viszont a külföldieké már 44% fölé emelkedett. A lap többi témakörében hasonló változás állott be néhány év alatt. Az ellenzéki politizálásból kilépve, mintegy kitárulkozott Nyugat-Európa új jelenségei és eszmei áramlatai előtt. A külföldet növekvő intenzitással, programszerűen figyelte. A legfontosabb események 1870—71-ben természetesen a porosz—francia háború és a párizsi kommün volt. Egyébként azonban a politikai események legfeljebb már csak ötletadókul szolgáltak (mint például Ferenc József pétervári látogatását követően, 1873 végétől az Oroszországot, tájait, kultúrájának néhány területét bemutató sorozatoknál). Gyakran a furcsaságokat, különlegességeket figyelte, főként technikai téren. A lapban megjelenő természettudományi és műszaki, civilizációs újdonságok kuriózumgyűjteményt tettek ki. Az 1873-as évben, a gazdasági világválság és annak magyarországi jelentkezése hatott tudatosítón. Az addig nagyon gyenge „Elmélkedések" rovat — amelyből a tényleges elmélkedések jószerével hiányoztak — most nagyot emelkedett. Másrészt a korábbi, gyakran távoli érdekességnek tűnő közgazdasági témák ekkortól kaptak alapos ismertetést, váltak közérdekűvé.

Mindvégig kevés közvetlenül társadalmi kérdéssel foglalkozó cikk jelent meg a *Vasárnapi Újság*ban. A nők helyzetével kapcsolatos témák — mint a nőnevelés és a női emancipáció — állandóan jelen voltak, de értetlenség, sőt elítélés követte a külföldi törekvéseket. Még az egyébként nagy tiszteletben tartott John Stuart Mill álláspontját is elítélték mondván, hogy természettől lehetetlen dolgot kísérel meg, amikor a nők egyenjogúsításáért küzd.[2] A szocialista törekvések viszont — amelyekről különösen 1871—72-ben esett sok szó — megértő, sőt rokonszenvező méltatásban részesültek, legyen szó a munkásmozgalomról általában vagy egyes személyekről. Nagyrészt a sokoldalú pedagógus, képzőművészeti, művelődéstörténeti és etnográfiai író, György Aladár cikkeinek köszönhető ez az egyértelmű állásfoglalás, mellette pedig a Budapestre menekült és itt letelepedett August Rogeard-hoz fűződő kapcsolatoknak.

A *Vasárnapi Újság* kiegyezés utáni periódusában a legfontosabb jelenség az volt, hogy belpolitika-központú szemléletét feladta és megtalálta valódi hivatását, kialakította ennek megfelelő szerkezeti arányait és a képes közművelődési lap, az „enciklopédiai" hetilap szellemét, stílusát. E két időszaka között a határt 1871—72 körül húzhatjuk meg.

A szerkesztő és munkatársai. Nagy Miklós a lap belső munkatársából és segédszerkesztőből lett szerkesztője. Keveset, s akkor is név nélkül publikált, egyénisége az egyes lapszámok hátterében és a kortársaknak, lapja szerzőinek visszaemlékezéseiből rajzolódik ki. Határozott, de tapintatos szerkesztő volt, egyedülállónak nevezték, mert mindenkivel jó viszonyt tudott fenntartani. Ez a tulajdonsága eredményezte a *Vasárnapi Újság* nagy szerzői táborát, többek között azt is, hogy bár őmaga Gyulai esztétikai nézeteit vallotta, mégis lapjának állandó, melegen pártolt munkatársa volt Vajda János is. Nagy Miklós sokirányú érdeklődése, általános műveltsége nem a szakemberé, hanem már a modern értelemben vett szerkesztőé volt. Így a maga szellemi színvonalát tehette meg a lap írásainak mércéjéül.

[2] VU 1870. 11, 134; 12, 143.

Munkatársai közé számította a kor legszínvonalasabb írói és értelmiségi gárdáját. A költő és műfordító Szász Károly volt főmunkatársa, az irodalmi és „más napi rovatok" vezetője. Belmunkatársa 1867—69-ben Réthi Lajos volt, aki református lelkészi pályakezdés után ifjúsági és néplapjaival (*Növendékek Lapja*, *Jó Barát*), cikkírói termékenységével, később pedig, a nyolcvanas évektől mint az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Hunyad megyei elnöke volt ismert. Réthit Dömötör János (1872-ig), a pesti református gimnázium angol és filozófia tanára, valamint a *Hon* cikkírója, a későbbi függetlenségi párti képviselő, Törs Kálmán követte. Gyulai Pál, Arany János és Vajda János mellett rendszeresen publikált a költők közül Győry Vilmos (spanyol és svéd fordításokat is), Dalmady Győző, Szász Béla, Fejes István és Illyés Bálint, az elbeszélők és tárcaírók közül Salamon Ferenc, P. Szathmáry Károly, Kazár Emil, Deák Farkas, Baksay Sándor. A történelmi, irodalmi, művészeti, esztétikai, néprajzi, művelődési írásokat és útibeszámolókat Ipolyi Arnold, Rómer Flóris, Vámbéry Ármin, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Pauler Gyula, Nagy Iván, Thaly Kálmán, Erődi Béla, Takács Lajos, Baráth Ferenc, Beöthy Zsolt, Kenessey Albert, Orbán Balázs, Brassai Sámuel, Szinnyei József, Könyves Tóth Kálmán, Varga János, Ballagi Aladár, György Aladár, Sámi Lajos, Eötvös Lajos és Eötvös Károly írta. A közgazdasági és természettudományos írások főként Herman Ottó, György Endre, Dapsy László, Hoitsy Pál tollából származtak. Kívülük alkalmilag megjelent valóban minden kortárs, aki tollat vett a kezébe.[3]

Népes és sokrétű szerzői gárdája kizárta az egyértelmű szellemi (és párt-) orientáció lehetőségét, mégis többségben voltak a nép-nemzeti irányhoz tartozó írók s az ellenzéki, nemesi idealizáló és konzervatív eszmeiségű értelmiségiek, tudósok.

Szépirodalmi publikációk. A költemények mindvégig többségükben magyar íróktól származtak, sőt itt jelent meg például elsőnek Gyulai *Romhányi*jának első éneke (1869), Arany László *Délibábok hőse*nek részlete, Vajda *A szerelem hőse* című verses regénye harmadik énekének egy részlete. Minden évben megünnepelték Petőfi valamilyen évfordulóját, s ilyen alkalmakkor számos Petőfi-költeményt, sőt olykor egy-egy újonnan felfedezett levelét is közölték. A többség azonban másod-harmadrendű vers volt s kevés fordítás; Szász Károlyéit és Győry Vilmoséit leszámítva, ugyancsak közepes színvonalon (főként Goethe, Schiller, Lenau, Longfellow és Whitman műveiből). Mellettük egy-egy szlovák és román vers- és népköltészeti fordítás is megjelent. Az elbeszélések, regények többségét is eredeti magyar munkák adták még 1867—68-ban, a hetvenes évekre azonban már mindig több mint a fele külföldi szerzőtől származott. A legtöbbet 1870-ig Dickenstől s mindvégig Jules Verne-től — akár teljes regényeit, akár rövidített átdolgozásait —, Nathaniel Hawthorne-tól, Bret Harte-tól fordították. A hazaiak közül Jókai uralta a terepet, mellette alkalmilag megjelentek Tolnai Lajos, többször Büttner Lina, P. Szathmáry Károly és Törs Kálmán elbeszélései.

Példakép a „hatalmas, szabad és vendégszerető Albion". A német vonatkozású írások többsége hír volt, eseményről számolt be vagy ipari vonatkozású cikk volt. Már a német szépirodalomra is alig figyelt a lap. A francia élet és kultúra állandóan rokonszenves formában jelent meg, de főként a hírrovatok eseményeiben, a portrékban és részben a szépirodalomban. A *Vasárnapi Újság*

[3] Vö. VU 1879. 11, 170.

érdeklődését, szellemiségét legerőteljesebben a technikától az útleírásokig minden területen uralkodó angol tájékozódás szabta meg. A fejlődés útja és eszközei, a modern kor haladása és civilizációja s általában a világnézet, az ideológia területén az angolszász világ jelentette a vonzerőt a lap számára. A technikai kuriózum-világban inkább az Egyesült Államok, az elméletben, a tudományokban és életformában inkább Anglia. Nem jelent meg szám angol könyv- és cikkismertetés, fordítás, útibeszámoló és az angliai tudományos eseményekkel vagy tudósokkal foglalkozó kisebb-nagyobb cikk, portré nélkül. Liptay Pál útirajzaival és az angliai s amerikai magyar vonatkozásokról szóló remek sorozataival (1871, 1873), Baráth Ferenc, a pesti református főgimnázium tanára, majd György Endre nemzetgazdasági író hosszabb angliai tartózkodásuk alatti levelezésükkel, azt követően pedig számos írásukkal kimondottan az angol referensek szerepét is játszották.

Az élénk angolbarátságon túl az angol életforma, az angliai szellemi, társadalmi és politikai események sokszínű s reális bemutatására a magyar református egyház és a skót protestáns egyáz közötti igen szoros kapcsolatok révén nyílt mód. Az említett Baráthon és Györgyön kívül a *Vasárnapi Újság* belmunkatársai és állandó cikkírói közül még Dömötör János, Dapsy László és Komáromy Lajos tanult az 1860-as években egy-két évet Edinburgh-ben és részben Londonban. Friss élményeik és fenntartott kapcsolataik alapján tudták ekkor — Magyarországon se előbb, se utóbb nem látott mennyiségben és mélységig — ismertetni Angliát és szellemi életét. Az angol példa a megvalósítandó technikai, civilizációs, műveltségi és politikai célt (de Anglia részben a csodák hazáját is) jelentette számukra, világosan megnevezve a a társadalmi problémák megoldásának útját, modelljét is. Baráth Ferenc Disraeliről szólva leírta, hogy azért fontos egész Európának figyelni példáját, mert ott képzelhető el „a munkás kérdésnek... transactio útján történő, békés megoldása", amire „... legnagyobb gondolkodói évek óta készítik elő az angol közvéleményt, mindenik társadalmi osztályban."[4]

A darwinizmus és a materializmus jegyében. A *Vasárnapi Újság* a kiegyezést követő években jelentős szerepet töltött be a liberalizmus, a pozitivizmus és a materializmus hazai megismertetésében és megszólaltatásában. A Pesten is előadó Karl Vogtot (1869) és Ludwig Büchnert (1872) terjedelmes portrékban mutatta be, értékelte, sőt előadásaikat is ismertette. Ők azonban csak mellékszereplők voltak Darwinhoz, Quetelet-hez, a rendszeresen visszatérő John Stuart Millhez, a nagyon terjedelmesen bemutatott John Brighthoz vagy David Strausshoz képest.

A közvetlen angol kapcsolatok részben éppen a természettudományokkal és társadalomtudományokkal foglalkozó munkatársaknál (Dapsy, Baráth, György) döntően hozzájárultak ahhoz, hogy Darwin működése a jelentőségét megillető visszhangot váltsa ki a *Vasárnapi Újság*ban. A természet- és társadalomtudományi jellegű cikkek a darwinizmust tartották a legfontosabb tudományos és szellemi jelenségnek, s őszinte érdeklődéssel, fenntartások nélkül foglalkoztak vele. A szaktudományos eredményeknél általában jobban izgatta tárgyalóit általános, ideológiai és társadalmi kihatása. 1871—73-ban négy terjedelmes cikk foglalkozott Darwin életművével, tanaival, hatásával egyik első magyar fordítója, a református főiskolai tanár Dapsy László és Kvassay Jenő tollából (aki később, mérnökként, a hazai vízügy megszerve-

[4] VU 1874. 12, 178.

zésével írta be nevét művelődéstörténetünkbe). Ezeken felül a lap részleteket közölt az *Egy természettudós utazása*, *Az ember származása* és *A fajok eredete* című műveiből, összesen öt folytatásban. Sőt állandóan hivatkoztak rá a legkülönbözőbb tárgykörű írások; a kornak minden fontos ideológiai, szellemi, tudományos eseményét és újítását a darwinizmusra vezették vissza. A darwinizmus — legkifejlettebben Dapsy László cikkeiben — szinte a vallások helyét foglalta el: „az emberiség haladása egy nagy végcél felé" megdönthetetlen, mert tudományosan alátámasztott, bizonyított hitét. Az ember és társadalma éppúgy megállíthatatlanul fejlődik, mint a természet. A fejlődés motorja pedig a művelődés — foglalta össze e világnézetet Dapsy.[5] Ez egyúttal a *Vasárnapi Újság* programja is lehetett volna: a műveltség emelése a cél, a fejlődés motorjának üzemben tartása. Ha ez sikeres, az eredmény biztosítva van és megnyugtató, mert az „örök igazságú" természeti törvények érvényesülnek a történelemben és a társadalomban is. E tanoknak külön, három részből álló tanulmányt szentelt Személy Kálmán nagyváradi jogakadémiai tanár *A természet befolyása az emberi társadalomra* címmel, Comte, Buckle és Ricardo elméletei alapján.[6]

Nagyra tartották Quetelet életművét és szenvedélyesen foglalkoztak a statisztikával is: hiszen meggyőződésük szerint ez a tudományág bizonyítja a törvények létét az emberi társadalomban s ezáltal bizonyítéka annak, hogy a társadalom megismerhető.[7] A civilizációs és kulturális haladás ilyen leegyszerűsített és kizárólagossá tett felfogása az átlagtól eltérő és az evolúciónak ellentmondó magatartást, törekvéseket érthetetlenné tette számukra. Dr. Osváth Albert például ezért értelmezhette az öngyilkosságot megmagyarázhatatlan, egyéni betegségnek.[8] Az „örök törvények" létezése és a bizonyítottnak tekintett szerves fejlődés fölöslegessé, sőt veszélyessé tett minden elképzelést, tettet, ami a „természetnek" ellentmondhat, vagyis aminek társadalmi vonatkozásban a statisztikai átlag felel meg. 1874-ben H. S. — talán a *Hon* vezércikkírója, a kiváló nemzetgazdász Hegedűs Sándor — két részből álló, önálló tanulmányt is szentelt annak, hogy bebizonyítsa a szenvedélyek romboló hatását és a tőlük való tartózkodásra intsen. Ez az érvelés már tökéletesen egybevágott a fennálló társadalmi és államrendet konzerválni kívánó, reakciós dzsentri közszellemmel.

Kulturális elmaradottság és európai látókörű művelődés. Az európai tájékozódás, az egyetemes civilizáció eredményeinek és a szellemi mozgalmaknak bemutatása, közvetítése elmaradottságunk tudatosulását eredményezte széles körben. A nacionalizmus felerősödéséhez fonák módon ez is hozzájárult.

A lemaradás érzékelésének egyik ellenhatását a múltba történő menekülés jelentette. Ennek a magatartásnak többször Vajda János adott hangot. Különös gondolatmenetű cikkeiben, elmélkedéseiben túláltalánosított nemzetkarakterológia, a szellemi tulajdonságokat megfelelő testi jegyekben kereső frenológia és a népmesei formában megjelölt teljes egyenlőség kívánása keveredett egymással. A hazai viszonyokat nem korának követelményei, sem a jövő igényei miatt bírálta, hanem a múltbeli dicsőségre és nagyságra hivatkozva. Jelenét kritizálva, Vajda mérceként a hősi múltat, 1849 „csodatevő,

[5] VU 1871. 39, 486—487.
[6] VU 1873. 2—4. sz.
[7] VU 1871. 13. sz. és 1874. 17. sz.
[8] VU 1871. 51. sz.

szeretetteli egységét" állította.[9] Szemében a magyar történelem és művelődés lezáródott 1849-ben, mert „... szomorúan tapasztaljuk, hogy szellemi téren újabb, az elődökhöz méltó sarj nem mutatkozik..."[10] Ezt az egyoldalúan menekülő magatartást különböző oldalakról indokolta írásaiban, míg az egyetlen igazán nagy embert Tisza Kálmánban fel nem ismerte, mert Vajda szerint ő tudta a közjogi vitában megoszlott nemzetet egycsapásra egyesíteni: hiszen Tisza a tehetséget, erőt és a konok jellemet testesíti meg.[11]

A *Vasárnapi Újságban* csak egyszer kapott hangot az a bírálat, mely a szabadságharc vagy a passzív rezisztencia felidézésében nem látott menedéket a jelen mulasztásai és gondjai elől, mely szólt a hibákról és bűnökről anélkül, hogy azonnal elvette volna élüket a nemzeti hiúságnak történő udvarlással (mint például Vajda az „ötmillió lovag" országának nevezve Magyarországot). Szeremlei Sámuel hódmezővásárhelyi református lelkész, szabadelvű teológus *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon* című könyvéből részletet közölt a lap. Szeremlei általános bírálata kulturális, művelődési, gazdasági és társadalmi életünk elmaradottságát egyaránt érintette, leszögezve, hogy végre nem külső körülményekben kellene keresnünk a bajok okát; kijavításukat ideje lenne önmagunkon és a magunk erejéből megkezdeni a történelmi sirámok helyett. Magyar műveknél nem volt szokás, itt mégis bevezető értékelést közölt a lap Komáromy Lajos pesti református főgimnáziumi tanár tollából. Komáromy lélektani magyarázattal akarta elvenni az uralkodó nemzetet ért kritika élét mondván: Szeremlei „munkája olvasása közben sokszor az jut eszünkbe, hogy talán az író kedélyében kell lenni valami olyannak, mi sötét színben mutatja neki a világot".[12]

Tudatosult elmaradásunkra a másik gyakori válasz a rekompenzáló magyar nemzeti tudat hirdetése volt. Szász Károly cikkei többször összefoglalták ezeket a nézeteket. E magatartás két tételt állított fel. Az egyik inkább a múlt felől közelített; eszerint: „... ellenségeink azért ellenségeink, mert nem ismernek, s a nemes szív, ha hazánkat és nemzetünket megismerte, barátunkká válik."[13] A másik kételytelenül közölte, hogy ma „... közügyeink s irodalmunk a haza határain túl is mindenütt figyelemben részesülnek, a solidaritás által, mellyel a mivelt európai nemzet-családhoz sokképen vagyunk kötve..."[14] Egy-egy Magyarországot ismertető angol vagy francia útikönyvből, a kis számú szépirodalmi fordításból messzemenő következtetést vontak le a cikkírók, gondtalanul — a tényeket nem ismerve vagy nem törődve velük.

A dicső múltba vagy a jelenről alkotott illúziókba menekülés jellemző magatartás volt. Ezt az első lépést követte a lapban a nemzeti öntudat tömjénezése. Sajátos frazeológiája is megjelent. Állandó összetételek voltak „a hanyagságig lovagias uralkodó faj", a mindenre mentséget adó „lángoló hazafiság", „honszerelem" és hasonló kifejezések, különböző szerzők, különböző tárgyú írásaiban. Még nem támadtak — sőt hirdették a nemzetiségek teljes művelődési autonómiáját —, de nemzeti és szellemi védvám-rendszert akartak kidolgozni. Már címével is jellemző magatartásnak adott hangot a nyelvész, irodalomtörténész Imre Sándor Németesedés, elkorcsosulás című írásában.[15]

[9] *A csodák titka*. VU. 1870. 16, 193.
[10] *Tüneményes alakok*. VU 1870. 24, 293.
[11] VU 1875. 9, 129—130.
[12] VU 1874. 18, 282.
[13] VU 1871. 1, 2.
[14] VU 1872. 49, 615.
[15] VU 1871. 41—42. sz.

Értekezése a moralizáló nacionalizmus és konzervativizmus színvonalas, kiváló összefoglalása volt, valóságos programirat, melyben minden mondat súlyos. Egybefogta a kiegyezést követő szabad közélet nemzetiségi, a kapitalizálódás társadalmi és nemzeti veszélyeit s Nyugat-Európával szembeni valóságos lemaradásunkat. A megvalósult társadalmi szabadság téves vagy hazug alaptételéből kiinduló konzervatív gondolatmenet a maga eszmerendszerében logikus és tetszetős volt, végkövetkeztetésében reakciós: bezárkózva, az országon belül kell a magyarságnak és kultúrájának megmaradnia, de ott saját lábán megállnia, elutasítva bármiféle együttműködést, külső hatást. Imre Sándor felállította az öntudatos elmaradás ideológiai programját.

Az Európához való felzárkózás reménye, vágya, a nagyvilág jelenségeinek, eredményeinek értékelése, valamint a zárt nemzeti keretek közé való bezárkózás programja közötti harc kimenetele ebben az időszakban még bizonytalan volt. Sőt az 1870-es évek elején a *Vasárnapi Újság* hasábjain kifejezetten az előbbi oldalára látszott billenni a mérleg.

II. A dzsentri olvasóközönség lapja, 1875—1890

Az „enciklopédiai", ismeretterjesztő képes hetilapok hazai legidősebbje és mintaképe a Tisza Kálmán-korszak másfél évtizede alatt sem vesztett népszerűségéből. Kiemelkedő szerepét azonban mind kevésbé indokolta színvonala, elsősorban inkább abból eredt, hogy a legteljesebben megfelelt az uralkodó dzsentri és a hozzá hasonuló polgárság igényeinek. Szerkezeti és műfaji változásai, az arányeltolódások a *Vasárnapi Újság* jellegének, szerepének változását takarták. A kiegyezés utáni években elsősorban a liberális polgárosulás útján haladó (kálvinista) köznemesség és a városi értelmiség lapja akart lenni. Most viszont az adott dzsentri réteget feltétel nélkül elfogadó, kiszolgáló képes családi lap szerepét töltötte be.

Konzervatív ízlés, mérsékelt formai változások. A *Vasárnapi Újság* formai és tartalmi állhatatossága konzervativizmust takart: olvasóközönsége nem kívánta már a jelen átalakítását (legfeljebb a szerves és számára megnyugtató fejlődést), s ez ízlésére is rányomta a bélyegét. Egyébként is: a sajtó formai változásai a technikai fejlődésből következőket leszámítva, tartalmi változásokat takarnak, ha nem éppen egy új lapprogram megjelenési formái. Előszeretettel történelmi jogokra hivatkozó konzervativizmus nem ihleti megújulásra lapjait sem.

1876. január 1-től változott a lap fejléce. Az „elkopott" régi helyett Lotz Károly és Greguss János tervezett újat.

„Pannónia mostani helyzetében életteljesebb alak, mint a régi — magyarázta a lap az újítást. — Baljával a haza címerére támaszkodva, a háttérben elterülő fővárosra tekint, mely az egész országot is jelképezi, s jobbjával áldást hint a kelő nap fényében derülő Magyarországra. Oldalt a két házi kör sokat nyert életben és elevenségben. A régi kép magános olvasói helyett egy-egy család van azokból a körökből, melyekben e lap kezdetétől fogva állandó szíves fogadtatásban szokott részesülni [azaz az egyikben vidékies öltözetű, pipázó magyar úr lámpafénynél, a másikban egy csikós öltözetű magyar paraszt gyertyafénynél]. Eddig régi címképünk jelképe szerint a nők mintha ki lettek volna zárva a „Vasárnapi Újság" olvasói köréből. Most, a napi munka végeztével mindenik családban ott hallgatja a feleség is, az „anyjuk", a mit a férj, az „apjuk" olvas a világ állapotáról."[16]

[16] VU 1876. 1, 11.

Ebben a leírásban, magyarázatban tulajdonképpen mindazt megtaláljuk, ami a *Vasárnapi Újság*ot az elkövetkező másfél évtizedben jellemezte: az „áldást hintő" Pannóniát, a kultúrfölényben tetszelgő magyar nacionalizmus szolgálatát és a családi lappá történő átalakulás igényét. A további változások ezt az alapvető világnézeti és lapszerkesztői szemléletet már nem változtatták meg.

1877 elejétől német mintára négy-négy számot tartalmazó havi füzetekben is árulták a könyvárusok a *Vasárnapi Újság*ot, majd pedig kéthetenként összeállított füzetekben jelent meg. Ez a *Vasárnapi Újság* szövegéből és képeiből Nagy Miklós által válogatott füzetsorozat *Képes Folyóirat, a Vasárnapi Újság füzetekben* címmel jelent meg a következő évtizedekben ugyancsak a Franklin Társulat kiadásában.

A *Vasárnapi Újság* 25. évfolyama 1878-ban tipográfiai változásokat hozott. Eddig a különböző írások, cikkek és hírek a címektől eltekintve végig azonos betűtípussal jelentek meg. Ezt a monotóniát most többféle, nagyobb és kisebb betűtípus váltogatásával oldották. Ugyancsak változott a hangsúlyozott szavak, szerkezetek tipográfiai kiemelése is: a ritkításról áttértek a kurziválásra, a dőlt betűkkel történő kiemelésre. Ugyanekkor az illusztrációk minősége is megjavult, s nagyobb méretűek lettek a képek. Szintén érintette a képanyagot az 1883-i tiszaeszlári per tudósítása: legalábbis átmenetileg, először foglaltak el jelentős teret a riportképek és színesebbé vált a kép és szöveg tördelése. Ugyanígy újdonságot jelentett a lap olvasóinak, hogy tudósításokat olvashattak. A per és az azt követő tüntetések elcsitulásával megjelenésében is unalmasabb lett a *Vasárnapi Újság*.

Munkatársak. A *Vasárnapi Újság* hangnemének és szerkesztési módjának folyamatosságát biztosította munkatársi gárdájának állandósága. Változatlanul Nagy Miklós volt a szerkesztője. A kiadó-laptulajdonossal, a Franklin Társulattal kötött szerződései szerint évi 7600 forintos fizetéséből (1887) — amihez még a 4000 példány fölötti előfizetések után járó jutalék jött hozzá — maga fizette a szerkesztőségi iroda bérétől kezdve egészen a munkatársak honoráriumáig az összes szerkesztőségi kiadást. (Ez a helyzet 1892-től változott meg, amikor Nagy Miklós az összes általa szerkesztett lap kiadását négy évre bérbe vette 70%-os nyereségrészesedés fejében.) Kizárólag az illusztrációk anyagi terheit vállalta mindvégig a Franklin Társulat. Erre a célra évi 6400 forintot fordított 1892-ig, utána 7000 forintot.[17]

A főmunkatárs ugyancsak változatlanul a mindinkább családközpontú szemléletet valló, felületesen moralizáló Szász Károly maradt. 1885-ig Vajda János is a lap állandó munkatársa volt; vadász-elbeszélései mellett tárcákban álmodta nagynak a magyarságot, vagy egy-egy karcolatban mutatta be Budapestet. Herman Ottó a hetvenes években még gyakran írt a nemzetiségi kérdéssel, a magyarság kulturális szerepével foglalkozó, magyarságféltő cikkeket, a nyolcvanas években már kevés kivétellel csakis természetrajzi és néprajzi ismeretterjesztő írásai jelentek meg. A forrófejűen és gátlástalanul soviniszta, ugyanakkor Bismarckot magasztaló Törs Kálmán patetikus írásainak szellemére jellemző volt álneve, a Junius Brutus (az államérdekért a fiait is feláldozó első római consul). Az érzelgős és erőltetetten szellemeskedő Borostyáni Nándor 1877 közepéig írta a budapesti tárcák jelentős részét.

[17] OSZK Kézirattár Fond 2/1197 — Köszönetet mondok Voit Kritsztinának, hogy a szerződések másolatát rendelkezésemre bocsátotta (B. G.)

Ágai Adolf tárcái 1880 és 1882 között fellendítették e rovat színvonalát, bár Porzó előző évtizedbeli tárcaleveleihez képest már színtelenebbek, fáradtabbak voltak. A nyolcvanas évek második felében Mikszáth Kálmán karcolatai és Várnai Sándor budapesti tárcái jelentek meg több-kevesebb rendszerességgel. A történelmi ismeretterjesztő cikkek szerzői ugyancsak a nyolcvanas évek második felében jelentek meg Hőke Lajos és a török—magyar rokonságot népszerűsítő Thury József személyében, Marcziányi Györggyel együtt, aki a nemességgel és a nemesi jogokkal, szokásokkal összefüggő cikkeket írta. A természettudományi ismeretterjesztő írásokat Sámi Lajos írta, illetve szedte össze a külföldi sajtóból. Halálakor, 1878-ban úgy emlékezett rá a szerkesztő, mint aki jobban ismerte a földgolyót annál, amennyire nem egy alispán ismeri a saját kis megyéjét. 1878-tól Hoitsy Pál a csillagászaton kívül főleg a civilizációs haladás jelenségeiből válogatott. Mellette Luby Gyula a nyolcvanas években írt sok és sokféle ismeretterjesztő cikket. Az állandó munkatársak mellett alkalmi írásokkal továbbra is jelentkezett a kor minden számottevő írója és publikáló szaktudósa.

A szépirodalmi rovatokban szintén megtaláljuk a korszak minden írójának és költőjének a nevét. Ez az irodalmi koalíció azonban ténylegesen a népnemzeti irányzat uralmát jelentette — próza terén az elmaradhatatlan kiegészítéssel, Jókaival. Az irányzatnál azonban fontosabb ismérvnek tekinthetjük a középszerűséget. Bár a nyolcvanas években például minden évben több Reviczky vers is megjelent, azért a mérvadó, a népszerű költői törzsgárdát Szász Károly, Bartók Lajos, Dalmady Győző és Pósa Lajos jelentette. Prózában pedig Jókai, Mikszáth és Vajda János mellett a legnépszerűbb írói P. Szathmáry Károly, Hentaller Elma, Gyarmathy Zsigáné és a nyolcvanas évek végétől Szomaházy István voltak.

Az 1880-as évek közepéig jelentős teret töltöttek be a fordítások is. Regények, elbeszélések közt változatlanul uralkodott Jules Verne, kívüle minden évfolyamban megjelent néhány fordítás orosz írók műveiből (főképpen Turgenyevtől, de Puskintól és Dosztojevszkijtől is) és egy-egy francia elbeszélés (Prosper Merimée, Alphonse Daudet, Zola). Klasszikus költőkön kívül elsősorban a közelmúlt költőit fordították le (főként Horatiust, Tassót, Schillert, Heinét, Leopardit, Victor Hugót, Longfellow-t és Tennysont), kortársaktól meglehetősen keveset. A nyolcvanas évek második felében jelentéktelenre zsugorodott a fordítások száma: elsősorban a Verne-folytatások maradtak meg.

A lap illusztrációi jelentős részben külföldi lapokból származtak, illetve festmények reprodukálását jelentették. A lapnak külön rajzolója nem volt. Jankó Jánoséi mellett a nyolcvanas években Dörre Tivadar rajzai jelentek meg viszonylag rendszeresen; 1883-ban pedig Ábrányi Lajos tudósított rajzokkal Nyíregyházáról a tiszaeszlári per eseményeiről. Állandó munkatárs azonban csak a két metsző volt: a portrékat Pollák Zsigmond, a tájképeket Morelli Gusztáv készítette.

A „józan haladás terjesztése" helyett a nemzeti dicsőség szolgálata. Közelebbről tekintve a *Vasárnapi Újság* általános formai és tartalmi ragaszkodását saját hagyományaihoz, határozott hangsúlybeli eltolódást, szemléleti alakulást tapasztalhatunk. Szembetűnően egyneműbbé alakult szelleme. Vonatkozik ez mind az egyes írásokra, mind a lap egészére, felépítésére, szerkezeti arányaira. Előbb eltűntek, illetve átalakultak az „értekezések", majd a nyolcvanas évek végére a közművelődési lapokban elsősorban elmélkedést jelentő

tárca műfaja is karcolattá alakult. Az elmefuttatás jellegű írások a kilencvenes évekre eltűntek, de legalábbis hosszú időszakokra, fél évekre elhallgattak. Fokozatosan csökkent az ismeretterjesztő írások száma és súlya is. Legtovább a nemzeti érzülettel közvetlenül összefüggő vagy azt szítani képes történelmi, régészeti, irodalmi és az „ország- és népisme" körébe vágó cikkek őrizték, sőt átmenetileg erősítették is pozícióikat. Az ismeretterjesztésnél felszabaduló helyet a nyolcvanas évek közepétől terebélyesedő „női munka és divat" rovat foglalta el. Az egyetlen változatlan — a *Vasárnapi Újság* esetében változatlanul jelentős — rész a sokféle kis hírrovat volt: a politikától és a napi eseményektől a művészeti világig és a megjelenő új könyvekig mindenről friss és kellőképp gyorsan felfogható, felületes tudósítást, összefoglalást adtak ezek. Végül a szépirodalom súlya szemmel láthatóan növekedett, sőt a korszak végére, 1889-ben már képes szépirodalmi lapnak tekintette önmagát a *Vasárnapi Újság*. Tartalomjegyzéke is a prózai és a verses művekkel kezdődött (addig előbb az „élet- és jellemrajzok", majd az „elmélkedések" álltak az élen).

A hetvenes évek közepén nemcsak arról vallott a *Vasárnapi Újság*, hogy olvasórétege érdeklődő és azt a legkülönfélébb módokon nevelni és irányítani akarja, hanem arról is, hogy megvolt ehhez a befolyása, a tekintélye. Az elsőre bizonyság, hogy a legkülönbözőbb (pl. népiskolai célokra történő) adakozásokat éppúgy közölte rendszeresen, mint ahogy még 1875-ben hetenként tette a főváros összes kulturális eseményének programjával. Befolyására pedig joggal következtethetünk abból, hogy tudományos felhívások, buzdítások jelentek meg hasábjain (pl. Rómer Flórisé *Kérelem a magyarországi első kőkori maradványok ügyében* címmel 1875-ben), abban bízva, hogy ezúton nagyobb társadalmi összefogást igénylő anyagi és szellemi erőforrásokat nyithat meg. Olvasórétege, a társadalmilag uralkodó és hangadó dzsentri réteg ekkor sem állt magasabb műveltségi szinten, mint később, de a kiegyezési államhatalom megszerzéséért folytatott harcában kulturáltabbnak mutatta magát, mint a politikai hatalom már kétségtelen birtokosaként. Lapjaként a *Vasárnapi Újság* a hetvenes évek közepén még ezért tűnt értékesebbnek, ezért érdeklődött nemcsak a napi események, a felszín, hanem a mélyebb társadalmi és kulturális folyamatok iránt is, a gazdag híranyagot ezért egészítették ki színvonalas, elgondolkozó és elgondolkodtató „értekezések" és viták. Most azonban a különböző szemléletek ütköztetésének, szembesítésének vagy akár egyszerű megszólaltatásának hiánya a lap 1867 és 1875 közötti korszakával összevetve sajnálatosan szembetűnő.

Ugyancsak a hetvenes évek közepétől már megingathatatlan volt a *Vasárnapi Újság* Habsburg-tisztelete. Az évek során egyre gyarapodtak az uralkodócsalád különböző ágainak életéről és az udvarról szóló híradások. A Deák Ferenc betegsége és halála körüli heteket leszámítva ezek mindig első helyen szerepeltek.

A hetvenes évek második felében szellemileg alaposan kiürült a lap: híreit leszámítva unalmas lett. Gyors tempóban ritkultak az anyagi és szellemi világ eseményeire reflektáló írások. A szellemi és politikai, szemléleti átalakulásra utaltak az olyan jelek, mint a magyar régészeti tárgyú írások számának gyarapodása érintkezve a „faji" és kultúrmitosz kialakításával. Ugyanerre mutat a konzervativizmus megítélésében bekövetkezett gyors, pozitívra fordult változás. Kis hírekből, rövid könyvismertetésekből is nyomon követhetjük, hogy 1876-ban még érdektelenül és értetlenül, mereven elutasította a konzer-

vativizmust (pl. Asbóth János *Irodalmi és politikai arcképek* című művét). Néhány enyhülő hangú hír után hamarosan a konzervatívokat méltányolandó ellenzéknek tartotta s 1878-ban már úgy értékelte (tévesen), hogy Apponyi Albert az egyesült ellenzékkel a „magyar tory pártot" hozta létre. E néhány évig tartó konzervatív-rokonszenv jól mutatja egyúttal a Franklin Társulat konzervatív politikai tájékozódását a *Vasárnapi Újság* tükrében is. Ezekben az években ő jelentette meg a konzervatív kiutat kereső fiatal liberálisok (Toldy István, Kállay Béni, ifj. Ábrányi Kornél, Halász Imre) politikai lapjait is *(Nemzeti Hírlap, Kelet Népe, Közérdek)*.

1878-ban a szemléleti alakulás újabb látható jele bukkant fel: a poroszbarát-német szimpátia. Ez annál is inkább feltűnő, mert még néhány évvel korábban is kifejezetten elhanyagolt politikai, szellemi és földrajzi terület volt Európának az összes olyan része, melyet valamiképp is a német nyelvterülethez lehetett kapcsolni.

Ugyanabban az évben, a *Vasárnapi Újság* 25. évfolyama tiszteletére lapprogramot közölt Nagy Miklós. Egészében megerősítette az addigi szerkesztési elveket, mondván, hogy célja „a fölvilágosodás és józan haladás terjesztése úgy az ismeretekben és az izlésben, mint a politikában és a közéletben, szelleme szabadelvű, független, nemzeties". A szépirodalmi részekre vonatkozóan azonban új elemként jelent meg a programban az erkölcsi kritérium, amit ügyes megfogalmazással kiterjesztett az ismeretterjesztő írásokra is.

„... A szépirodalmi becs mellett az erkölcsi tartalmat is keresi — írta —; s általában képeiben, képmagyarázataiban, történelmi, népismei, természettudományi és társadalmi cikkeiben állandóan igyekszik megtartani az egyszerű természetesség és józanság, valóhűség és erkölcsi megbízhatóság azon fokát, mely e lapot 1854 óta állandó családi lappá tette oly sok magyar ház körében."[18]

Ez az általános moralizálási igény a kiteljesedő kapitalizmus hazai viszonyai között mindig — a *Vasárnapi Újság* esetében is — sajátos konzervatív ellenzékiségbe torkollt, majd ezt az átmeneti gyűjtőmedencét maga mögött hagyva, végül a sovinizmusban oldódott fel.

1880 és 1883 között még egy utolsó jelentős színvonalemelkedés jellemezte a *Vasárnapi Újság*ot. Miután szerzői gárdájában a megelőző és a következő évekhez viszonyítva jelentős, szembetűnő, nagy súlyú változást nem láthatunk, elsősorban a politika és a közélet eseményeiből tudjuk csak megmagyarázni. Ez a jelenség ugyancsak aláhúzza, hogy a *Vasárnapi Újság* nem szellemi irányzathoz vagy politikai párthoz kötődött, hanem egy olyan társadalmi réteghez, amely a közélet napi eseményeitől tudott megélénkülni — külső izgatószer híján pedig eltunyulni. Az 1880. év elejétől állandó gyúanyag biztosította az érdekes újdonságokat: előbb Verhovay Gyula és báró Majtényi Izidor párbaja, az ezt követő tüntetések, a pesti német színház bezárásának ügye, azután az oroszországi nihilista merényletek, majd az angliai választások. Irodalmi és nacionalista fellángolás erősítette egymást a sajtóban is, ami az eseményeket olykor nagyobb összefüggésekben is értékelő vagy célkitűző cikkeket eredményezett. Főként Vajda János tette ezt számos elmélkedésében, tárcájában. Ám a tartalmasságnál sokkal szembetűnőbb volt az érdekességek, a bulvárhírek gyors szaporodása: az időszakonként záporozó események szü-

[18] VU 1877. 50, 798.

neteit a lap képtelen érdekességekkel kívánta kitölteni, híres sztárok „étrendjéről", „hegedűn játszó orangutang"-ról és hasonlókról írva.

1883-ban a tiszaeszlári per fél éven keresztül lefoglalta és lendületben tartotta a *Vasárnapi Újságot*. Mint már említettem, kiküldött rajzolója tudósított Nyíregyházáról. A helyszíni beszámolók érdekességének fölfedezése más rovatokra is kihatott: jelentősen megnövekedett a lap eredeti anyagainak száma. Az átmeneti színesedés után azonban ugyanoda tért vissza, ahol a korábbi években tartott: a tárcákon és egy-egy „elmélkedésen" kívül majdnem minden egyéb írás, hír másodközlés volt.

Külsődlegesen szemlélve is szembetűnő a lap figyelési irányának megváltozása. Míg 1876-ban a közölt életrajzok nagyobb része külföldieké, 1890-ben nemcsak egyszerűen fordított az arány, hanem több mint háromszorosa a magyar jellemrajz a külföldinek. Ugyanígy szembeszökő, hogy 1876-ban még nem közölt történeti személyekről életrajzot, 1890-ben viszont már az összes életrajz 22%-a történeti alakról szólt (közülük több mint 17% a magyar történeti figura). Mindez még csak egyszerűen a magyar kultúra és politika felé fordulást is jelenthetné. A nyolcvanas évek közepétől azonban a lap nacionalista hangja erősödött egyre és bővült újabb elemekkel. A „nemzet" nevében mind érzékenyebben reagált minden, a legkisebb vélt sérelemre is, mint pl. statisztikai adatokból le nem vont, de esetleg levonható következtetésekre. Miközben látszólag állandó maradt, felcserélte az értékrendet, új fogalmakat illesztett be. Sokat mondó például 1887-re készült programja. A „hazafias érzület", a „nemzeti irány" és az „erkölcsi tartalom" minden tárgynak és műfajnak kizárólagos mércéje lett. „. . .Azt tűzi maga elé cél gyanánt — írta —, hogy a hazafias érzületnek tolmácsa, a nemzeti haladásnak képe, a közérzületnek hű tükre legyen."[19] Tíz éve, mint idéztem, még „a fölvilágosodás és józan haladás terjesztése" volt a célja és „szabadelvű, független, nemzeties" szellemet vallott magáénak. Ehhez a szellemi és kulturális, evolúciós programhoz képest a minden egyéb célt és szellemet magába olvasztó és érzelemre — hazafias érzületre és az ezzel lényegileg azonosnak felfogott „közérzületre" — redukáló demagógia visszalépést jelentett. A felvilágosodás terjesztése helyett a közérzület hű tükrözése mint cél, egyúttal a lap műfajának megváltozása is volt: „enciklopédiai" lapból családi lappá, sok különféle hírt és hasznos tudnivalót tartalmazó képes irodalmi lappá alakult. Ezt a „hazafias érzületet" nem lehetett ismeretterjesztő írásokkal tolmácsolni vagy buzdítani, annál inkább Dalmady Győző, Pósa Lajos, Bartók Lajos, Rudnyánszky Gyula, Szász Károly és hasonlók verseivel. Ráadásul ezekben a költeményekben a családi élet „bensőséges érzeményei" és erkölcsi mércéi vetültek rá a hazafias érzületre: a kettő igényeiben és léptékében azonosult.

A családias kultúrnacionalizmus 1887 után nyílt refeudalizálódással és militarizálódó szellemmel egészült ki. A nyolcvanas évek közepéig ha ritkán szóba került az erősödő nemesség-szerzési hullám, a nemesi kiváltságokat felelevenítő társadalmi törekvések, akkor is mindig rövid úton elintézte ezeket a *Vasárnapi Újság*, mint antidemokratikus jelenségeket. Most azonban néhány év alatt megszaporodott a kiváltságokat tisztelettel ismertető vagy genealogizáló cikkek száma, sőt Marczianyi György személyében szakpublicistát is kaptak ezek a tárgyak. Ugyanerre bizonyság, hogy magyar feudális osztályok

[19] VU 1887. Mutatvány-ív, 1.

tagjait 1876-ban még az összes életrajz 12,8%-ban, 1883-ban több mint 16%-ban, 1890-ben viszont már 19,1%-ban mutatta be, míg a polgári-értelmiségi portrék mindvégig az összes magyar portré negyedrésze maradt, a művészek, írók jellemrajza viszont felére esett vissza (1876-ban az összes magyar életrajz 35%, 1890-ben csak 17%-a).

Ugyancsak 1887-ben a népfelkelői törvény megszavazása okot adott a magyar katonai dicsőség ismételt felelevenítésére írásban és képben, a honvédség, a haditechnika, a hadgyakorlatok bemutatására, sőt a nyílt katonai propagandára olyan cikkek keretében, mint 1887-ben az írókat, művészeket, képviselőket és más ismert személyeket népfelkelőként egyenruhában bemutató sorozat.

A *Vasárnapi Újság* e másfél évtized alatti története meglehetős egyértelműséggel oszlott három periódusra. A hetvenes évek második felében önmaga és társadalmi bázisa, a magyar dzsentri hagyományaihoz ragaszkodva, kialakult szerkezeti formáit egyre kevésbé tudta tartalommal megtölteni. Nagyjából a nyolcvanas évek első felében — mint a napi eseményekhez legerőteljesebben kötődő közművelődési lap — megelevenedett. Végül a nyolcvanas évek második felében, hosszabb átmeneti korszak után, kifejezetten 1887 után a magyar nemzeti történelmi, kulturális és katonai dicsőség délibábját kergető lap lett.

A „hazafias érzület" tolmácsolása. Különféle rovatok különböző tárgyú írásai, közvetve vagy közvetlenül gyakran elkötelezték magukat e kérdéskörben, meglehetős következetességgel. A sok szerző és a vegyes tartalmú lap alapjában azonos nézeteket képviselt — továbbra sem annyira elvi megalapozottságú szerkesztői koncepció miatt, hanem inkább a közszellem kifejezéseként.

Szász Károly 1875-ben Izsó Miklósról rajzolt portrét, amelyben nemzeti szobrászatunk ürügyén általánosabb esztétikai kérdésekről is beszélt. Szobrászatunk elmaradásának kizárólagos okát az utánzásban látta; ez okozta, hogy „a nemzeti szellem nem bírt nyilvánulni a kőben" s nem volt „magyar nemzeti művész, a gondolatban és a formában." Európai szintű szobrászatunk megjelenése kritériumául azt állította fel, hogy „a nemzeti szellem hamisítatlan őserejében" nyilatkozzék meg, vagyis pusztán a magyaros témában és az „őszinteségben" látta lényegét. Jellemző, hogy Izsó Eötvös-szobrát azért tartotta sikertelennek, mert „tárgya [azaz Eötvös] általános, hogy úgy mondjuk világpolgárias inkább, mint tisztán magyaros. . ."[20]

A „nemzeti szellem" egyik magyarázatát Salamon Ferenc Lotz Károlynak a Magyar Nemzeti Múzeumban elkészült freskóiról írt cikke adta. Alapvető kifogása ellenük, hogy a művész Vörösmarty és Garay nyomán „izomhősöknek" ábrázolta az ősmagyarokat. „Kevesebb húst, kevésbé hő vért — mondja Salamon — s a helyett valamivel több ideget, hajlékonyságot és értelmi fennsőbbséget kívánnánk azok ábrázolásában, kik ezt a hazát szerezték és megtartották."[21] Az „értelmi fennsőbbség" — amit később kultúrfölénynek neveztek — a „nemzeti szellem" fő ismérve Salamon szerint.

Vajda János ennél bőkezűbb volt s számtalan értekezésében, tárcájában, különféle hazai és külföldi, jelen és történelmi tárgyak ürügyén vallott arról, „hogy *genialitás* és *vitézség* dolgában gazdagabban adományozott népet nem

[20] VU 1875. 23, 353—354.
[21] VU 1876. 17, 266.

ismerek a földön a magyarnál."[22] Művészi tollal rajzolta monomániákus képeit a világ leghősiesebb és legzseniálisabb fajáról, mely végre méltó uralkodót fog kapni „Rezső királyfiban" — ahogy következetesen nevezte Rudolf trónörököst. A magyarságot csak a felszínen fertőzték meg a francia jelszavak 1848-ban — mondta másutt —, hiszen „. . .e mozgalom voltaképi szabadsági — társadalmi — oldala. . . csupán *eszköz* volt a nagy *célhoz:* a nemzet fölszabadításához Ausztria felsőbbsége alól."[23] Ez a kiválasztott nép, mely mindig csak a németség politikai és kulturális zsarnoksága ellen kényszerült harcolni, egy méltó Habsburggal végre magához ragadja a birodalom központi szerepét. „A mi egyszer már *volt* — állította —, miért volna az újból lehetetlen? Az a világbirodalom, egy nagy Anjou helyett egy nagy Habsburggal, ős Buda várában?"[24]

A legkiválóbb fajról, a magyarról írt szárnyalások így jutottak el a magyar birodalmi gondolaton túl az imperializmus egy sajátos válfajához is. Vajda azt vetette fel, hogy a „német" módra, tervszerűtlenül kirajzó kivándorlást angol és spanyol módra meg kell szervezni és hódítássá, gyarmatosítássá tenni.[25]

A nemzeti szellem — az a magyar kultúra, mely elsősorban szellemi magasrendűségből származott (néha azonban a fizikai is társult hozzá) — hatalmas birodalmat fog teremteni a Duna mentén. Sőt nemcsak vezető kultúrkör lesz, hanem magába is olvasztja az alacsonyabb kultúrájú népeket, nemzetiségeket. Erre meg is van a történelmi példa: Poroszország és Berlin. (Pl. Könyves Tóth Kálmán: Hogy lett egy kis ország vezérállammá?[26]) Az uralkodó társadalmi réteg árnyékában ezzel a gondolatmenettel jutott el a *Vasárnapi Újság* is a millenniumi Magyarország „közérzületéhez".

Német rokonszenv — politikai alapon. Vajda általános, kulturális, történelmi és politikai németellenessége ekkor már ritka álláspont volt a *Vasárnapi Újság*ban. Sőt a hetvenes évek végétől egyre kimondottabban, hangosabban jelentkezett a németbarátság — a német nyelv, a hazai német származású polgárság és a Lajtán túli népesség (és politika) elleni hecckampányok tőszomszédságában. A rokonszenv sokszor kifejezetten Bismarck személyére vonatkozott, akinek jóslatára — hogy Magyarország lesz a Monarchia központja — mint megdönthetetlen bizonyosságra hivatkoztak. Törs Kálmán az elsők között, már 1879-ben, akkor még merészen megtette, hogy Bismarckot Deák Ferenchez hasonlította.[27]

A nyolcvanas években bár ritkán, hangot kapott a rokonszenv valódi indítéka is, a politikai helyzet alakulása.[28] A Vilmos császár halálát (1888) követő hetekben-hónapokban annyira szélsőséges hangon szólalt meg a szimpátia, hogy kiváltotta a lapban az időszak egyetlen vitáját. (Valószínűleg az okozhatta, hogy éppen e kérdésben alakult ki nyilvános vita, hogy az állami szintű, politikai németbarátság akkor állandósult, amikor a sajtóban és színházi életünkben ismét fellángolt a német nyelv elleni küzdelem. Tudathasadásra emlékeztető helyzetet idézett elő a többszázados kulturális hagyomány és az

[22] *Hugo Victor ünnepén.* VU 1881. 11, 169—170.
[23] *Anno 1848, 1860 és — jelenleg.* VU 1880. 3, 41—42.
[24] *Kossuth Lajos.* VU 1882. 40, 629—630.
[25] *Kivándorlás.* VU 1882. 20, 314.
[26] VU 1878. 30, 477—478.
[27] VU 1879. 39, 617—619.
[28] *Habsburg-ünnep.* VU 1882. 53, 853.

érzelmi megalapozottságú magyar-öntudat szembesülése a racionálisan megnevezett politikai szükséggel.)

Az 1888. évfolyam 25. számában cikk jelent meg A revanche-eszme a történelem világánál címmel.[29] Megnevezetlen szerzője azt bizonygatta, hogy már a németeké a világ rokonszenve, mert a történelem során lezajlott húsz francia—német háborúban majdnem mindig a francia volt a támadó fél, őt fűti az agresszív revanche-eszme. A következő számban De Gerando Attila tért vissza a cikkre, megdöbbenve, hogy a német öntudatot és önigazolást meghazudtoló cikk magyar szerző műve és magyar lapban megjelenhetett. „A kifogásolt cikk írója" viszontválaszában változatlan hangon állította, hogy Magyarországon már mindenki bizalmatlan a francia politikával szemben, gyűlölettel teli revanche-vágya miatt.

A tárgy fölötti közvetlen vita még mielőtt kibontakozott volna, éppencsak a figyelemfelhívás és az összeütköző nézetek exponálása állapotában ezzel véget ért. Ballagi Aladár azonban az év végén kétrészes cikket írt a francia kultúráról.[30] Cikkét legalább annyira a német kultúra ellen írta, mint amennyire a francia kultúráról. Elsőként hívta fel a figyelmet arra, hogy milyen veszélyes a politikai szükségszerűséget összekeverni a társadalom érdekeivel.[31] Legalábbis a *Vasárnapi Újság*ban célját elérte: az elkövetkező években a német vonatkozások visszaszorultak a napi, kis rovatokba s megőrizték politikai jellegüket.

Az egyén a nemzeti államban. A nemzetet az állammal azonosító, s állami érdekek nevében szellemi diktatúrát teremtő állapotokkal a nemzet és állam alól magát emancipáló egyén szállhatott volna szembe. Az „individualizmus századának" eszméi azonban éppen az egyént és jogait illetően csak elhaló hullámokat vertek Magyarországon. A *Vasárnapi Újság*ban csak 1880 és 1884 között szólalt meg ez a kérdéskör. Többnyire Vajda János írásai feszegették.

Függetlenül attól, hogy az egyén jogainak gyors kifejlődését elkerülhetetlennek vagy egyáltalán elképzelhetőnek tartották-e az írások, indulatuk mindig visszafogott, tartózkodó volt, teli fenntartásokkal az egyéniség győzelmét illetően. A régi keretek felbomlását egyedül a Vándorló művészet című névtelen cikk üdvözölte őszintén, mondván: „a nemzetközi határokat, melyeket még ma is őriz az anyagi hatalom, a szellem már keresztültörte..." és „... a maga kincseire nézve már behozta *a közösséget, a kommunizmust.*"[32] A folyamat feltartóztathatatlan s a legfőbb akadályt, a különféle nyelveket el fogja törülni. Az emberiség affelé tart, írta, hogy belássa, „anyagi jólétének, szellemi előhaladásának, az *egyén* boldogságának, az örök békének, a szabadságnak legfőbb akadálya a faji sokféleség, a bábeli nyelvzavar."[33] Ez a korabeli terminológia szerint kozmopolita hang — amelynek legfeljebb néhány év múlva egy-egy Reviczky-versben lett párja — alkalmi tünemény volt a *Vasárnapi Újság*ban: élesen ellentmondott a kulturális és nyelvi, a „faji" nemzet-ideájának.

Vajda János tárcáinak, elmélkedéseinek is (nemcsak költészetének) egyik rendszeresen visszatérő, központi kérdése az egyén szerepét és helyét illette. A Jelenről és jövőről című „kortörténelmi elmélkedésében" ostobaságnak

[29] VU 1888. 25, 407—408.
[30] VU 1888. 47—48. sz.
[31] VU 1888. 48, 782.
[32] VU 1880. 12, 186.
[33] VU 1880. 8, 118—119.

bélyegezte a népesség szaporodását történelemformáló erőnek tartó elméleteket — ő maga az alaperőt a vasútban és ezáltal az „élvezetek" utáni rohanás fokozódásában látta. Ezért terjed, mondta, a materializmus, vagyis az „önzés, kapzsiság, nyervágy" és vész ki a haza, a nemzetiség: minden idea. Szkeptikusan látta a materializmus „ellenszerét", hogy „mindinkább központtá kezd lenni az *egyén* és annak érdeke".

„Az arisztokrata gőgben ágaskodó hullámpiramisok — folytatta — széttöredeznek ezernyi, milliónyi, egymással kedelyes, csöndes beszélgetésben suttogó, egyaránt csillogó, apró filiszteri habokká.
Az emberiség nem fog ismerni több nagyságot, csak egyet: *önmagát*, mely egyesei boldogulhatása esélyeinek teljes egyformaságában végre csakugyan — egy emberré válik."[34]

Vajda érzelmei azért voltak disszonánsak, mert úgy látta, az egyes egyén szabadsága és kifejlődése szinte filiszteri uniformizálódásra vezet, holott az ő eszményképe Napoleon volt. (A magyar nemzet elé is mindig a francia gloire lelkesítő példáját tűzte ki.) Ez az önmagától és önmagából kifejlődő „általános lángész" egyúttal embermilliók fölött tudott uralkodni: nemzeteket és hadseregeket mozgatott teljhatalommal. „Kétségbeejtő" eszményképnek tartotta Vajda, mert — nem ismétlődhet meg. Sírja „. . .határköve amaz időknek, melyekben az emberiség a tömeges működésben kereste tett- és dicsvágya kielégítését. Most már az egyéni képességek versenyének, az egyéni uralomnak korszaka felé gravitálunk."[35]

A nemzeti kereteket szétfeszítő egyént történelmileg szükségszerűnek látta, de nem tudta fenntartások nélkül üdvözölni. Az állammal szemben viszont egyértelműen vallotta az egyén jogait." Az egyén minden, az állam — mellékes". Most

„az államnak nem szabad többé *célnak* lenni. Barbár, hijábavaló, értelmetlen fogalom ez. Az emberiség nem arra való, hogy piramidokat építsen egyes emberek hullái . . . fölé . . ."

Vajda az állam öncélú értelmezése ellen szólt ezekben az írásaiban és nem minden egyén érdekében. Akit ő teljesen elfogadott és példaképül felmutatott, az a tömegből kiemelkedő, azt magának alávető, nagyszabású egyéniség. Nem adott tiszta képet, álláspontját nem gondolta végig — de a kérdést jelentőségéhez mérten gyakran emelte a központba, s ő az egyetlen, aki a *Vasárnapi Újság*ban többször elmélkedett e problémákról. Az állam és nemzet fogalmának, eszményeinek szétválasztása önmagában is jelentős lépés lett volna a nyolcvanas évek magyar sajtójában. Ezt azonban Vajda nem tette meg, nem tudatosította; nem mondta ki publicisztikájában, csak gondolatainak egyik eredője maradt.

Vajda írásait követően már csak 1884-ben jelent meg *A kor ördöge* című névtelen cikk[36]. Ez már belső vita, önellentmondás nélkül kesergett azon, hogy „az anyagiság ijesztő mérvben vesz erőt az eszményiségen". Vagyis „az isteni igazságszolgáltatásba" vetett hitet, „az eszmékért" való lelkesedést — ami mögött ekkor már mindig a „faji", a „nemzeti eszme" állt — és

[34] *Napoleon emléke.* VU 1880. 35, 578.
[35] *Az izlam.* VU 1882. 30, 477—478.
[36] VU 1884. 16, 253—254.

azt kérte számon, hogy a kor embere miért mindent az anyagi világban akar elérni és élvezni.

E laposan elmélkedő és konzervatív szellemű cikket követően az egyén és az államhoz, ill. a társadalomhoz fűződő viszonya nem foglalkoztatta többé a *Vasárnapi Újság* cikkíróit. A nyolcvanas évek második felére már nem is lett volna időszerű: a históriai jogokra hivatkozó, budapesti központtal Dunamenti birodalomról álmodó s a világban — főleg a szellemi világban — tájékozatlan magyar dzsentri olvasónak nem volt többé élő kérdés.

A *Vasárnapi Újság* a kilencvenes évekre kimerült, nem volt felismert missziója, nem voltak szerkesztőit és munkatársait izgató kérdések. A kiegyezési államformában berendezkedett dzsentrit az azt kielégítő szinten szolgálta.

BUZINKAY GÉZA

The Vasárnapi Újság (Sunday Review) 1867—1890

The *Vasárnapi Újság* (Sunday Review) was established in 1854 as an illustrated popu lar weekly. With the Austro-Hungarian Compromise of 1867 and the death of its first editor, A. Pákh in the same year, a new period began for the paper. The present article follows up the history of the *Vasárnapi Újság* until the 1890s, wich closed a period in the history of the Hungarian press.

In 1867 it was published in about 4—5000 copies; 20 years later this number had doubled. It was the most important weekly of the sort, on the highest level, and was considered as a model for other such publications.

From 1867 onwards, its editor was Miklós Nagy. Though he was a strong personality, he was also a man of tact, and was able to win over the most prominent members of the Hungarian intelligentsia as contributors, irrespective of their party affiliation and social standing. Nagy was an editor in the modern sense of the word, not a specialist in any one field, but a well-rounded man whose interest in the world around him gave the weekly its wide appeal.

By 1867 the *Vasárnapi Újság* had lost its character as a popular newspaper, since it had undertaken to diffuse knowledge among the middle classes. It called itself an „encyclopaedic paper". It provided information regularly about public life, the arts, the sciences, philosophy, and usually about social as well as technological questions. Its period from 1867 to 1875 was highlighted by Anglo-orientation, materialism, positivism, and liberalism and a turn to the many new phenomena appearing in Western Europe. An impressive number of translations from English and French prose were also published in the paper. Then, as a consequence of its widened horizon, a curious thing happened; having become conscious of the backwardness of Hungarian social and cultural life, the paper turned increasingly chauvinist.

During the next 15 years, the *Vasárnapi Újság* lost neither its popularity nor its importance, though it had sunk in quality as a result of its concentrating, between 1875 and 1890, on meeting the demands of a readership composed of the ruling gentry and the *bourgeoisie* assimilated to it. It no longer attempted to teach, to lead the readers; its encyclopaedic character was overshadowed, and it became a family paper, calling itself az „illustrated literary paper". The second and third rate literary publication increased in its pages. Even the number of translations from foreign languages dwindled in it in the second half of the 1880s. Now the *Vasárnapi Újság* wished to serve „the glory of the nation" instead of „the rational evolution", upon which it had insisted just a few years previously. It opposed capitalism, which was quickly gaining ground in Hungary at that time, with an attitude of moralizing conservatism. As an adjunct of this tightening horizon, the paper also showed strong Prussian-German sympathy in its politics.

By the 1890s, the *Vasárnapi Újság* had lost the last traces of its initiative, having no mission recognized by itself, and problems left to fascinate the editor and his contributors.

KISS JÓZSEF

A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig[1]

Az osztrák rendőrség 1850 nyarán házkutatást tartott Emich Gusztáv pesti könyvkiadó és nyomdász Kígyó utcai üzlethelyiségében. A hírhedt rendőrfőnök: Protmann és emberei *Népszerű naptára* miatt ütöttek rajta a kiadón („Mindazok használatára, akik... Magyarhonban még magyarokul tudtak megmaradni" — ez volt a füzet alcíme),[2] de közben rábukkantak a körözés alatt álló, kósza hírek szerint még életben lévő Petőfi *Összes költeményei* második, 1848. évi kétkötetes kiadásának mintegy 2500 eladatlan példányára, és ezeket is lefoglalták. Jóllehet az *Összes költemények* Petőfinek 1846 végéig írt verseit tartalmazta, és annak idején szabályszerűen átesett a cenzori eljáráson, Emich csak hosszas kilincselés és rimánkodás után kapta meg az engedélyt a megmaradt készlet áruba bocsátására. Egy (névtelen) emlékező szerint a ravasz kiadó olyannyira élt ezzel a szabadsággal, hogy nagy titokban, azonos betűtípussal és lapról-lapra egyező elrendezésben, megtévesztő hűséggel ismételten kiszedette és kinyomtatta a nagy kelendőségnek örvendő kiadványt, újra meg újra gondoskodva arról, hogy a készlet sose fogyjon el egészen. Így aztán az évek múlva megismételt vizsgálat alkalmával állítólag még mindig számottevő mennyiségű eladatlan példányt találtak nála.[3]

Bár a szóban forgó „második kiadás"-nak valóban három változatát ismerjük, amelyeket csak apró áruló jelek (főként az eltérő szedési hibák) különböztetnek meg egymástól, — azt, hogy ezek nem mind 1848-ban kerültek ki Emich nyomdájából, egyelőre nem tudjuk bizonyítani.[4] De ez a kis epizód még legendaként is jól érzékelteti a nemzetnek azt a nosztalgikus emlékezésből és titkon reménykedő csodavárásból összetevődő lelkiállapotát, amelyben a fegyveres harc végén eltűnt költő-forradalmár versei az olvasók széles rétegei számára szolgáltak vigaszul és útmutatóul. Az, amit Petőfi 1849 elején Kossuthoz intézett ismert levelében írt, ti. hogy „a magyar köznép között" az ő dalai voltak „a szabadság első leckéje", hogy az ő föllépése előtt a magyar

[1] E tanulmány abból a kiadástörténeti bevezetésből indul ki, ill. annak eredményeit fejleszti tovább (a megjelölt időhatárok között), amely az új akadémiai Petőfi kritikai kiadás 1. kötetében jelent meg (*Petőfi Sándor összes költeményei*, 1838—1843. Bp. 1973. 122—132), de annak néhány kifejezetten kritikai kiadási érdekű részletét elhagytuk. — Az alábbiakban Petőfi összes műveinek Varjas Béla által szerkesztett kiadására (Bp. 1951—1964. I—VII. k.) VP rövidítéssel utalunk.

[2] *Népszerű naptár 1851*-re. Pest, 1851. Emich Gusztáv kiad.

[3] *Miért nem fogytak el Petőfi költeményei?* Budapesti Hírlap 1885. ápr. 25. Mell. 1. Ennek nyomán mondja el az esetet SENNOWITZ Adolf *Emich Gusztáv 1814—1869*. c. életrajzi tanulmányában (Bp. 1893. LXII 1., klny. a *Magyarországi Könyvkereskedők Egylete* III. évkönyvéből), valamint Havas Adolf kiadástörténeti cikkében (l. alább, 12. sz. jegyz.)

[4] Vö. a feljebb id. új akadémiai kritikai kiadás I. 123—124.

nép „hírét sem hallotta ennek az eszmének",[5] most kézzelfogható igazolást nyert: Petőfi költészete a megtorlás, a terror, a megfélemlítés viszonyai közt a lakosság széles rétegeinek tudatában elválaszthatatlanul összekapcsolódott a nemzeti függetlenség és a társadalmi igazság gondolatával.

Emich Gusztáv

Emich Gusztávra, aki a költőtől összes verseit annak idején „örökre" megvette,[6] szép és felelősségteljes, de az adott helyzetben igen kényes feladat várt. Petőfi kétségkívül jó kezekbe tette le az *Összes költemények* s ezután összeírt újabb kötete ügyét (ez utóbbiról nem sejthette akkor, hogy életműve le is zárul vele): a költőnél alig egy évtizeddel idősebb (1814-ben született), jómódú budai kisiparos családból való Emich nemcsak alapos felkészültségű és ügyes könyvkereskedő-kiadó-nyomdász szakember volt, de a nagyvonalúság és a merészség erénye sem hiányzott belőle. Üzletének megnyitása körülbelül egybeesett Petőfi költői fellépésével, s ettől fogva közel három évtizeden át szakadatlanul fejlesztette vállalatát, mind jobban kiterjesztette üzleti tevékenységét. Ez idő alatt (bizományosi és nyomdai munkái mellett) 25 lapvállalkozásán kívül mintegy 650 munkát adott ki 850 kötetben, túlnyomórészt magyar nyelvűeket. (Jóllehet ő maga, német anyanyelvű lévén, nem is tudott jól magyarul.) Belvárosi üzlethelyiségében (kb. a mai Felszabadulás téren) az érdeklődők már a negyvenes évek folyamán kényelmes fotelekben ülve tekinthették meg a könyvújdonságokat és a külföldi lapok frissen érkezett számait.[7] Petőfi is sokat tanyázott nála, főként 1846—1847-ben, amikor leveleit is oda címeztette.[8] A költő kedvelte és sokra becsülte Emichet (ebben nyilván szerepet játszott az a körülmény is, hogy általa hozzájuthatott az őt legjobban érdeklő hazai és külföldi kiadványokhoz). Már 1845 szeptemberében neki adta el a *Szerelem gyöngyeit*, s attól fogva — az egy *Hóhér kötele* kivételével (amelyet Eötvös József közbenjárására Hartleben vásárolt meg tőle)[9] — minden kötetének Emich volt a kiadója vagy bizományosa. Hogy a könyvárus nagylelkű vagy bőkezű lett volna vele szemben, azt éppen nem lehet mondani; maga a költő is panaszolta egyik 1847 nyarán kelt levelében, hogy Emich „fene sovány alkut akar tenni" az *Összes költemények* örökös tulajdonjogára,[10] — de végül is megegyeztek, sőt Petőfi 1848 januárjában a „Murány ostromá"-nak kiadót kereső Aranyhoz intézett soraiban így nyilatkozott Emichről: „Ha rögtön van szükséged pénzre, eljárok vele [ti. a kézirattal] a többi könyvárushoz [. . .] Én nekem valamennyivel volt már dolgom, s biztosítlak, hogy Emich a legbecsületesebb ember köztök, s így jó lesz, vele jőnöd összeköttetésbe."[11] (NB. így is történt: Arany költeményét végül is Emich vette meg, és még 1848-ban kiadta.)

[5] VP VII. (Bp. 1964.) 198.
[6] L. Petőfi és Emich 1847. jún. 26-án kötött szerződésének szövegét, VP V. 170.
[7] SENNOWITZ: I. m. XII—XIII. ill. VII.
[8] 1846—1847 folyamán több levelében Emich címére kéri a választ, 1. pl. VP VII. 40, 56, 59, 65 stb.
[9] PDl 1846. márc. 26, 241; lapalji jegyzet *A hóhér kötelé*ből adott mutatványhoz.
[10] Aranynak írta 1847. jún. 18-án (VP VII. 67).
[11] Uo. 116.

Az elkobzott kiadás[12]

Emich a szabadságharc bukása után szinte töretlen lendülettel és bátran folytatta kiadói munkáját. Tervei között Petőfi költői életművének kiadása első helyen szerepelt. E feladat fontosabb s egyben veszélyesebb része természetesen annak az 1847—1849. év javarészt publikálatlan termését magában foglaló kötetnek a megjelentetése volt, amelynek anyagát Emich még magától a költőtől előre megvásárolta. Emich az 1847 nyarán kötött szerződésben vállalt fizetési kötelezettségeinek annak idején pontosan eleget tett, de Petőfitől az újabb 35 ívre tervezett terjedelmű kéziratot már nem kaphatta meg. Erre a költő halála után, 1850 nyarán került sor, amikor Szendrey Júlia a fennmaradt kéziratokat, nevezetesen az 1847-től 1849-ig évenként összeírt kisebb költeményeket, valamint a nagyobb elbeszélő költemények különkülön kéziratait (*Bolond Istók*, *Szécsi Mária*, *Az apostol* s a befejezetlen *Lehel vezér*) a kiadó rendelkezésére bocsátotta (ezek együttesen majdnem az 1847. évi *Összes költemények* anyagának megfelelő ívszámot tették ki), s ennek ellenében aztán a vételár hátralékos részét — a kikötött havi részletekben — folyamatosan fölvehette.[13] Emich késedelem nélkül hozzálátott a kötet nyomdai munkálataihoz, de a fő nehézséget természetesen nem a technikai előállítás gondjai, hanem a kényszerítő politikai szempontok okozták. Nyilván emiatt panaszolta Lévay József Arany Jánosnak 1850 augusztusában, hogy lassan halad a munka:

„Nem lesz az készen még ez évben sem. Szörnyen megherélve látand világot. Némely dalból több strófa, némelyből több sor hagyatott ki. A forradalmiak pedig mind. S hogy mit kell kihagyni, mit nem, azt e'itélte és végrehajtotta Kecskeméthi Csapó Dániel, a nyomda correctora."[14]

Ahhoz képest, hogy a kéziratot Szendrey Júlia június végén adta át s kivált tekintettel a politikai nehézségekre, Lévayval ellentétben éppen Emich gyorsaságán kell csodálkoznunk, hiszen október 30-án, tehát mindössze négy hónap múlva már előfizetést hirdetett *Petőfi újabb költeményei* (Emichtől adott cím) kiadására.[15] Már ennek szövegéből is megállapítható, hogy mind az anyag elrendezése, mind a nyomdai kiállítás tekintetében az *Összes költemények*et kívánta követni, sőt kétféle formátumú kiadást készített elő: egykötetes nagy-nyolcadrétűt annak első (1847. évi), és kétkötetes 16-odrétűt második (1848. évi), ún. zsebkiadása kiegészítéséül. Ez a folyamatossági elv üzleti szempontból is előnyös volt (tekintettel az *Összes költemények* mindkét nagyságú változatának sok ezer eladott példányára), s egyúttal biztosíték arra, hogy a kiadványban magának az 1847. évi kötetet saját kezűleg sajtó alá rendező Petőfinek a szándékai érvényesülnek; végül politikai szempontból is a legcél-

[12] Erről a kiadásról l. még HAVAS Adolf tanulmányát: *Petőfi műveinek első kiadása és Emich Gusztáv*. Petőfi-Album. Bp. 1898. 145—159.

[13] L. a szerződésnek Emich birtokában volt példányán Petőfi, ill. Szendrey Júlia elismervényeit az 1847. jún. 27-től 1851. jan. 9-ig átvett honorárium-részletekről (OSZK Kézirattár, Fond VII. 49; reprodukciója Havas i. t. melléklete, a 152—153. lap között; az elismervények szövegét kiadta TÖRŐ Györgyi a *Tanulmányok Petőfiről* c. kötetben, Bp. 1962. 76—77.)

[14] *Arany János levelezése* (1828—1851). Bp. 1975. 381.

[15] Az egykorú aprónyomtatvány reprodukcióját mint Havas i. t. mellékletét l. a 144—145. lap között.

szerűbb volt ez a megoldás, mert egy már a forradalom előtt megjelent (tehát cenzúrázott) mű puszta folytatásának a látszatát keltette. A vállalkozást a sajtó is lelkesen üdvözölte.

„Petőfi szelleme újra föléled irodalmunkban — hirdette a *Pesti Röpívek* 1850. nov. 3-i számának Caleidoscop c. újdonság-rovata —, Emich Gusztáv könyvárus Petőfi *újabb költeményeiből* egy második füzetet rendez." „Mennyi élv!" — kiáltott föl az ismeretlen újságíró, s mint aki nem tudja elhinni, hogy a nemzet nagy költője nincs többé, e fájdalmas kérdéseket tette hozzá a hírhez: „És e füzetet úgy vegyük kezünkbe, mint utolsót? A forrást a legduzzadtabb folyásában lássuk elapadni? . . . egy szellemnek végerejét lássuk e legifjabb teremtésében? . . ."

De, bár Emich makacsságát és ügyességét nincs okunk kétségbevonni, e kiadási terv mégis eleve kudarcra volt ítélve. Nem azért, mert ez a kiadvány az adott viszonyok között távolról sem lehetett hiteles és teljes (hiszen az 1850-es évek elején egy akármennyire megcsonkított Petőfi-kötet megjelenését is nagy eredménynek lehetett volna tekinteni), — hanem mert a forradalmi eszméktől és Petőfi szellemétől rettegő megszálló hatóság, amely az *Összes költemények* raktáron maradt példányainak kiárusításához is csak vonakodva járult hozzá, természetszerűleg felfigyelt erre az 1847—1849. év termését tartalmazó, nagy érdeklődéssel várt kiadványra, és elkobozta, majd „begyömöszöltette" (bezúzatta) a már kinyomott, de még bekötetlen íveket.[16] Csak néhány példányt sikerült megmenteni (ezeket utólag kötötték be): tudtunkkal a Petőfi Irodalmi Múzeum, ill. az Országos Széchényi Könyvtár őriz mindkét formátumból 1—1-et.[17] Egy kétkötetes példánynak, mely Arany János tulajdonában volt, nyoma veszett; erről mint nagybecsű ritkaságról két nagykőrösi tanítványa, Lauko Károly és Csurgay László az 1850-es években teljes kéziratos másolatot készített, amely utóbb a Petőfi Társaság tulajdonába került.[18] A később Temérdek írói néven verselgető Jeszenszky Danó emlékezései szerint az elkobzott *Újabb költemények* egyik megmentett példányának íveit egy nyomdász az inge alatt csempészte ki.[19] A Petőfi Irodalmi Múzeumban lévő nagy-nyolcadrétű kötetet maga Emich rejtette el és őrizte meg.[20] Egyébként ez az egyetlen az *Újabb költemények* ismert példányai közül, amely teljes; ennek ugyanis, a többivel ellentétben, címlapja és tartalomjegyzéke is van. Ebből állapítható meg hitelesen a kiadás címe, valamint egyéb adatai: *Petőfi újabb költeményei.* 1847—1849. Egy kötetben. Pest, 1852. Emich G. sajátja. A címlapot egy, az 1847. évi kiadáséhoz hasonló, de azzal nem azonos embléma (antik lyrát övező virágkoszorú) díszíti. A kötet (2) 489 (3) lap terjedelmű. (Az OSZK példánya csonka: a 480. lappal végződik.) A nagy-tizenhatodrétű kétkötetes kiadás címe az ívjelzésekről olvasható le: *Petőfi S[ándor] Újabb költeményei.* Terjedelme: I. k. 368 l., II. k.: 313 l. A teljes, nyolcadrétű példány címlapján feltüntetett 1852-es évszám némi fejtörésre

[16] Frankenburg Adolf: *Emlékezések Petőfi Sándorra.* Fővárosi Lapok 1883. márc. 3, 331. (Néhány tévedését korrigálja Havas, i. t. 157—158.)

[17] *Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára* C. 1921 ill. A. 2793|1—2. sz., ez a kétkötetes kiadás). — OSZK RR 516. ill. 515. sz. (az utóbbi a kétkötetes változat). A négy példány közül csak a legelsőnek van nyomtatott címlapja.

[18] Kéry Gyula említi a *Magyar Szalon* 1902. 37. k. „Petőfi-Múzeum" c. rovatában (113—122, újraközlését l. Kéry Gyula: *Friss nyomon.* Bp. 1908. 169—171).

[19] A *Budapesti Hírlap* egyik 1906. december havi számának *Különfélék* c. rovatában írja ezt Temérdek „a legritkább Petőfi-kiadásról". (A feljebb említett, RR. 516. sz. OSZK-példányba beragasztott lapkivágat.)

ad okot, hiszen Emich — előfizetési felhívásában — 1851 márciusára ígérte mindkét kiadás megjelentetését. Arra kell gondolnunk, hogy a rendőrségi lefoglalás után az ívek sorsáról hosszas huzavona folyt, s Emich ezalatt még bízott abban, hogy 1852-re mégis kibocsáthatja a munkát. Arany Jánosnak az a költői levele, amelynek végén Lévay József értésére adta kérését, hogy „per sundám-bundám" (titokban) csempésszen ki neki egy-egy példányt mindkét nagyságú kiadásból, 1852. júliusában kelt;[21] tehát a hivatalos megsemmisítésre, úgy látszik, ekkor még nem került sor.

A kiadvány, bár sosem kerülhetett könyvkereskedői forgalomba, könyvkiadási, irodalomtörténeti és politikai szempontból egyaránt tanulságos nyomdatermék. A kétféle változat kétségtelenül ugyanarról a szedésről készült; a szövegek az utolsó írásjelig teljesen azonosak. Először feltehetőleg a nagyalakú kiadást nyomták ki, majd áttördelték a szedést, s úgy került sor a kétkötetes kisebb változat nyomására. Ez utóbbinak a befejezését akadályozhatta meg a bezúzásra vonatkozó megfellebbezhetetlen végzés. A kiadás az *Összes költemények*hez hasonlóan az „Elbeszélő költemények"-kel kezdődik (a keletkezési időnek megfelelő sorrendben: *Bolond Istók, Szécsi Mária, Az apostol* és a *Lehel vezér*-töredék), amelyeket a „Kisebb költemények" követnek, 1847-től 1849-ig évenkénti elrendezésben; tehát pontosan a Petőfitől kialakított kiadás-szerkezetet vették alapul. Magát a szöveganyagot azonban a nyomdai korrektor alaposan megtizedelte, ill. megcsonkította: a forradalmi tárgyú vagy vonatkozású, király- vagy osztrákellenes darabok kimaradtak, *Az apostol* és más költemények pedig kihagyásokkal, sőt önkényes változtatásokkal kerültek be a kiadásba (pl. *Az apostol*ban a király elleni merényletet a korrektor — a sok törlés mellett — „Szilveszter, az őrült", „az őrjöngő" kifejezések beiktatásával, tehát durva és otromba hamisítással próbálta a megszálló hatalom szempontjából elfogadhatóbbá tenni). Lévay József azt írta idézett 1850. augusztusi levele folytatásában Aranynak, hogy az *Újabb költemények*ből kihagyott (forradalmi) versek „majd egy pótlék kötetben jönnek Lipcsében".[22] Lehet, hogy volt egy ilyen terv, amely nem valósult meg; de talán csak annak a híre jutott el Lévayhoz torzított formában, hogy Németországban antológiát készítenek elő a magyar forradalom és szabadságharc költői terméséből, mely Petőfi forradalmi verseit is tartalmazni fogja. Ez a kötet (melynek kéziratát Szinnyei írói lexikonának adata szerint Szilágyi Sándor író és lapszerkesztő juttatta ki)[23] a következő évben meg is jelent: *Hangok a múltból*. A magyar nemzet nagy napjainak emlékeül. Összeszedte és kiadta két magyar honfi. [Kertbeny Károly és Vasfi—Eisler Mór.] Lipcse, 1851. XIX, 345 l. (2. változatlan kiadása, új címlappal: Lipcse—Buda, 1862.) Ebben Petőfinek 31, az *Újabb költemények* elkobzott kiadásából nagyobbrészt kimaradt költeménye látott napvilágot, tehát elvileg pótléka lehetett volna annak, persze gyakorlatilag nem, hiszen (az 1. kiadásból) számottevő mennyiség nem juthatott be az országba. A két vállalkozásnak aligha volt köze egymáshoz: a *Hangok a múltból* Petőfi-verseit nem az eredeti kézirat, hanem az

[20] Ezt is Temérdek említi (l. az előző jegyzetet).

[21] *Arany János levelezése író-barátaival*. Bp. 1889. II. 10; uo. a lapalji jegyzet szerint a néhány „elcsent" példány „egyikét Lévay csakugyan levitte Aranynak." (Ez lehetett az a példány, amelyről a fentiek szerint Arany két nagykőrösi tanítványa kéziratos másolatot készített.)

[22] L. a 14. sz. jegyzetben i. h.

[23] L. *Szinnyei írói lexikonát*, XIV. 985 (a „Vasfi Mór" címszóban).

egykorú lapokban, főként az *Életképek*ben megjelent szövegek nyomán közölték, kiadatlan (csak az Emich tulajdonában lévő kéziratban megőrzött) költeményt nem tartalmaz.

Újabb költemények, 1858.

Az *Újabb költemények* első olyan kiadása, amelynek terjesztését végre engedélyezték, csak évek múltán kerülhetett ki a sajtó alól. A közvélemény egyre türelmetlenebbül sürgette; a kiadó azonban — okulva a korábbi tapasztalatokon — kivárta azt az időt, amikor már kevésbé kellett tartania a hatóság beavatkozásától. Ez 1858-ban következett be (bár Emich ügyességére még ekkor is szükség volt: állítólag a példányok hirtelen szétküldésével kész helyzet elé állította az újabb akcióra készülő rendőrséget):[24] ez év őszén jelent meg *Petőfi Sándor Újabb költeményei 1847—1849.* Pest, Emich Gusztáv sajátja, I—II. k., az elkobzott kiadás kétkötetes változatánál kb. 100 lappal kisebb terjedelemben. (Nagyobb formátumú, egykötetes változatot Emich ezúttal már nem bocsátott ki; nyilván azért, mert az *Összes költemények* 1847. évi első kiadása, amelynek ez kiegészítése lehetett volna, 11 évvel azelőtt és a másiknál sokkal kevesebb példányban került forgalomba, s így — tekintettel a Bach-korszak idején elveszett vagy óvatosságból megsemmisített kötetekre — kiadása üzleti szempontból kockázatosnak látszott.)

A jelentős terjedelemcsökkenés abból származott, hogy a mű az elkobzott kiadásnál is sokkal hiányosabb volt: *Az apostolt* ezúttal teljesen mellőzték, kimaradt további egy tucat forradalmi és szabadságharcos vers (a Petőfitől összeírt kéziratos füzethez képest összesen 68 darab hiányzott a kiadásból, pl. az 1849. évi 14 vers közül mindössze 4-nek „kegyelmeztek meg"). Néhány vers címét politikai megfontolásból önkényesen megváltoztatták, így pl. *A király esküje* „Hunyadi László" cím alatt került be.[25] Durván megtizedelt, kilúgozott kiadás volt tehát, általa mégis egy teljesebb Petőfi jutott a nagyközönség kezébe. A költő három utolsó évének termését ez az erőszaktétel sem foszthatta meg forradalmiságától, mely teljes egészében áthatja; sőt maradtak benne olyan közvetlenül forradalmi szellemet árasztó darabok is, mint a *Palota és kunyhó, A kutyák dala, A farkasok dala, A XIX. század költői, Szent sír, A nép nevében* (ez utóbbi a „Misera plebs contribuens" [A szegény adózó nép] félrevezető cím alatt) stb.

A sajtó is örömmel fogadta a „tíz éve epedve várt könyvet", amellyel „Emich úr [. . .] egy nagy tartozását rótta le" (Vasárnapi Újság), de még beszédesebb bizonyítéka a kiadvány nagy közönségsikerének, hogy rövidesen (1861-ben) új kiadásra került sor, s egy évtized múltán további kettő következett (1871, 1873). A három „új, javított" kiadás anyagában teljesen azonos az 1858. évivel, javított voltukat csak apróbb szövegigazítások, elmaradt keletkezési helyek pótlása és hasonlók jelzik; lassanként visszaállítják a meghamisított eredeti címeket is, és néhány időrendi módosítást hajtanak végre.

[24] Vö. Havas i. t. 158—159.

[25] Az 1852. évi elkobzott kiadást későbbi változataival (az 1871. évi kapcsán) Török Károly vetette össze: *Petőfi költeményeinek történetéhez.* Fővárosi Lapok 1873. dec. 21, 1274—1275.

Az Összes költemények új kiadása

Az *Újabb költemények* megjelentetése után Emich végre a Petőfi-életmű első fele új kiadásának megvalósítására is gondolhatott. Ennek politikai akadályai az *Újabb költemények* megjelenése idején, 1858-ban már elenyésztek, hiszen éppen ennek az évnek végén került sor a Magyar Tudományos Akadémiának arra az szabadságharc utáni első nagygyűlésére, amelynek keretében „az 1843-tól 1848-ig megjelent széptudományi és szépirodalmi munkák közül" az akadémiai nagyjutalmat Petőfi 1847. évi *Összes költeményei*nek ítélték oda. (A 200 aranyat Petőfi Zoltánnak fizették ki.) Az indokolás ezzel a mondattal végződött: „A szigorúbb művészet [. . .] kész koszorút nyújtani azon ihletett költőiségnek és szellemnek, mely Petőfi műveit általlengi."[26] (Ilyenformán Petőfi reménye, amelyről Aranynak is beszélt, ti. hogy az *Összes költemények*kel ő fogja megnyerni az Akadémia 1848. évi nagyjutalmát[27] — ha tíz évvel később is —, beteljesedett.) E döntésnek a forradalom 10. évfordulóján politikai jelentősége is volt: az ország e legfontosabb testülete tisztelgésében az egész nemzetnek a forradalmi eszményekhez való — az évtizedes terrorral dacoló — ragaszkodása jutott kifejezésre (bármilyen kínos gonddal ügyeltek is a határozat szövegezői arra, hogy az esztétika illetékességi körét túl ne lépjék). Így aztán az 1858-ban megjelent *Újabb költemények*et néhány év múlva követte az *Összes költemények* „harmadik" (valójában 5.) kiadása is (1862, I—II. k.; majd 1872, ugyancsak „harmadik kiadás" jelzéssel).

*

A költői életmű két felének többszörös külön újrakiadása után mind sürgetőbben jelentkezett az az igény, hogy Petőfi teljes költői hagyatéka az *Összes költemények* és az *Újabb költemények* egyesítésével, továbbá az ezek keretén kívül eső darabok (a költőtől mellőzött, elfelejtett versek, zsengék, töredékek stb.) hozzáadásával végre egyetlen művé forrjon össze. Ennek egyik előfeltétele volt, hogy a forradalmi tárgyú vagy vonatkozású versek közzétételét akadályozó politikai fenntartások, ill. tilalmak megszűnjenek, hiszen e verscsoport híján az egyébként leggondosabban és legkörültekintőbben szerkesztett kiadás is torzó maradt volna. Ennek feltételei (különös tekintettel Petőfi királyellenes és a nemzeti ellenállás szellemében írt költeményeire), ha nem is egészen egyértelműen, csak a kiegyezéssel (1867) értek meg. A Habsburg-uralkodóházzal és támaszával, az osztrák uralkodó osztályokkal szövetkező magyar birtokos középnemesség éppen azokat az alapvető nemzeti és demokratikus célkitűzéseket árulta el, amelyek a legszuggesztívebb és a legforradalmasítóbb módon Petőfi életművében jutottak kifejezésre. Végső soron ez a magyarázata annak, hogy költészetének forradalmi darabjai összegyűjtve eddig az időpontig nem juthattak az olvasók kezébe, s ezután sem mindjárt, hanem csak óvatosan adagolva, megfelelő előkészítés után. Ezért estek Petőfi — a jelző valóságos értelmében vett — „összes" költeményei első kiadásának előkészületei az 1860—1870-es évek fordulójára.

[26] A jutalmazási „Jelentés" szövegét a Magyar Academiai Értesítőből közölte Ferenczi Zoltán: *Petőfi-Múzeum* (Kolozsvár) 1889. 5. sz. 295—297.

[27] Arany írt erről 1858. dec. 22-én Gyulai Pálhoz intézett levelében (l. *A. J. levelezése író-barátaival* c. i. m. II. 51).

Az Athenaeum könyvkiadó

A Petőfi-költemények első összkiadásának megvalósítása már nem Emich Gusztáv nevéhez fűződik. Az érdemes kiadó 1868-ban, megrendült egészségi állapota miatt elhatározta, hogy részvénytársaságot alapít, s egész vállalatát annak adja el. Ez a terv Jókai Mór és Kemény Zsigmond közreműködésével 1868 nyarán meg is valósult: az új részvénytársaság Athenaeum néven alakult meg, s akkoriban valóban óriási összegért, több mint 600 000 Ft-ért megvásárolta Emich ingatlanait és üzleteit; tulajdonába ment át — mint Emich sok hasonló vállalkozása (pl. Madách *Az ember tragédiájának* tulajdonjoga) közül a legértékesebb — Petőfi költeményeinek kiadási joga is. (Az erre vonatkozó átruházási záradékot a Petőfivel kötött eredeti szerződésre 1868. júl. 7-i dátummal vezették rá.)[28] Emich egyébként, fiával, ifj. Emich Gusztávval együtt, maga is a részvényesek sorába lépett; az apa már 1869-ben meghalt, fia azonban még e század elején is a társaság vezérigazgatója, majd elnöke volt.[29] Az 1847. évi *Összes költemények*, ill. az *Újabb költemények* említett 1868 utáni kiadásai már „az Athenaeum sajátja" kiadó-megjelöléssel kerültek ki a sajtó alól. Az Athenaeum fejezte be az első Petőfi-válogatás kiadását is; ennek első kötetét Emich jelentette meg (*Petőfi Sándor válogatott költeményei. Elbeszélő költemények.* Pest, 1867. 300 l.), a másodikat (Pest, 1869. 350 l., *Lyrai költemények* alcímmel) az Athenaeum; ez utóbbinak az az érdekessége, hogy a „Hazafiúi költemények" közé becsempésztek jó néhány, az *Újabb költemények*ből még hiányzó forradalmi, ill. szabadságharcos darabot is (*Rákóczi, Nemzeti dal, A szabadsághoz, A gyáva faj, a törpe lelkek . . ., Csatadal, Csatában, Európa csendes, ujra csendes . . .*). Ennek a többletnek a közlése, amelyet nyilván a kiegyezés nyomán bekövetkezett enyhébb politikai légkör tett lehetővé, újabb lépéssel készítette elő az összkiadást.

A díszkiadás

Az első összkiadás megvalósítására az Athenaeum különös gonddal készült: nagy formátumú, egykötetes, képes, ún. díszkiadást tervezett (alábbis így fogjuk nevezni). Az 1870-es évek elején a legjobb magyar grafikusművészeket (köztük Lotz Károlyt, Székely Bertalant) kérték fel az illusztrációk elkészítésére; a szöveganyag összegyűjtésével és sajtó alá rendezésével pedig Greguss Ágost egyetemi tanárt, az elismert esztétát, az Athenaeumnak (az 1869-ben elhunyt id. Emich helyébe lépő) igazgatósági tagját[30] bízták meg, kit a szabadságharcban való részvételénél s emiatti meghurcoltatásánál fogva némi hazafias nimbusz vett körül. Petőfinek személyes ismerőse volt, 1845-ben — mint költőtársához — verset intézett hozzá; 1847-ben azonban — az *Összes költemények* bírálata címén — ízléstelenül, durván támadta.

[28] „Jelen okmányt minden jogok és kötelezettségekkel az Athenaeum társaságra átruházom, kezeskedve ezen okmányon olvasható aláírások valódiságáért, de egyebekben minden más kötelezettség nélkül. Pest, 1868. júl. 7-én. Ifjabb Emich Gusztáv, mint atyám id. Emich Gusztáv meghatalmazottja." OSZK Kézirattár (l. feljebb 13. sz. jegyz.).

[29] Szabó László: *Athenaeum. Ötven év egy irodalmi és nyomdai társulat életéből.* Bp. 1918. 5—20.

[30] Uo. 13.

Greguss több éves munkával megszerkesztette a kötetet: egybeolvasztotta az *Összes*, ill. az *Újabb költemények* anyagát, fölvette az utóbbiak közül politikai okok miatt mindaddig kimaradt darabok zömét, másoknak megcsonkított szövegét kiegészítette; végül összeszedte a költő gyűjteményeiből kihagyott zsengéket, töredékeket és egyéb innen-onnan előkerült költeményeket, s ezeket — szám szerint mintegy félszázat — „Toldalék"-ként a kötet végére iktatta. Ide olvasztotta be a Gyulai Pál szerkesztette *Petőfi vegyes művei* (Pest, 1863. Pfeifer, I—III. k.) versanyagát is, *A helység kalapácsa* kivételével, amely a „Nagyobb költemények" közé, a törzsanyagba került. Több forradalmi darabot azonban még mindig nem tartott kiadhatónak vagy csonkítatlanul közölhetőnek. Voltak bizonyos fenntartásai az „ízlés" nevében is. (Pl. a *Mit nem beszél az a német?* c. versben a „kurvanyádat" kifejezést ki akarta pontozni; de gyaníthatólag elsősorban azért, mert Petőfi az osztrák ellen fakadt ki így.) Kiadási elveit a kiadvány tervezett előszavában részletesen kifejtette. Ennek szövegét — feltehetően az óvatos kiadó kívánságára — előre közzétette a Beöthy-féle *Athenaeum* c. folyóirat 1874. jún. 4-i számában.[31] A közönség ebből értesülhetett arról, hogy az „Összes költemények" tervezett nagy kiadásából 7 költeményt ki akarnak hagyni (ezek a királyellenes, közvetlenül a királyt, a császári trónt támadó darabok voltak: *A királyok ellen*, *A királyokhoz*, *Készülj, hazám! A király és a hóhér*, *Ausztria*, *Itt a nyilam . . .* és az *Akasszátok föl a királyokat!*, továbbá, hogy egyes részleteket — többnyire hasonló okok miatt — Greguss további 9 költeményben is „elnyomott" (törölt). A szenvedélyesen királyellenes *Az apostolt* csonkítatlanul hagyta ugyan, de emiatt, úgy látszik, furdalta is a „lojális lelkiismerete", mert azzal próbálta e költemény művészi (s egyben politikai) hitelét rontani, hogy az a királygyilkosságnak „nem sikerült apotheosisa, mert egyes rajzai bármily kitűnők, erkölcsi képtelenség dicsőítése [ti. a királygyilkosságé] nem sikerülhet."

Alig tehető föl, hogy Greguss a kihagyások kényes kérdésében teljesen önállóan döntött volna. Bizonyosan felvetette ezt az Athenaeum vezetősége előtt (az igazgató választmány tagja volt vele együtt Jókai és Kemény is), s nyilván kikérte akadémiai és Kisfaludy-társasági tagtársa, Gyulai Pál véleményét (mindkét testületbe együtt, egy időpontban kerültek be); tőle, mint az említett *Petőfi vegyes művei* szerkesztőjétől mind módszertani, mind különféle gyakorlati kérdésekben hasznos tanácsokat kaphatott. Mégis, a neve alatt előre megjelent, egyéni gondolatmenetű és stílusú előszava miatt őrá magára záporoztak az ellenzéki sajtó támadásai. Indokolása a kiegyezés körüli szenvedélyes viták után még alig enyhült atmoszférában nyílt provokációként hatott. Annak fejtegetésével kezdte, hogy elhunyt nagy költőink, íróink műveit merőben történelmi produktumoknak, emlékeknek kellene tekinteni, s ki kellene vonni az 1848-ban elfogadott sajtótörvény hatálya alól; ez azonban őt egyelőre kötelezi. Nem hiszi ugyan, hogy lehetne Magyarországon „egy olyan esküdtszéket összeállítani", amely az annyira népszerű Petőfi költeményei miatt elítélné; de „törvénytelenségre" akkor sem hajlandó, ha az úgyis büntetlenül marad vagy „mintegy a haláért szenvedés olcsó dicsőségét jövedelmezi". Sőt, mintegy fitogtatva meggyőződéses lojalitását, így folytatja:

„Hódoltam a törvény ama pontjainak, melyek a magyar király és családja megsértését tiltják. Hozzáteszem, hogy amit ez alapon a gyűjteményből kihagytam, politikai rövid-

[31] Az új Petőfi-kiadás előszava. *Athenaeum* 1874. jún. 4: 1427—1435. ill. Greguss Ágost: *A balladáról és egyéb tanulmányok*. Bp. 1886. 509—520.

látásunk, fegyelmezetlen szellemünk és zilált viszonyaink közepett tanácsosabbnak láttam volna kihagyni még az esetben is, ha a törvény rá nem kötelez, [. . .] tartózkodván oly érzelmek terjesztésétől, melyek a magyar nemzet ragaszkodását a magyar királyhoz csökkenthetik."

(Ezt az érvelést Greguss pár héttel későbbi „Viszontválasz"-ában még megtoldotta azzal, hogy mint hazafi az állam fennmaradását s benne „a magyar faj" hegemóniáját óhajtja; ez pedig csak úgy biztosítható, ha erősítjük a nemzet és a korona kapcsolatát; Petőfi szóban forgó költeményei azonban éppen ezzel ellentétes irányban hatnának.)[32]

Az előre leközölt „Előszó" rendkívüli felzúdulást váltott ki: a sajtó heteken át a Greguss elleni támadások, visszavágások ingerült és szenvedélyes polémiák zajától volt hangos.[33] A tudomány és a művészet nevében követelték a teljes és hamisítatlan Petőfit; a kihagyások politikai indokolását — egyesek meggyőződésből, mások talán taktikai megfontolásból — a Gregusstól is említett történeti elvvel cáfolták; a „jóizlés" címén eszközölt törléseket kigúnyolták s elutasították. Többen hangoztatták, hogy Greguss alkalmatlan és méltatlan az általa vállalt feladatra, s ennek alátámasztásául újra közzétették emlékezetes, 1847. évi otromba Petőfi-ellenes gúnyiratát. Egymástól függetlenül ketten is „merénylet"-nek minősítették az Előszót;[34] egyikük Meltzl Hugó, a kolozsvári egyetem Petőfi-rajongó tanára volt, aki kétségbe vonta bárkinek, de különösen Gregussnak a jogát arra, hogy Petőfi életművéből akár csak egy szót is elsikkasszon; Greguss indokolását találóan „a király iránti lojalitással való kiállhatatlan édelgésnek" nevezte, és sürgős intézkedést kért, hogy ez az előszó ne éktelenkedjék az oly régóta várt gyűjtemény élén.

A heves és széles körű tiltakozás hatására a kiadó a már teljesen kinyomott kötetet egyelőre visszatartotta (ennek az első változatnak állítólag csak egyetlen példánya maradt fenn; ez Gyulai Pál birtokában volt, de később nyoma veszett),[35] és a lapokban bejelentette, hogy néhány költeményt pótlólag felvesznek még, s emiatt a kiadvány megjelenése néhány héttel eltolódik.[36] Greguss erre önként visszalépett a vállalkozástól. A kiadás ügyét Gyulai vette kézbe (bár nevét nem adta hozzá; utóbb csak annyit ismert el, hogy tanácsokkal szolgált az Athenaeumnak).[37]

A nagy-negyedrét alakú, ízléses kiállítású, illusztrált díszkiadás végül is pár héttel a költő halálának 25. évfordulója után, 1874. szeptember közepe táján került ki a sajtó alól. Hogy a heves bírálatok ellenére sem teljes, azt — az „összes" jelző hiányával — már a cím is jelezte: *Petőfi Sándor költeményei.* Hiteles kéziratok alapján megigazított s hazai művészek rajzaival díszített első teljes kiadás. Budapest, 1874. Athenaeum. VI, 758 l. A kötet 65 illusztrációt tartalmazott, a költő portréját Jankó János rajzolta meg. A személytelen aláírással („Az Athenaeum-társulat igazgatósága") ellátott s a Gregussénál lényegesen rövidebb előszót Gyulai szövegezte. A kötet tartalmával kapcsolatos

[32] Viszontválasz. *Pesti Napló* 1874. jún. 17, ill. GREGUSS előbb id. kötete 521—534.

[33] A vita anyagát és részletes elemzését l. NAGY Miklós: *Harc az 1874-es Petőfi-kiadás körül.* It 1950. 3. sz. 77—89.

[34] LÁNG Lajos: *Irodalmi merénylet.* Figyelő 1874. jún. 13, 277—279; MELTZL Hugó: *A Petőfin kisérlett legutolsó merénylet.* (Greguss Á. dísz-előszava.) Magyar Polgár (Kolozsvár) 1874. jún. 14: 1—2.

[35] L. Havas Adolf Petőfi-kiadása I. k. (Bp. 1892) 395: „E kiadásból az egyetlen fennmaradt példány Gyulai Pál úr birtokában van, ki szíves volt azt rendelkezésemre bocsátani." (Lapalji jegyzet.)

[36] Vö. *Vasárnapi Újság* 1874. jún. 21: 395.

[37] Ez Gyulai 1874. okt. 15-i cikkéből tűnik ki (l. alább 40. sz. jegyz.)

indokolása szűkszavú, és az adott helyzetre jellemző módon kétirányú: egyfelől a pótlólag felvett költemények közlését magyarázza, azzal, hogy Petőfi életének „utolsó két évében nagy részt a forradalom és a nemzeti harc szelleme sugallta költeményeit, amelyek közül nem egy ma már valóságos történelmi emlékké vált. Épen azért, alkotmányunk visszaállítása után, mellőzve minden politikai szempontot s csak az irodalom-történetit tartva szem előtt, nem haboztunk ezeket is felvenni e kiadásba." Másfelől a fenntartott törlések és csonkítások indokolása még lakonikusabb: a cím szerinti felsorolás után csak annyi áll, hogy ezeket „e szempontból" (ti. mint történeti produktumokat) sem tartották közölhetőnek. — Gyulai beavatkozása majdnem formálisnak nevezhető: a tőle pótlólag beiktatott 3 költemény a kötet 534a—d lapjára került (ilyenformán természetesen nem is az eredeti sorrendnek megfelelő helyre), tehát a nagy sietségben már a lapok átszámozását sem hajtották végre; a szerkesztő-csere célja elsősorban a háborgó közvélemény lecsillapítása volt.

Nem nehéz felismerni, hogy az Athenaeum ügyesen, előre kigondolt terv szerint járt el, a bonyolult történeti helyzetben többé-kevésbé szándékosan ütköztette össze az élesen szembenálló nézeteket. Így egyrészt a hivatalos fórumok előtt hivatkozhatott a Gregusst ért heves támadásokra (melyekkel a vállalat bizonyos mértékig dacolt), másrészt a hazafias közvéleményt néhány vers utólagos felvételével és a bűnbakként előretolt Greguss félreállításával némileg kiengesztelhette. A szenvedélyes viták során az ellenzéki hév jórészt el is lobbant. Végül — de korántsem utolsósorban — azzal is tisztában voltak, hogy a kiadvány kelendőségét egy országos sajtópolémia a leghangzatosabb propagandakampánynál is hatékonyabban segíti elő, tehát a vállalat üzleti szempontból csak nyerhet vele. Nem is csalódtak: a drága díszmű olyan gyorsan fogyott, hogy hamarosan új kiadásról kellett gondoskodni.[38]

A díszkiadás megjelenése újabb vitákat váltott ki. A leglényegesebb mozzanat azt volt, hogy Závodszky (a későbbi Széchy) Károly, az *Otthon* c. ellenzéki folyóirat szerkesztője lapja első (okt.) havi számában egy „Történeti értékeink" c. bevezetés kíséretében minden teketória nélkül közzétette a díszkiadásból kihagyott forradalmi költemények többségét (csak *A királyok ellen* hiányzott, melynek szövegéhez nem tudott hozzájutni) s ráadásul az *Újév napján, 1849* c. verset, melyről a díszkiadás szerkesztői nem tudtak;[39] végül egyes durván megcsonkított darabok teljes szövegét is. Závodszkyval szemben Gyulai szólalt föl: azon a címen kelt az Athenaeum védelmére, hogy a kötetből csak olyan versek maradtak ki, amelyek „élő személyt" támadnak (ti. a királyt; NB. ekkor még V. Ferdinánd is életben volt); egyúttal Závodszkyt az írói tulajdonjog megsértésével vádolta; a szóban forgó versek kiadási joga ugyanis az Athenaeumé (ill. a költőtől kihagyott darabokra nézve Petőfi Istváné) volt; másrészt pedig megrótta a szerkesztőt a közzétett szövegekben előforduló durva hibákért.[40] Erre Szini Gyula, a *Riadó* szerkesztője, folyóiratában közreadta a kijavított szövegeket, s eközben kimutatta, hogy helyesbítései és kiegészítései során

[38] A *Figyelő* 1875. jan. 17-én (36. l.) már hírt ad az új kiadás előkészületeiről. Vö. még Szabó László i. m. 46.

[39] A korábban csak másolatokból ismert költemény *Új esztendő napján* c. hitelesnek tekinthető szövege — egy újabban felfedezett egykorú közlés nyomán — a közelmúltban került először Petőfi összes költeményei közé (l. Petőfi *összes versei*. Bp. 1976. Magyar Remekírók sorozat. 1156—1157).

[40] *Petőfi költeményei és az írói tulajdonjog*. Pesti Napló 1874. okt. 15. regg. k. 1—2. (Újraközlése: Gyulai Pál: *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*. Bp. 1961. 191—194.)

Gyulai is számos hibát vétett.[41] De e csatározások nem fedhették el a lényeget, ti. hogy a versek végre nyomtatásban napvilágot láttak. Závodszkynak természetesen semmi baja sem lett belőle: egy ilyen, Petőfi miatt indított eljárás hallatlan mértékben felizgatta volna a kedélyeket, s ezt az adott helyzetben mindenképpen el akarták kerülni az országos politika irányítói. Az inkriminált költemények fölvételének az összkiadásba ezután már nem lehetett akadálya.

A díszkiadás, elvi szempontból erősen kifogásolható hiányai ellenére, Petőfi költeményeinek a korábbiaknál (az 1847. évi *Összes költemények* és az *Újabb költemények* anyagát együtt számítva is) lényegesen gazdagabb, teljesebb gyűjteménye volt: mint a tartalomjegyzékben alkalmazott jelzések alapján kiszámítható, 73 olyan darabot tartalmazott, amelyek politikai okból s további 17-et, amelyek egyéb ok miatt ekkor kerültek gyűjteményes kiadásba először; 8 versnek pedig, amely az *Újabb költemények*ben csonkán jelent meg, teljes szövege — gyűjteményes kiadásban — ugyancsak itt látott először napvilágot. Ezt a körülményt Greguss szerencsétlen előszava s az általa kiváltott, hosszan gyűrűző perpatvar méltatlanul szorította a háttérbe. A díszkiadás zajos visszhangjának jellemző vonása, hogy a kihagyások miatt kétségkívül jogosan „handabandázó" (Gyulai kifejezése) kritikusok sorában senki sem akadt, aki megkísérelte volna, hogy legalább közvetett módon az új kiadás legnagyobb és legörvendetesebb újdonságára, a Petőfi-kötetben ezúttal először olvasható, részben kiadatlan s a közönség előtt ismeretlen forradalmi versekre irányítsa az olvasók figyelmét.

A díszkiadás sűrűn egymásra következő újabb változatai, amelyeknek a címében már ott volt az „összes" jelző is, 1877-től kezdve tartalmazták a Závodszkytól közölt költemények (továbbá a tőle nem talált *A királyok ellen)* szövegét, pótolták az első kiadásból kihagyott vagy kipontozott részleteket, s több olyan elfelejtett vagy kéziratban lappangó darabot fölvettek, amelynek hiányára az első kiadás bírálói hívták fel a figyelmet; végül az elhangzott megjegyzések nyomán az illusztráló művészek, ill. a képek számát is növelték (2—5. kiadás: 1877; 1878, ill. ennek címlapkiadása 1879; 1884; 1889).

*

A díszkiadással zárult le a Petőfi-kiadások történetének „hőskora", amely a teljes Petőfire való várakozás és az érte folytatott küzdelem jegyében zajlott. Ettől fogva a cenzúra vagy a kényszerű kiadói önkorlátozás szerepét a felülről irányított művelődéspolitika vette át. A hivatalos irodalomtörténetírás és kritika ezután érzékenyen ügyelt arra, hogy az immár akadálytalanul közölhető forradalmi költemények lehetőleg ne lépjenek ki a kötetek zárt egységéből, s a költőnek az összkiadásokban polgárjogot nyert „felforgató", „felségsértő" eszméi a lelkekben ne verjenek gyökeret. A jelen összefüggésben csak egy példát említünk erre. A pesti Petőfi-szobor 1882. évi leleplezési ünnepének szónoka, Jókai Mór beszéde befejező részében, tehát mintegy végső tanulságként azt bizonygatta, hogy Petőfi forradalmi versei a „korszellem" időhöz kötött kitörései voltak, s a költő, ha élne, láthatná: „Van még egy népeitől szeretett és népeit szerető király, s az Magyarországé",[42] — amivel *A királyokhoz* című költeménynek a hazafi szívekben sokáig visszhangzó refrénjét („Bármit mond a

[41] *Petőfi Sándor forradalmi költeményei.* (2 közl.) Riadó 1874. okt. 18, okt. 25.

[42] A beszéd szövegét l. *Nemzet,* ill. *Pesti Hírlap* 1882. okt. 16, *Koszorú* 1882. nov., 388—407 stb.

szemtelen hizelgés, Nincsen többé szeretett király!") kívánta ellensúlyozni; egyúttal az uralkodónak szánt gesztus is volt ez, engesztelésül azért, hogy Petőfi királyellenes versei 1877 óta az *Összes költemények* sok ezer példányában megjelentek. Korántsem véletlen tehát, hogy az ünnepi beszédnek éppen ez a részlete bekerült Petőfi összes műveinek reprezentatív, hatkötetes kritikai kiadásába is mint a Jókaitól írt „Előszó" utolsó, *Petőfi szobránál* c. fejezete (I. k. Bp. 1892. XC—XCII).

A díszkiadásnak — a (2. kiadásában) végre elért teljesség mellett — a költemények elrendezése és a szöveghűség tekintetében súlyos fogyatkozásai is voltak, melyekre részben már az egykorú kritika rámutatott. Az 1847. évi *Összes költemények*, ill. az autográf kéziratok eredeti sorrendjét az illusztrációk gazdaságosabb elhelyezése kedvéért, tehát merőben gyakorlati, ill. üzleti szempontok miatt sokhelyütt önkényesen megváltoztatták, a szöveget pedig az 1870-es évek helyesírási gyakorlatához igazították, sőt az ejtési sajátosságokra (a régies ill. népnyelvi formákra stb.) sem voltak mindig tekintettel. Nemegyszer a sorok vagy versszakok eredeti tördelésén is változtattak. Már pedig a díszkiadás majdnem két évtizeden át a különféle rendeltetésű Petőfi-köteteknek és a különféle célú Petőfi-versközléseknek jóformán kizárólagos alapja és forrása maradt. 1874 óta az *Összes költemények* a legnépszerűbb, állandóan keresett magyar kiadványok egyike. Mivel a díszkiadást és későbbi változatait — magas áruknál fogva (16, később 12 Ft) — csak az olvasóközönség jobb módú rétegei vásárolhatták meg, az egyszerűbb emberek nagy tömege számára, akiknek a Petőfi-versek összkiadása legkedvesebb olvasmányává lett, az Athenaeum különféle nagy példányszámú, népszerű változatokat bocsátott ki 8, 2.50, sőt 1.50 Ft-os áron: „képes népkiadás" (1879), 4-kötetes „teljes kiadás" (1877, 1888)), „népies kiadás" (1882), „hazai művészek rajzaival díszített 2., 3. népies kiadás" (1884, 1891). Mivel azonban „olcsó Petőfi"-vel nem látta el rendszeresen a könyvpiacot, sok támadás érte. A lapok felemlegették, mennyit nyomorgott és nélkülözött Petőfi a kiadók szűkmarkúsága miatt és milyen óriási jövedelmeket vág zsebre versei kiadásából az Athenaeum; a nép számára azonban, amely a leghívebben őrzi a költő emlékét, nem gondoskodik megfelelő, mérsékelt árú, nagy példányszámú Petőfi-kötetről.

Az első kritikai kiadás

A díszkiadás bővített változataiban, amelyek mindig a megelőzőn alapultak s kivált a felsorolt népszerű változatokban a felületes gondozás, a változó ortográfia és az egyre szaporodó sajtóhibák következtében tovább romlott, torzult a Petőfi-költemények szövege. A tudományos ismeretek felhalmozódásával mind érezhetőbbé váltak az elrendezés bizonyos fogyatkozásai, egyre problematikusabbnak tűnt az ún. „kihagyott" költemények csoportjának összetétele, sorrendje stb. Ebben a helyzetben szükségszerűen merült fel egy következetes elrendezésű és valóban hiteles szövegű, tudományos apparátussal ellátott, tehát kritikai szövegkiadás létrehozásának igénye. E gondolat nem volt újkeletű: a *Fővárosi Lapok* egyik 1870. évi híre szerint Gyulai már akkor tervezgette egy ilyen kiadás megszerkesztését;[43] Meltzl Hugó pedig 1874 elején, a kolozsvári *Erdélyi Muzeum* febr. 1-i számában e vállalkozás

[43] *Fővárosi Lapok* 1870. márc. 13, 217.

megindítását sürgetve részletes tervezetet is tett közzé, s hangsúlyozta, hogy az Athenaeum készülő díszkiadása, mint népszerű munka, a tudományos kiadást nem pótolhatja. Mégis, e gondolat csak a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulója táján érett meg annyira, hogy tetté válhatott. Alapjait ekkorra már kellőképpen megvetette a Petőfi-kutatás, a Petőfi-filológia is, amely a költő halálát követő évtizedekben a versek keletkezési körülményeiről, kéziratairól, közléséről stb. nagymennyiségű rendszerezésre, feldolgozásra váró anyagot tárt fel. Ebben az előkészítő munkában különösen nagy szerepet játszott a kolozsvári *Petőfi-Múzeum* c. folyóirat (1888—1895), amely szöveg- és adatközléseivel, a költő életére, műveire, kultuszára stb. vonatkozó információinak bőségével hosszú ideig a Petőfi-filológiai kutatások nélkülözhetetlen eszköze és forrása, s mind Ferenczi Zoltán ismert Petőfi-életrajzának, mind a kritikai összkiadásnak közvetlen megalapozója és előkészítője volt.

A versek tudományos összkiadása sajtó alá rendezését az Athenaeum megbízásából — a költő összes művei kritikai kiadásának keretében — Havas Adolf székesfehérvári tanár végezte. Havas, ez a Petőfi-irodalomban járatos, képzett filológus hozzáértését, szövegkiadási elveinek korszerűségét már előbb, egy népszerű Petőfi-kiadás megszerkesztésével bebizonyította: *Petőfi Sándor összes költeményei.* Eredeti kéziratok és kiadások alapján megjavított új népies kiadás egy kötetben. Budapest (1890.) Athenaeum. VI, 706 l. Ez a külsőleg igénytelen, olcsó kiadvány a tudományos kiadás közvetlen előzménye volt, a szöveghűség, a versanyag elrendezése és teljessége tekintetében egyaránt. (Új címlapkiadása: 1897.)

A kritikai kiadásnak a költeményeket tartalmazó első három kötete a kilencvenes évek elején gyors egymásutánban hagyta el a sajtót: *Petőfi Sándor összes költeményei.* Végleges, teljes kiadás. Életrajzi bevezetéssel ellátta Jókai Mór. Eredeti kéziratok és kiadások alapján rendezte, jegyzetekkel és variánsokkal kísérte Havas Adolf. Budapest. 1892—1893. Athenaeum. I—III. k. Havas gyökeresen szakított a korábbi hibás gyakorlattal: minden rendelkezésére álló forrást felhasználva arra törekedett, hogy a kiadvány — mint írja — „a legapróbb részletekig híven és teljesen tüntesse fel a nagy költő gondolatkincsét". Mindenekelőtt helyreállította a verseknek az 1847. évi *Összes költemények,* ill. az 1847—1849. évi eredeti kéziratok szerinti sorrendjét. A nagyobb elbeszélő költeményeket, Petőfinek az 1847. évi kötetben követett eljárása szerint, a kiadvány élén, az első kötetben közölte. Rendet teremtett az ún. „Függelék" (ti. az 1847. évi *Összes költemények,* ill. az Emich-féle *Újabb költemények* keretein kívül eső versek) anyagában is. Mint említettük, az *Összes* és az *Újabb költemények* egyesített versanyaga, a politikai fenntartások teljes elenyészésével, már a díszkiadás 2. (1877. évi) változatában elvileg teljessé vált; egyéb, a költőtől kihagyott, ill. elfelejtett versek, zsengék, töredékek azonban még a nyolcvanas évek során is szép számban bukkantak fel; mindezeket, köztük a Baróti Lajostól szerkesztett *Petőfi újabb reliquiái* (Budapest, 1887) versanyagát, Havas iktatta először — „új népies kiadás"-a, majd a kritikai kiadás függelékében — Petőfi összes költeményei közé. Ugyancsak elsőként vette föl a kihagyott versek csoportjába azokat az eredeti kéziratokból Petőfitől alig olvashatóan törölt darabokat, amelyeknek szövegét Ferenczi Zoltán 1890-ben betűzte ki s közölte önálló füzetben (Kolozsvár), ill. az említett *Petőfi-Múzeum* c. folyóiratban. A kritikai kiadás költeményes sorozata tehát, bár „végleges" természetesen nem lehetett, megjelenése idején valóban teljes volt. Messze felülmúlta a korábbi kiadásokat a szövegköz-

lés módszeressége és gondossága szempontjából is. Havas először gyűjtötte össze és értékesítette a kiadás jegyzeteiben az egyes versek hiteles forrásaira (kéziratok, közlések), keletkezésük helyére, idejére s egyéb körülményeire vonatkozó adatokat, a fontosabb szövegvariánsok kíséretében. Kommentárjaiból, megközelítési módszeréből a lelkiismeretesen tájékozódó, egzaktságra törekvő tudós rokonszenves vonásai rajzolódnak ki. Munkája fontos állomás a Petőfi-kiadások történetében: megszünteti a díszkiadás okozta anarchiát; a különféle, sűrűn egymásra következő reprezentatív és népszerű, illusztrált és illusztrálatlan összkiadások többsége jó félszázadon át az általa megállapított szöveget sokszorozza; jegyzeteit, amelyekben egy több évtizedes kutatási szakasz eredményeit összegezte, jóformán csak a jelenleg folyamatban lévő új kritikai kiadás teljes sorozata teheti majd fölöslegessé.

Havas munkájának bizonyos fogyatkozásaira — a szerkesztő kivételes érdemeinek elismerése mellett — már az egykorú kritika rámutatott. Baróti Lajos az *Egyetemes Philologiai Közlöny* 1894. évfolyamában megállapította, hogy a kiadvány szövegvariáns-apparátusa, amelyet Havas már eleve „a fontosabb, az igazán jelentős" eltérésekre korlátozva állított össze, még ilyen megszorítással is igen hiányos; továbbá joggal tette szóvá, hogy Havas keletkezéstörténeti jegyzetei egyenetlenek: itt-ott hézagosak és sok tévedés csúszott beléjük. Ezeket a kritikai megjegyzéseket Baróti az egész kiadványra kiterjedő (4 füzeten át közölt) aprólékos bírálatában jogos korrekciók és kiegészítések tömegével támasztotta alá.[44]

Az Athenaeum tulajdonjogának elévülése

Havas sikeresen befejezett — fogyatkozásaival együtt is nagy jelentőségű — kiadványa méltó megkoronázása volt annak a széles körű kiadói tevékenységnek, amelyet az Athenaeum Petőfi összes költeményei terjesztése és népszerűsítése terén három évtizeden át versenytárs nélkül fejtett ki. Ezt az alapvető művet már csak néhány összkiadás-kötet követte a századfordulóig, amikor a költemények tulajdonjogának védelmi ideje lejárt. A Petőfi-kiadások történetének első évtizedeiben sok vita folyt erről a terminusról. Ugyanis a szerzői jog kérdését Magyarországon — a nyugati országokhoz képest meglehetősen későn — 1884-ben szabályozták. Ezt megelőzően a Petőfi-költeményeknek az Athenaeumot illető kiadási jogával kapcsolatban olyan vélemények is elhangzottak, hogy annak határideje (a magyar magánjogi gyakorlat szerint) a költő halálától számított 32, ill. (az osztrák és a német minta nyomán) 30 esztendő.[45] Ez utóbbi felfogás alapján Aigner — a későbbi Abafi — Lajos kiadó már 1879-ben előfizetést hirdetett Petőfi összes műveire,[46] s amikor az Athenaeum tiltakozást jelentett be, pert indított ellene. Aigner egyrészt kétségbe vonta a Petőfi és Emich közti szerződés érvényességét

[44] Baróti Lajos: *Petőfi költeményeinek első kritikai kiadásáról.* EPhK 1894. (4 közl., klny.-ban is.)

[45] L. pl. *Budapesti Szemle* 1879. 19. k. 37. sz. 240: Petőfi költeményei egyik kiadásának recenzense megjegyzi: „Per tárgyává lehet", hogy 1879-től (Petőfi halálának 30. évfordulójától) kezdve mások is kiadhatják-e ezeket a verseket, nemcsak az Athenaeum. (L. még az alább id. cikket.)

[46] L. a *Vasárnapi Újság* közleményét Aigner kiadási tervéről és a kiadási joggal kapcsolatos vitáról (1879. nov. 2: 708).

(pontosabban: a költő aláírásának autográf voltát), másrészt — magyar törvény híján a külföldi gyakorlatra hivatkozva — annak kimondását kérte, hogy a kiadás joga, még ha valóban az Athenaeumot illette volna is meg, a költő halálától számított 30 év után elévült, s a Petőfi-versek 1880-ban köztulajdonná váltak. A per Aigner vereségével végződött: a bíróság érvényesnek ismerte el Petőfi és Emich szerződését (a költő aláírásának hitelessége mellett Arany és Jókai is tanúskodott), s mivel az abban foglaltak értelmében Petőfi költeményeinek nagy részét „örökáron" adta el Emichnek, Aigner keresetét elutasították.[47] — Az Athenaeum, amelynek a Petőfi-költemények kiadása a legkevesebb kockázattal járó, legjövedelmezőbb s úgyszólván folyamatosan biztos hasznot hajtó vállalkozása volt, a szerzői jog kérdésének hazai rendezése után is foggal-körömmel ragaszkodott e kiadási jogának a végsőkig való kizárólagos birtoklásához. Jogi képviselői mind az Aigner elleni per folyamán, mind azt követően, a költő halálának 50 éves fordulója előtt furfangos prókátori csűrés-csavarással igyekeztek a védelmi idő meghosszabbítását vagy éppen meghatározatlan tartamú kitolását elérni: felvetették a kérdést, hogy mely időponttól számítható a törvényben megszabott 30 ill. 50 év? Mikor halt meg Petőfi tulajdonképpen? (1849. július 31-én csak eltűnt.) Érvényesnek tekinthető-e a magyar magánjog szempontjából az osztrák katonai megszálló hatóság 1850. nyári holttá nyilvánítási eljárása, amely Szendrey Júlia második házasságának előfeltétele volt? Hiszen mind a magyar jog, mind az osztrák polgári törvénykönyv szerint a költőt — egy évi meghirdetési eljárással — az eltűnésének napjától számított három év letelte után lehetett volna csak holttá nyilvánítani. Ilyenformán — bizonygatták még a század végén is — Petőfi jogi értelemben nem tekinthető halottnak, sőt mivel sem hitvestársa nem él, sem törvényes örökösei nincsenek, holttá nyilvánítására a fennálló rendelkezések szerint nincs is többé lehetőség. Eötvös Károly, aki éppoly érdemes jogász volt, mint író, találóan jegyezte meg erről az okoskodásról:

„Az Athenaeum . . . igen szép üzleteket csinált már a költő halálából: . . . lepingáltatá, s képek, cikkek, versek özönével hirdeté azt kalendáriumjaiban és hírlapjaiban . . . S most előáll azzal, hogy Petőfi most is él."[48]

De még ha érvényesnek fogadják is el a megszálló hatóság eljárását — érveltek tovább — az osztrák polgári törvénykönyv rendelkezéseinek megfelelően akkor is a holttá nyilvánítás napját kell a halál napjának tekinteni, s ehhez képest a naptári év, tehát 1850 végétől számítandó az 50 esztendő, azaz a védelmi idő 1900. dec. 31-én jár le. (Ez is legalább egy értékes esztendőt jelentett volna a vállalatnak.)[49] — Mindezek azonban hiábavaló ügyeskedések voltak az 1884. XVI. tc. meglehetősen egyértelmű intézkedéseivel szemben, s az Athenaeum végül is kénytelen-kelletlen beletörődött abba, hogy a Petőfi-versek kiadása 1900. jan. 1-ével szabaddá válik. Mindenesetre igyekezett a számára kínálkozó utolsó nagy üzleti lehetőséget, a költő halálának félszázados fordulóját minél jobban kihasználni: a különféle formátumú „népies kiadások" új lenyomatain kívül kihozott egy valóban olcsó, 1 koronás Petőfi-

[47] Az ítélet szövegét l. pl. *Pesti Napló* 1880. júl. 8. esti k., az ügy lezárását uo. okt. 22. regg. k. 2.
[48] Eötvös Károly: „*Dehogy halt meg Petőfi.*" (E. K.: *Tünemények*. Bp. 1905. 268—275.)
[49] *Pörök Petőfi miatt*. Corvina. 1899. júl. 30, 105; aug. 10, 110—111.

kötetet (1898), melynek 50 000 példánya két éven belül elfogyott;[50] a másik végletet, ti. a tehetős rétegek igényeinek megfelelő ünnepi kiadványt egy nagy-negyedrét alakú, pompás kiállítású, illusztrált díszkiadás képviselte: *Petőfi Sándor összes költeményei.* Baditz Ottó, Benczúr Gyula (stb.) rajzaival. Budapest, 1899. I—II. k., mely a 36, selyemkötésben 42 Ft „rekord-ár" ellenére (az 1-koronás kiadás árának 72, ill. 84-szerese!) még abban az évben elkelt, s 1900-ban újra megjelent. A két véglet között foglalt helyet a 4-kötetes ún. „teljes kiadás" 5 (díszkötésben 10) Ft-ért.

Petőfi-kiadások 1900-tól a felszabadulásig

Az Athenaeum a felsorolt ünnepi kiadványokkal nem tudta a könyvpiacot tartósan telíteni, és már a század első évétől fogva szinte gombamódra jöttek létre a különféle jellegű és kiállítású, külsőleg-belsőleg igényesebb vagy felületesen gondozott, olcsó, sőt ponyvakiadások. Persze, maga az Athenaeum is részt vett ebben a versenyben, amely kétségkívül hasznos volt abból a szempontból, hogy az olvasóközönség minden rétege hozzájuthatott a neki megfelelő, számára elérhető Petőfi-kötethez. Különösen kiaknázta ezt az új lehetőséget a Lampel, ill. a Singer és Wolfner kiadó, később bekapcsolódott a Franklin, a két háború között a Tolnai és számos más kisebb-nagyobb vállalat. Így pl. a század első évtizedében (1900-tól 1909-ig) — az új lenyomatokkal együtt — nem kevesebb, mint 15 Petőfi-összkiadás hagyta el a sajtót,[51] nem is említve a különféle szempontú és terjedelmű válogatások, továbbá egyes művek kiadásainak hosszú sorát. Az első világháború alatt, majd az ellenforradalmi rendszer harmadfél évtizede idején észrevehetően csökkent ez az ütem, de még erre az időszakra is átlagosan kétévenként 1—1 kiadást számíthatunk (bár ezek jelentős része változó címlappal ellátott új lenyomat volt). Ebből a mennyiségileg gazdag, de minőségét tekintve igen vegyes termésből itt csak a kiadástörténet és a Petőfi-filológia szempontjából jelentősebbeket említhetjük.

Az összes versek első „szabad" kiadását Baróti Lajos, Havas bírálója rendezte sajtó alá: *Petőfi Sándor összes költeményei.* A költő kéziratai s az eredeti kiadások alapján. Budapest, 1900. Singer és Wolfner. (4) 435 l. Baróti ebben a népszerű összkiadásban, említett szakrecenziója tanulságai alapján, néhány ponton módosította a versek sorrendjét, a szövegeket pedig újra összevetette az eredeti forrásokkal. A függelék több új, addig kötetben meg nem jelent darabbal (főként zsengékkel) gyarapodott. — Átnézett, ellenőrzött kiadás volt Kardos Alberté is: *Petőfi Sándor összes költeményei.* Új népies és ifjúsági teljes kiadás egy kötetben. Debrecen, 1909. XXVII (1) 786 l. (Változatlan címlap-kiadása: Debrecen, 1916.) — Voinovich Géza jegyzetes kiadása: *Petőfi összes költeményei.* Bevezetéssel és jegyzetekkel. Budapest, 1921. Franklin. I—II. k. az első kísérlet volt az összes verseknek (beleértve az elbeszélő, ill. a gyűjteményekből, kéziratos füzetekből kihagyott költeményeket és töredékeket is) kronológiai elrendezésű kiadására, a legkorábbi zsengéktől Petőfi utolsó verséig, a *Szörnyű idő*ig; a jegyzetekből, melyeket versről versre a szövegek közé iktatott, a keletkezési körülmények népszerű előadásán

[50] Szabó László: I. m. 47.

[51] Közülük 3—3-at az Athenaeum és a Lampel, 1—1-et a Singer és Wolfner, ill. a Franklin adott ki.

túl Petőfi életének és költői fejlődésének (bár konzervatív szemléletű és hézagos) vázlata is kikerekedik. — Ferenczi Zoltán a centenárium évére rendezett sajtó alá egy népszerű kötetet: *Petőfi költeményei.* A költő születése századik évfordulójának emlékére kiadja Budapest székesfőváros közönsége. Budapest, 1923. XI (1) 626 l. Előszava szerint az eredeti kiadások és kéziratok alapján újra ellenőrizte a szövegeket, a függelékbe pedig további — újabban előkerült — darabokat iktatott. „Ez tehát emberileg teljes kiadás és részben teljesebb, mint bármely előző" — állapította meg.

Álljunk meg e jelzőnél egy pillanatra. E kiadások, mint 1877 óta sok tucatnyi előzményük, valóban teljesek voltak, tehát rendre ott sorakoztak közöttük Petőfinek mindig új aktualitással telítődő, új meg új nemzedékeket tettrehívó forradalmi költeményei is. De mihelyt valamelyik közülük a hagyomány oltalma alatt álló összkiadás keretéből kiszakadva önálló életet kezdett élni, az ellenforradalom intézményei nyomban felléptek ellene.[52] Különösen jellemző példa: az 1930-as évek elején a szegedi törvényszék két Békés megyei mezőgazdasági munkást fogházbüntetésre ítélt a *Dicsőséges nagyurak...* c. vers szavalásáért. Sem az elítéltek nem tudták, sem a bírák nem ismerték fel, hogy az inkriminált szöveg — Petőfi költeménye. „Azt különösen kárhoztatta az ügyész úr — olvasható az egykorú jegyzőkönyvben —, hogy ... a vers tartalmából az állam törvényes rendjének felforgatására és a munkásosztály kizárólagos részesítésére vonható következtetés." A két elítélt le is töltötte büntetését.[53] Petőfi forradalmi gondolatainak tehát csak a „védett" Petőfi név adhatott menlevelet.

A Havas-féle kiadás megjelenését követő évtizedek folyamán magának a szöveghagyománynak az állapota is mind aggasztóbb képet mutatott, s a Petőfi-szövegkritika gondjai és feladatai megsokasodtak. Az első kritikai kiadás szempontjainak gyökeres felülvizsgálatát, a századvég óta jelentékenyen megszaporodott szöveganyag teljesebb és hitelesebb közzétételét, a kétes hitelű vagy nem hiteles szövegű darabok gondos megrostálását, a könyvtárnyira duzzadt Petőfi-irodalom újabb adatainak és eredményeinek a felhasználásával a jegyzetapparátus kiegészítését és a kronológia revízióját nemcsak a Petőfi-kutatás és általában az irodalomtörténetírás érdekei tették több évtized elteltével mindinkább időszerűvé; ez az igény a könyvkiadás részéről is újra meg újra felmerült: a szerkesztők különféle kényszermegoldásokkal kísérleteztek, hogy a Havas-kiadás egyre feltűnőbb hiányait pótolják és hibáit kiküszöböljék, vagy — és ez volt a gyakoribb eset — a felületesen gondozott, ellenőrzés nélkül újraszedett kiadásokban soha nem tapasztalt mértékben romlott tovább a Petőfi-versek szövege. Kristóf György kolozsvári egyetemi tanár az 1930-as évek elején *A kótyavetyére került Petőfi* c. cikkében[54] a Tolnai könyvkiadó egyik, hibákkal zsúfolt, olcsó Petőfi-kiadása kapcsán felháborodva kelt ki azok ellen, akik a költő életművével ilyen lelkiismeretlenül bánnak, figyelmeztette az olvasóközönséget, hogy „ne dobja ki pénzét erre az olvashatatlan, megrontott, elcsúfított szövegű Petőfire", s „az irodalmi, a költői szöveg hűségének, érintetlen tisztaságának" védelme érdekében sürgős intézkedést kért.

[52] Pl. a centenáriumi ünnepségek alkalmával a budapesti rendőrség megtiltotta *A bilincs* c. vers elszavalását, l. *Népszava* 1922. dec. 5, 5, ill. dec. 6, 5.

[53] L. Szabó Ferenc cikkét: *Izgatással vádolt Petőfi-vers a szegedi törvényszék előtt — 1932-ben.* Tiszatáj 1963. 12. sz. 1—2.

[54] It 1932. 78—81.

JÓZSEF KISS

Die Geschichte der Ausgaben der Gedichte Petőfis von 1850 bis 1945

Gusztáv Emich, der Herausgeber der *Sämtlichen Gedichte* (1847), bereitete sich, nach dem Tode Petőfis, zur Ausgabe der zweiten Hälfte des Lebenswerks des Dichters vor unter dem Titel *Neuere Gedichte*. Die Besetzungsbehörde konfiszierte aber die völlig gesetzten Bögen vor dem Einbinden und liess sie einstampfen, und so konnte diese Publikation erst im Jahre 1858 die Presse verlassen, aber noch lückenhafter, als beim Konfiszieren, wegen der Weglassung der revolutionären Gedichte. Zu gleicher Zeit gab Emich auch die in demselben Jahre mit einem akademischen Grosspreis ausgezeichneten *Sämtlichen Gedichte* wieder heraus. In der milderen politischen Atmosphäre nach dem Ausgleich von 1867, entschied sich der Athenaeum-Verlag die zwei Teile zu vereinigen, nachdem er das Eigentumsrecht der Gedichte Emich im Jahre 1868 abgekauft hatte. Die Arbeit der Vorbereitung zur Drucklegung wurde dem Schriftsteller Ágost Greguss anvertraut. Nach der Zusammenstellung des Bandes trat Greguss vom Unternehmen zurück, weil er wegen seiner im „Vorwort" dargelegten loyalen Publikationsansichten und hauptsächlich wegen der geplanten Weglassungen heftigen Presseangriffen ausgesetzt wurde. Die im Jahre 1874 erschienene, prunkhaft illustrierte sogenannte „Prachtausgabe" erschien also ohne seinen Namen und sein Vorwort. Auch damals fehlten noch einige revolutionären Gedichte aus dem Band, der erst in der 2. Auflage, in 1877 prinzipiell vollständig wurde. In Hinsicht der Autentizität und der Zuverlässigkeit der Textüberlieferung hatte er aber schwere Mängel, die durch die in den letzten Jahrzehnten des Jahrhunderts dutzendweise „fabrizierten" schmuckvollen oder populären, mehr- oder einbändigen, teueren oder wohlfeilen Ausgaben vervielfältigt wurden. In diesem Wirwarr schuf eine zeitlang die kritische Ausgabe Adolf Havas's (3 Bände, 1892—1893) eine ziemliche Ordnung: mit seinen kontrollierten Texten und sorgfältigen Noten lag sie zuverlässig den populären Gesamtausgaben zugrunde. Nach der Verjährung des Ausgeberrechts (1899), worüber die Streite Jahrzehnte lang dauerten, wurden diese seit dem Beginn des 20. Jahrhunderts von zahlreichen Verlagsanstalten um die Wette veröffentlicht. Zwar gab es unter ihnen gewissenhaft zum Druck vorbereitete, nützliche Publikationen, doch nahm das Textverderben schon in den wohlfeilen Massenausgaben zwischen den zwei Weltkriegen beängstigende Dimensionen an, und auch die durch Jahrzehnte angehäuften neuen Ergebnisse der Petőfi-Philologie warfen mit immer wachsendem Nachdruck die Notwendigkeit der Erschaffung einer neuen kritischen Ausgabe auf.

KÖZLEMÉNYEK

Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről. Basire Izsáknak rossz híre van a magyar irodalomtörténetben. Érthető ez a rosszallás, s a személyétől való idegenkedés, hiszen az Apáczai Cserével folytatott vitában ő, I. Károly angol király hajdani káplánja, későbbi gyulafehérvári tanár képviselte a konzervatív tábor mereven újításellenes felfogását. Nem volt jó tanár sem, ezt tudjuk Bethlen Miklóstól, de arra azért érdemes felfigyelni, hogy Bethlen más rosszat nemigen tud róla: „jámbor, mérsékletes, józan életű . . . kegyes és eloquens ember volt, latinus is jó . . . Theologus mediocris . . . Prédikátornak a maga nyelvén úgy hiszem híres volt, abban is holt meg, visszamenvén in anno 1661 Angliába".[1] S ha Erdélyben, ahol egy Apáczaival került szembe, nem is volt népszerű, annál nagyobbat emelkedett a külföldön tanuló erdélyiek szemében mihelyt visszatért Angliába, ahol a király korábbi szolgálatai jutalmául durhami kanonokká és northumbriai esperessé nevezte ki. Ettől kezdve Basire Durhamben, Észak-Angliában élt és csak ritkán látogatott le Londonba; folyamatosan levelezett azonban más egyházi férfiakkal és tudósokkal, s nem kétséges, hogy összeköttetéseit számos Angliába látogató, vagy ott letelepedni kívánó magyar fölhasználta. Isaac Basire szerepe tehát az 1661 utáni angol—magyar kapcsolatok megélénkülésében, úgy hisszük, figyelemre méltó: egészen biztosan fontosabb, mint eddig hittük. Igaz ugyan, hogy 1663-as angliai látogatása során Bethlen Miklós nem kereste föl, de már 1662-ben Jászberényi Pál útján üzent neki, üdvözletét küldte, s egyetlen Basire-hoz írott levelében „igen tudós és kiváló barátjának" tiszteli volt tanárját.[2]

Basire 1661 nyarán tért vissza angol földre, s ügyeinek rendezése után hamarosan megkezdte az erdélyi és magyarországi látogatók pártfogását. Első pártfogoltja Jászberényi P. Pál, I. Rákóczi Ferenc és Bethlen Miklós hajdani nevelője lehetett, akinek két Basire-hoz írt levele is fennmaradt.[3] Jászberényi Hollandiában tanult, majd Zoványi szerint[4] 1659 novemberében költözött át Angliába; itt először Oxfordban tartózkodott és feltehetőleg tanult, majd mint a Tufton-ifjak nevelője, Londonban telepedett le. Cecil Tufton személyében talált patrónusra; ez a Tufton alighanem azonos azzal az Oxfordban végzett nemesemberrel, aki 1682-ben halt meg Londonban, amikor is címe *Lincoln Inn's Field*

[1] *Bethlen Miklós önéletírása.* Budapest, 1955. 158 l.

[2] Jászberényi levelét Basire-hoz lásd a durhami katedrális könyvtárában: MS Hunter folio 9 szám alatt, London, 1662. VII. 29-i keltezéssel, Bethlen Miklós levelének (ugyanott angol fordítását közli W. N. Darnell: *The Correspondence of Isaac Basire*, D. D., London, 1831, 199 l.

[3] Ismerteti őket Kropf Lajos a *Történelmi Tár* 1889. évf. 500—501. lapján.

[4] Zoványi Jenő: *Egyháztörténeti Lexikon*, 3. kiadás, Budapest, 1977, 283 l. Szerintünk Jászberényi csak 1661 táján költözhetett Londonba. A *Fax Nova* ajánlásában ezt írja Tuftonhoz: „Tu enim me primum Oxinio . . . huc ad Generosum Filiolum Tuum libens erudiendum evocasti".

volt.[5] Londonban jelent meg Jászberényi első Angliában kiadott műve, az *Examen Doctrinae Ariano-Socinianae* (1662), amit két év múlva a *Fax nova linguae latinae (A New Torch to the Latine Tongue* című, nagysikerű latin—angol nyelvkönyve követett. Ez utóbbinak latin nyelvű előszavában Jászberényi a többi közt hivatkozik Basiriusra is, mint hajdani fehérvári professzorára. Ekkor már az élelmes erdélyi peregrinus megindította londoni nyelviskoláját, ahol „a Keresztúri Pál módszerével", játékosan, mondhatnánk XVII. századi Berlitz-módszerrel tanította a latint az angol gyermekeknek. Nem kell hozzá különösebb képzelőtehetség, hogy feltételezzük, Basire ajánlólevelei fontos szerepet játszhattak Jászberényi londoni karrierjének megalapozásában. Basire egyik legjobb barátja, aki annak száműzetése idején családjának is gondját viselte, Dr. Busby volt, a Westminster School igazgatója, s Jászberényi második Basire-hoz írt rövid levelében (amiben írja, rövidesen utazik Erdélybe) kéri pártfogóját, üdvözölje nevében Busbyt. A durhami kanonok egy másik levelező-partnere Dr. John Durell, a londoni francia egyház lelkésze, későbbi windsori esperes volt; Basire-nak a kérésére Jászberényi átadott neki bizonyos leveleket, s valószínűnek látszik, hogy Jászberényi volt Basire „egykori erdélyi tanítványa", akivel Durell egy levelének bizonysága alapján találkozott, s aki dicsérte neki, a hajdani gyulafehérvári tanárnak a Rákóczi-családhoz való hűségét.[6] Tegyük még ehhez hozzá, hogy Edmund Castell, az arab nyelv cambridge-i professzora, szintén jó embere volt Basire-nek s a *Fax nova* ajánlóinak listája éppen az ő nevével kezdődik. Így nem meglepő, hogy Jászberényi 1664. június 29-én írt levelét Basire-hoz a „clientulus vestri observantissimus" (az Önt igen nagyrabecsülő védence) formulával zárja.

Bethlen Miklós ugyan nem utazott fel Durhambe, de megtette ezt helyette Nadányi János nevelő-kísérője, Enyedi R. Gáspár, a jogi tudományok doktora. Neve már feltűnik az *Examen* ajánlói között, ahol üdvözlő versét Claphamből, London elővárosából keltezi 1662 elején. Ekkor még vele van Nadányi is, akinek Hollandiába való visszatérése után Enyedi még marad Angliában, sőt 1663 októberében a Jászberényi nyelvkönyvét üdvözlő versét már *E Curia Doromiana* — Durhamből keltezi.[7] Később, már 1664 elején, Jászberényi társaságában találkozik Bethlen Miklóssal, együtt mennek el „A szerecsen királyhoz" címzett vendégfogadóba mulatni. Durhamban pedig nyilvánvalóan Basire-nál vendégeskedett. Rajta kívül voltak Basire-nak más magyar ismerősei és tisztelői is, például nem lehetetlen, hogy ismerte az Angliát-járt Körmendi Pétert, aki neki és két angol püspöknek ajánlotta egy 1663-ban Leydenben kiadott értekezését a gyermekkeresztségről. Arra ugyan nincs adatunk, hogy Körmendi Durhamban járt volna, de elképzelhető, hogy anyagi segítséget kapott Basire-tól, aki jól fizetett erdélyi állását később igyekezett a magyar látogatók iránti bőkezűséggel meghálálni.

Azokban pedig éppenséggel nem volt hiány. Kathona Géza szerint 1661 és 1665 között mintegy huszonkét magyar diák látogatott el, illetve élt rövidebb-hosszabb ideig Londonban.[8] A Restauráció Angliája vonzotta a magyarokat, akik most már nem csak teológusokból verbuválódtak — egyre többen mennek el Angliába „szerencsét próbálni". Nem tudjuk, mi járatban volt például az a magyar, akire 1666 elején írt levelében az ifjabb Isaac Basire hivatkozik, amikor jelenti apjának: „A magyart meg fogom látogatni és végrehajtom vele kapcsolatos utasításaidat . . . mihelyt a Parlament ülései végetérnek".[9] Az „utasítás" lehet, hogy csak tanács volt, de az is lehet, hogy anyagi segítség, s

[5] Lásd: *Alumni Oxoniensis 1500—1714*, Vol. 3., London, 1892. 1516 l.
[6] *The Correspondence of Isaac Basire*, 212. l.
[7] Durham ilyen magyarosítására példa akad *Bánfihunyadi János levelében: EPhK* 1874: 267. l.
[8] *ItK* 1975. 2, 224. l. Ezt a számot a saját kutatásiam alapján még néhánnyal tudnám növelni.
[9] *The Correspondence of Isaac Basire*, 251. l.

az ismeretlen magyar lehetett például Jászberényi barátja, Száki Ferenc, akiről tudjuk, hogy 1665—66-ban Londonban tartózkodott és csak 1666 májusában bukkant föl újra Hollandiában. De Basire segítőkészsége az erdélyiekkel szemben még évek múlva is megnyilvánult, nevezetesen 1670-ben, amikor volt tanítványa Adami János számára írt ajánlólevelet az oxfordi Thomas Barlow professzornak. Ebben a levélben[10] említi, hogy több ízben adott nagyobb pénzösszeget Adaminak, valamint azt is, hogy az ifjú peregrinust beajánlotta az angol királyi testőrséghez. (Más kérdés, hogy a *Londinum Perlustratum* szerzője csak nagyon rövid ideig lehetett királyi testőr és angolul sem tanult meg rendesen.) Ez annál figyelemre méltóbb, mert ez idő tájt már annyi érdeke sem fűződött az erdélyiekkel való jó viszonyhoz, mint közvetlenül távozása után, amikor még többekkel (így Bethlen Miklóssal is) levelezett a tatár betörés idején Fehérvárról Szebenbe menekített értékes kéziratai ügyében. Mindenesetre ez az 1670-ból származó ajánlólevél az utolsó magyar vonatkozású adat Basire levelezésében: hat évvel később, 1676-ban meghalt.

Mégsem ez az utolsó nyoma Basire erdélyi éveinek. 1710-ben egy londoni könyvkereskedő, bizonyos Thomas Ballard árverési katalógust adott ki Isaac Basire könyvtáráról *Basiraenae & Lanaeanae, or a Catalogue of the late Reverend Isaac Basire D. D. & Tho. Lane, L. L. D. Containining a Choice and Large Collection of many Valuable Uncommon Books* . . . címen.[11] A Basire-utódok által árverésre bocsátott, imponálóan nagy könyvgyűjteményben lehettek ugyan könyvek, amelyeket már az ifjabb Isaac Basire vásárolt, de a hungarikákról bizonyos, hogy a volt gyulafehérvári tanár szerzeményei közé tartoztak. A hungarikák többsége latin nyelvű és Basire-nak a Rákóczi-ház iránti rokonszenvét is tükrözik. Így a negyedrét alakú könyvek listáján a 254. számú „Geo. and Sigm. Rakoci, Christianus Lactens, Alba Julia 1637", amely az RMK, II: 508 adatai szerint valójában Keresztúri Pál műve, valamint a 255. számú, I. Rákóczi György Zsigmond fiának írt, 1640-ban kiadott *Instructio*-ja (RMK, II: 554). Fehérvári elődei közül Basire forgatta Bisterfeld könyveit a listán szerepel a *Philosophiae primae Seminarium* (Alba Julia, 1652) mellett a *Scripturae Sacrae divina eminentia* (Alba Julia, 1653) is. A nevesebb kortársak közül megtaláljuk Comenius ötnyelvű *Janua aurea*-ját (Frankfurt, 1644)[12] és az 1656-ban Patakon kiadott *Schola ludus*-t. Két könyvvel szerepel Basire árverési katalógusában a polihisztor Frölich Dávid is: a *Viatorium* (Ulm, 1644) c. enciklopédikus földrajzkönyv-bédekeren kívül a *Fasti Reformati sive Calendar Nowum* 1641-es bártfai kiadásával. A magyar tudományt Basire könyvtárában egyedül Komáromi Csipkés György *Schola Hebraicá*-ja és Bethlen János Erdély-története képviselik, jóllehet Bethlen nevét, csakúgy mint a kiadás évét a katalógus elírja (*Bethler*-t ír és 1641-et 1644 helyett). Ugyanez a sorsa Okolicznai *Consuetudinariorum Regni Hungariae Compendium* c. művének (Bártfa, 1636; RMK, II: 503) amit a katalógus „Jo. Orolyczinai"-nak tulajdonít. Meglepő módon hiányzik a gyűjteményből Nadányi *Florus Hungaricus*-a, amelynek pedig 1664-ben már volt angol fordítása is, az élelmes James Howell tollából.

A katalógus francia könyvei közül egy sem, az olasz könyvek közül pedig csak egy foglalkozik Erdéllyel: C. Spontoni *Historia della Transylvania* (Velence, 1638) c. munkája. Az angol nyelvű művek közül kettő-három kapcsolódik közvetve vagy közvetetten magyar témához: egy nyolcadrét alakú könyv, amit a katalógus „The Hungarian Rebellion" (London, 1672) címen tart nyilván, s amely a Wesselényi-féle összeesküvés hivatalos verziójának angol fordítása; Dr. Edward Brown magyarországi útikönyve (London, 1673), s végül P. Rycaut nagyalakú könyve, a *State of the Ottoman Empire* (London, 1668), amely-

[10] Ugyanott, 289—290. l.
[11] Példánya a londoni Sion College könyvtárában.
[12] Ilyen kiadást nem ismer a Comenius-irodalom, pl. a W. Rood: *Comenius and the Low Countries* (Amsterdam—Prague—New York, 1970) c. művéhez csatolt annotált bibliográfia.

ben a magyarországi háborúkról is szó esik. Mivel Basire életének egyik nagy ambíciója a törökök protestáns hitre való megtérítése volt, megvolt neki Molino török—olasz szótára — magyar szótára viszont nem volt, s a magyar nyelv iránt vajmi kevés érdeklődést mutatott. Fennmaradt ugyan egy magyar nyelvű beadványa II. Rákóczi György özvegyéhez,[13] de ezt nyilvánvalóan latinul írta eredetileg és egy latin nyelvű levele a fejedelemhez 1658 augusztusából, ahol magyarul idéz egy régi közmondást: „Meg holt Hunyadi János el költ az erősség"[14] — de ennél tovább a magyar nyelv rejtelmeiben nem jutott. A Rákóczi-családhoz való hűségen és a konzervatív protestantizmuson kívül Basire-t valójában érzelmi szál nem fűzte Erdélyhez.

GÖMÖRI GYÖRGY
(Cambridge)

Horányi Elek „Memoria Hungarorum"-ának németországi visszhangjához. A XVIII. századi hazai bio-bibliográfiaírás legjelentősebb képviselőjének Horányi Eleknek az indítékai között fontos szerepet játszott a magyarságról terjesztett kultúr-barbárság vádjának a visszautasítási és cáfolási szándéka. Miként elődei — Czvittinger Dávid és Bod Péter — ő is a magyar írók és litterátusok egybeszedésével kívánta bizonyítani, hogy a magyarság századokra visszamenőleg számos íróval és tudóssal rendelkezett. Elsősorban ezért készítette művét — a nemzeti nyelvű megújulás idején is — latin nyelven.

Horányi munkája valóban nem maradt külföldön sem visszhang nélkül. Az alábbiakban közöljük azt a kritikai megjegyzései ellenére is elismerő recenziót, amelyet az egyik neves göttingai folyóirat, a Johann Christoph Gatterer által szerkesztett *Historisches Journal von Mitgliedern des Königlichen historischen Instituts zu Göttingen* közölt. A műnek tulajdonított nagy figyelem és érdeklődés bizonyára összefügg azzal a körülménnyel is, hogy e neves egyetemet ezekben az években szép számmal látogatták magyar tanulók, akiknek szívügyük volt tanáraik figyelmét felhívni a magyar kultúra múltjára és jelenére.

A folyóirat egyébként rendszeresen figyelemmel kísérte a magyarországi kiadványokat és *Ungern* címmel több ismertetést is közölt magyar szerzők munkáiról. Horányi *Memoriá*jának ismeretlen szerzőtől származó recenzióját 1776-ban a VII. részben közölték, a 298—302. lapon:

In den Oesterreichischen Erblanden fängt die Geschichte der Gelehrten an, in den neuesten Zeiten, durch einige fleißige, zum Theil auch geschmackvolle Männer, sehr gut bearbeitet zu werden. Wir sagen mit Fleiß: die Geschichte der Gelehrten, denn in der That Schriftsteller beschäftiget hat. Man wird es uns leicht verzeihen, daß wir, obgleich Ungarn für sich eine Classe erforderte, jezt da eben einige litterarische Werke zur Litterär-Historie der Böhmen beschrieben worden sind, dies neueste Werk der Ungarschen Gelehrten Geschichte, in dieselbe Gesellschaft mit aufnehmen. Es enthält die Leben gebohrner Ungarn und solcher Gelehrten, die in denjenigen Reichen und Provinzen gelebt haben, welche unter Ungarn mit pflegen begriffen zu werden. Leztere verstehet der V. unter dem Namen der Provincialium, der auf den Titul einigen Lesern Anfangs befremdend seyn kann.

Der Verfasser der gegenwärtigen Buches hat es nicht ganz an Vorgängern gemangelt. In der Vorrede führet ei sie an und beurtheilet sie. David Czwittinger ist seiner Angabe nach, der erste, welcher dieses Feld bearbeitet hat. Aus Mangel des Briefwechsels, welchen die damals unruhige Zeiten nicht zuliessen, konnte das Unternehmen seinen sonderlichen haben. Moller brachte es zu größerer Vollständigkeit und es erschien von ihm unter dem Titul: Specimen Hungariae Litteratae etc. Francof, et Lips. 1711. 4. Auf ihn folgte ein Ungenannter, von welchem ein kleines Werkchen, das nur ganz allgemeine und sehr bekante Nachrichten enthält, herrühret: Res Hungarica Litteraria. Cassoviae, 1735. 12.

[13] MSS Hunter, X. 65. Ismertette KROPF Lajos: *Tört. Tár*, 1889, 497—599.
[14] MSS Hunter, Octavo 141, Nr. 3

Beide übertraf unendlich folgendes Werk: Historiae Hungariae Litterariae, antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta, quorum prolegomena generalem, in universam historiam Hungariae litterariam, introductionem continentia, prodiverunt studio ac sumtu Cl. Rotharidis, Hungar. Altonaviae et Servesti 1745. 3as proneueste Werk, dessen Verfasser Hr. Horányi wegen seines Fleisses, und seiner Gelehrsamkeit, sehr rühmet, ist in der Ungarischen Sprache geschrieben unter folgenden Titul: Magyar Athénás etc. d. i. Hungaricae Athenae, seu virorum doctrina florentium in Transilvania et Hungaria-historica descriptio, auctore Petro Bod. Cibinii 1766. 8. herausgegeben worden. Um der in dem Werke herrschenden allzu großen Parteilichkeit willen, ist es auf Befehl der Kaiserin-Königin unterdrückt worden.

In der That kann es nicht schwer seyn, so wenige und so unvollkommene Vorgänger zu übertreffen. Allein es scheinet, daß der V. alle Kräfte anwende, nicht blos mehr, sondern recht etwas vollständiges zu leisten. Aus einem zahlreichen Verzeichnisse von Behörderern seines Unternehmens, die ihm nicht nur den Gebrauch der öffentlichen und Privat-Bibliotheken erlaubt, sondern ihn auch mit Nachrichten und Beiträgen unterstützet haben, ist zu vermuthen, daß er überschwenglich viel zusammen schreiben und vielleicht darin am meisten zu tadeln seyn werde, daß er mit zu wenig Auswal, auch ganz schlechte und der Vergessenheit würdige Schriftsteller, von neuem auf das Theater führen werde.

Es liegt in den Werke die Alphabetische Ordnung zum Grunde, daher unsere Leser vielleicht den richtigsten Begrif von der Einrichtung desselben erhalten, wenn wir es ein Ungarisches Gelehrten Lexikon nennen. Dieser erste Band geht bis an das Ende des Buchstabens F. und schließet sich mit dem Namen Fuker. In Ansehung der Zeit hat sich der V. so wenig, als in Rücksicht der Erheblichkeit des Inhaltes der Schriften eingeschränkt. Wir bemerken, daß alle Ungarn träulich registriret worden sind, auch wenn sie nicht, als eine sehr triviale Inaugurations Disputation geschrieben haben. So gar sind uns Beispiele vorgekommen, daß der gutherzige Verf. Leute in sein Lexicon aufgenommen hat, von welchen er nichts, als ein elendes carmen funebre anführen konnte. Z. B. S. 66. Auch die Schriftsteller der aller neuesten Jahre sind fleißig mit eingetragen worden, ob uns wol bei einigen Artikeln z. B. unter dem Namen Born, der jüngere Bel, einzelne Schriften eingefallen sind, die wir hier vergeblich gesuchet haben.

Alle einzelne Schriftsteller konnte natürlich der V. nicht gleich zureichend beschreiben, da er sich nach dem Vorrathe der aufgesuchten und zusammengetragenen Nachrichten richten mußte. Viele sind ganz kurz nach ihrer Herkunft beschrieben und mit der blossen Anzeige der Titul ihrer Schriften beehret worden; einige haben ausführlichere Lebensbeschreibungen erhalten; hier und da sind uns ordentliche Abhandlungen vorgekommen, wo der V. aufgehöret hat, ein Gelehrter Gibeonite zu seyn, und mehr zu raisonnirenden Geschichtsforscher geworden ist. Beispiele dieser Art finden sich unter dem Namen Anonymus. Unter andern und mit besoderem Felíße stellt er eine Untersuchung über den Anonymum Belae Regis Notarium und dessen Historiam Hungaricam de VII. Ducibus Hungariae, der an der Spitze der Scriptorum rerum Hungaricarum stehet, und an Bel, nacher auch an Schwandner, gelehrte Herausgeber gefunden hat. Er setzet ihn in die Zeiten Belae IV. und hält ihn für einen Geistlichen, der um seiner Gelehrsamkeit willen, zum Canzler des Königs ernennet worden sey. Noch von einigen andern Anonymischen Chronisten der Ungarischen Geschichte wird in den gleich folgenden Artikeln gehandelt. Aber offenbar hätte der V. Gelegenheit gehabt, noch von mehreren zu reden. Ueberdies müssen wir auch sagen, daß er durch seine Untersuchung doch nirgends in Stande gewesen sey, es zu einiger Gewißheit zu bringen. Alle Anonymi bleiben Anonymi, ohne daß uns der V. durch eine wahrscheinliche Vermuthung auf diesen oder jenen bestimten oder benanten Verfasser geführet hat.

Die Verschiedenheit der Religion hat keinen merklichen Einfluß in dis Werk gehabt. Es werden Katholiken, Protestanten und Juden unter einander beschrieben.

Dem V. gereicht es alledings zu Ehre, daß er keinen Protestanten, als Protestanten, verachtet oder auf einige Art herunter gesezet hat. Vielmehr rühmet er die Verdienste, selbst protestantischer Geistlichen, mit recht sichtbarer Unpartheilichkeit. Und wo auch einige, durch ihren Glauben unglücklich gewordene, Veranlassung geben konnten, ihre Kühnheit oder Vidersezlichkeit in härteren Ausdrücken zu tadeln, erzählt er ohne Teilnehmung und als keiner Religion zugethan; welches bei einem katholischen Geistlichen gewiß etwas seltenes ist. Ein einziges Beispiel auf S. 516: Dévai Biró, Matthias, Devensis Transilvanus, novam Lutheri et Melanchtonis doctrinam, quam Wittebergae 1529. hauserat, late in Hungariam propagare studuit, qua de caussa etjam seape vitae discrimen adiit, iussu Ferdinandi I. Imp. et dein Joannis Zapolya R. Hung. in carceres conjectus aegre libertatem consequutus est. Haec opera ei attribuuntur, etc.

Kókay György

Csokonai „Békaegérharc"-ának ismeretlen, illusztrált kiadása a múlt századból. Csokonai „Blumauer módja szerint" írt kis travesztiájának — amely voltaképpen a francia forradalom elleni Habsburg-intervenció elmés szatírája[1] — megvan a maga viszontagságos kiadástörténete.

Ezt az 1792-ben megírt munkáját (korábban — tévesen — 1791-ből keltezték)[2] már 1794-ben fölvette a költő nyilvánosságra hozott kiadványterveibe,[3] s ott szerepelt 1795 tavaszán elkészített címjegyzékén is még,[4] majd 1801-ben s 1802-ben, mikor újra foglalkozni kezdett kiadási tervekkel, megint csak lajstromozta.[5] Életében azonban nem jelent meg, s ennek elsősorban politikai okai voltak; hiszen Schedius Lajosnak már 1795 júliusában ezt írta: „Batrachomyomachia ad modum Blumaueri revestita latet et latebit, donec — sed hic altera Difficultas !"[6]

Ha nem is jelent meg nyomtatásban, kéziratos formában hihetetlenül népszerűvé vált. 1840-ig több mint negyedszáz másolatáról tudunk.

Három kötetre tervezett gyűjteményes kiadási tervében 1800. dec. 15-én még ott szerepelt a „Nevezetesebb Munkák" között „A' travestiált Batrachomyomachia, Blumauer, módja szerint: Megjobbítva.",[7] de később ezt el kellett hagynia, ahogy maga a gyűjteményes kiadás terve is meghiúsult, mindössze *A' Tavasz* került belőle kiadásra 1802-ben, Komáromban.

Az első gyűjteményes kiadás sajtó alá rendezője, Márton József, a bécsi egyetem professzora, némi gondban volt Csokonai fiatalkori politikai szatírája miatt, mikor 1813-ban a kiadást előkészítette. Hiszen egyetemi tanár volt s egyben a császári ház tagjainak magyarra oktatója.

Végül mégis fölvette a gyűjteményes kiadás I. kötetébe ezzel a megjegyzéssel:

„A' Békaegérhartz kiadása nem volt eleinte szándékom: de megértvén, hogy azt akkor mások magában is kinyomtattatják, én sem akartam azt a' többi Munkái közűl kihagyni. A' nélkül is mindenütt kézben forog az már; és Csokonaitól egy jámbor Magyar sem veheti rossz neven, ha néhol tsipősen enyeleg."[8]

Sajnos, kiadásában politikai óvatosságból Márton sok önkényes szövegváltoztatást végzett, amelyek közül az enyhébbek közé tartozik, hogy az eredeti 308—309. sora — „Öt hétig dévánkozának | A' Vallás dolga felett" — nála így alakult át: „Az *egéri hit* felett" s hogy a 758. sorban „A' Pór német egerek" helyére „A pór *sógor* egerek" került. Helyesebben tette volna a sajtó alá rendező, ha itt is kihagyja a kritikus részt, miként a 431—433. sorban, ahol *Józsej* nevét egyszerűen üresen hagyta. (Az eredetiben: „Felháborodva zugának | Mint a' Jó'sef halálának | Hirére a' Magyarok").

Márton nem jelölte meg kéziratos forrását (az eredetiből aligha dolgozhatott; autográfja, amelyet 1793 nyarutóján vitt el Csokonai Szikszóra,[9] hogy Kazinczyhoz juttassa, elveszett. Mindmáig csak másolatait ismerjük).

Márton után — lényegében az ő „megszelídített" szövegeivel — 1836-ban jelent meg újra Kassán, az *Anthologia Csokonai Vitéz Mihály' Munkáiból* c. kiadványban.[10]

[1] L. Szilágyi F.: *Csokonai Békaegérharcának keletkezéséről, politikai vonatkozásairól, szövegeiről.* ItK 1970. 14—26.
[2] Vö. ItK 1970. 16 kk.
[3] L. *Csokonai összes művei. Költemények.* I. Bp. 1975. 207. A továbbiakban: ÖM. I.
[4] ÖM. I. 212.
[5] L. ÖM. I. 224., 226., 235.
[6] L. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája II.* Bp. 1973. 803. A következőkben: MM.
[7] L. ÖM. I. 261.
[8] L. *Csokonai V. Mihály poetai munkái. I.* Kiadta Márton József. Bécs, 1813. A' Kiadó. Az olvasóhoz.
[9] L. MM. II. 780.
[10] A „*Zsebkönyvtár. Magyar Irók' Remekei*" elnevezésű sorozat II. kötetében.

Újból — immár harmadszor — 1843-ban (1844-ben?) Kelemföldy — azaz a népdalgyűjtő Kecskeméthy Csapó Dániel[11] adta közre. Kecskeméthy Csapó több kéziratból dolgozott, lapalji jegyzeteiben szövegváltozatokat is közölt, bár néhol ő sem tudta függetleníteni magát Márton eljárásától.

Kecskeméthy Csapóval csaknem egyidőben adta ki Toldy a travesztiát Csokonai műveinek első kritikai igényű kiadásában, a *Csokonai hátrahagyott írásai* c. fejezetben,[12] megnevezve pontosan forrását is:

„A melly kéziratnak én vagyok birtokában, Török János pataki deák által iratott le Váradon, sept. 1809; nagy szorgalommal és pontossággal; s miután számos elterései a Mártonétól jobb eredetire mutatnak, kevés kivétellel, azt követtem kiadásomban."[13]

A későbbi kiadások Toldyt követték, s csak a Harsányi—Gulyás kiadás hozott ehhez képest újat, mikor több sárospataki kéziratból „s a kiadásokból összeszerkesztve" adta közre a szöveget.[14]

A további kiadásoknak ez lett alapja, s ettől csak a Magyar Remekírók 1973. évi Csokonai kiadása tért el, amely kutatásaink— a készülő kritikai kiadás — alapján a sárospataki Nagykönyvtár 1722. számú kéziratos kötetére támaszkodott.[15]

Önálló kötetben — Toldy szövegkiadását követve — csak 1881-ben jelent meg a Gyulai Pál által szerkesztett Olcsó Könyvtár 124. számaként.[16]

E népszerű sorozatban még három kiadást ért meg: 1900-ban (OK. 300. sz.), 1913-ban (OK. 2114a) s 1928-ban (OK. Új Folyam. 2114. sz.).

Önállóan csak 1957-ben jelent meg ismét, Debrecenben a Déri Múzeum Barátainak Köre kiadásában.[17] E bibliofil kiadványnak, amely szövegében a Harsányi—Gulyás kiadást követi, fő értéke művészi illusztrációiban van, amelyeket még 1944-ben készített id. Mata János a gyomai Kner nyomda tervezett kiadása számára.

Az illusztrálás terén Mártoné az úttörő érdem: az 1813-i kiadás I. kötetét a Békaegérharchoz készített metszettel díszítette, amelyen a Fizignátus hátán utazó egérkirály látható.

Mata János fametszetsorozatáig, illetve fiának az elveszett dúcok nyomán készített rajzaiig nem is készült illusztráció Csokonai jókedvű kis travesztiájához. Hincz Gyula készített újból egy rajzot a vershez 1967-ben, a költő összes verseinek kiadásában.[18]

E meglehetősen szerény kiadás-, illetőleg illusztrációtörténet után érthető örömmel fedeztem föl a prágai Egyetemi Könyvtár Kubelik (Széll) gyűjteményében (Knihovna Kubelikova [Széllova]) 66 H 591 jelzet alatt a szóban forgó műnek egy fedél nélküli ponyvaszerű kiadását, amelyet ráadásul fametszet jellegű képek illusztrálnak, összesen hét.

[11] L. Szilágyi F.: *Ki volt a Csokonai-kiadó Kelemföldy?* MKsz 1974. 133—139.

[12] L. *Csokonai Mihály minden munkái.* Kiadta D. Schedel Ferenc. Pest, MDCCCXLIV. 518—539. h.

[13] I. h. 944—945. l. h. Török János másolata, amelyből Toldy dolgozott, ma is megtalálható az MTA Könyvtárának Kézirattárában.

[14] L. *Csokonai Vitéz Mihály összes művei.* Bevezetéssel ellátva kiadták Harsányi István és Dr. Gulyás József. I. Bp. é. n. [1922] XIX. l.

[15] Vö. MM. I. 1101.

[16] *Békaegérharcz. Irta Homér, általöltöztette a Blumauer módja szerent* [!] *Csokonai Vitéz Mihály (1791)* Buda-Pest, 1881.

[17] *Csokonai Vitéz Mihály, Békaegérhartz.* Rajzokkal csinosította néhai Mata János tervei nyomán ifjabb Mata János. Déri Múzeum Barátainak Köre kiadása. Debrecen, 1957.

[18] L. *Csokonai Vitéz Mihály összes versei.* I. Bp. 1967. 64.

[19] Jelzete: 66 H 408

A kötet — amely voltaképpen két művét tartalmazza Csokonainak: a *Békaegérharc*ot és a *Dorottyát* — 167×103 mm méretű, jelenlegi formájában 1—48 számozott oldalból áll, de csonka: a végéről még több oldal hiányzik. A csonka példány 1—33. oldalán található a költő most tárgyalt travesztiája, a 34—48. oldalon pedig a *Dorottya* Első könyve olvasható a *S hogy a kedvetlenség több erőt ne vegyen* sorral bezárólag.

A *Békaegérharcz* (így található a vers címe az első oldalon, közvetlenül az „Első pipadohány" fölött) most fölfedezett kiadása lényegében Toldyt követi, s attól többnyire csak helyesírásában tér el itt-ott (pl. a *serbedlie* helyett *serbedlije* alakot írt [548. sor], a 'rögtön' jelentésű *Azomba* alakot [399. sor] — tévesen — *Azonban*-nal helyettesítette stb.).

Fontosabb ennél, hogy elhagyta Toldyból az egy-egy versszakos „Előbeszéd"-et és a „Felfohászkodás"-t valamint a jegyzeteket, noha az utóbbiak Márton 1813-i első kiadásában megtalálhatók már.

Nem is szövegkritikai, hanem kiadástörténeti szempontból értékes számunkra a prágai példány, különösen illusztrációi révén.

A tipografiából, az illusztrációkból valamint a mű lelőhelyéből ítélve Debrecenben adták ki, föltehetően a múlt század második felében. Petrik bibliográfiája nem tud róla, a debreceni s budapesti könyvtárakban sem található, az Országos címjegyzékben (Könyvek központi katalógusa) sem akadtam nyomára. Ez is megerősíti azt, ami a kötet külső kiállításából is következtethető, hogy ponyva jellegű népszerű kiadás volt, bár itt a ponyva nemesebb értelemben veendő — nemcsak tartalmi, hanem formai szempontból is.

Széll Farkas gyűjteménye bővelkedik ponyvakiadványokban, köztük olyan sajátságos, hely és évszám nélküli, XIX. század eleji művekben, mint pl. a *Hat világi Dallok, A' régi, és a' már mái Fonyók históriája, A' magyar vőfénynek lakadalmi dalljai . . . , A butyorba pólált rabló,* a *Zőld Fársáng, vagy-is leges-legszebb Leány vásár, Berona a szép tündérhölgy, Barangó vitéz története* stb., amelyek „Ebben az esztendőben", „ez idén" nyomtattattak s némelyiknek a címlapján kezdetleges rajz is látható.

Van azután egy újabb debreceni ponyvasorozat is; ebben lásd pl. Pöna, *vagy: a disznófejű leányzónak csudálatos története.* Ezen már hely, évszám és kiadó is szerepel: *Debreczen. Nyomatja s kiadja Okolitsányi és Társa.* 1866. A kötet végén árjegyzék is található a nyomda hasonló jellegű kiadványaiból, amelyek között a különféle álmoskönyvek *(Legújabb álommagyarázó könyvecske képekkel . . . Újonnan megigazított s bővített Egyiptomi álmoskönyv . . .),* széphistóriák *(Genovéva, régi szép és érzékeny történet, Sármánt király és Florina kisasszonynak tündéres és ritka történeti, Árgirus és Tündér Ilona)* is szép számmal szerepelnek, valamint históriás énekek *(Két krónika Stilfrid és Brunczvik csehek királyáról, Toronyi Tamás avagy a bajnokok Vég-Gyula várában).*

De klasszikusok is megjelentek az árjegyzék szerint: így a ponyvára került *Lúdas Matyi,* „*Költészeti remekek* Vörösmarty Mihály arczképével" s egy „*Mulattató regefüzér,* az ifjúság és nép számára egy-egy képpel füzetenként."

Véleményünk szerint ebben a többnyire illusztrált sorozatban jelenhetett meg Csokonai *Békaegérharc*ának s *Dorottyá*jának most tárgyalt kiadása is Debrecenben.

Okolicsányi társa Telegdi K. Lajos volt, amint erről az árjegyzék bevezető mondata is árulkodik: „*Telegdi K. Lajos* debreczeni könyvárusnál megjelent és kapható . . ."

Debrecen történetéből tudjuk, hogy Telegdi K(ovács) Lajosnak 1841-ben nyílt meg itt a könyvesboltja s nemcsak a város kiadványait árusította, hanem megrendelőként is nyomatott a városi nyomdában,[20] majd 1857-ben Okolicsányi Gyulával közös nyomdaüzemet létesített.[21] Mint könyvkereskedő, aki bizományosként országosan is nagy piacot szerzett a debreceni nyomda kiadványainak,[22] jó üzleti érzékkel rendelkezett, s tisztában

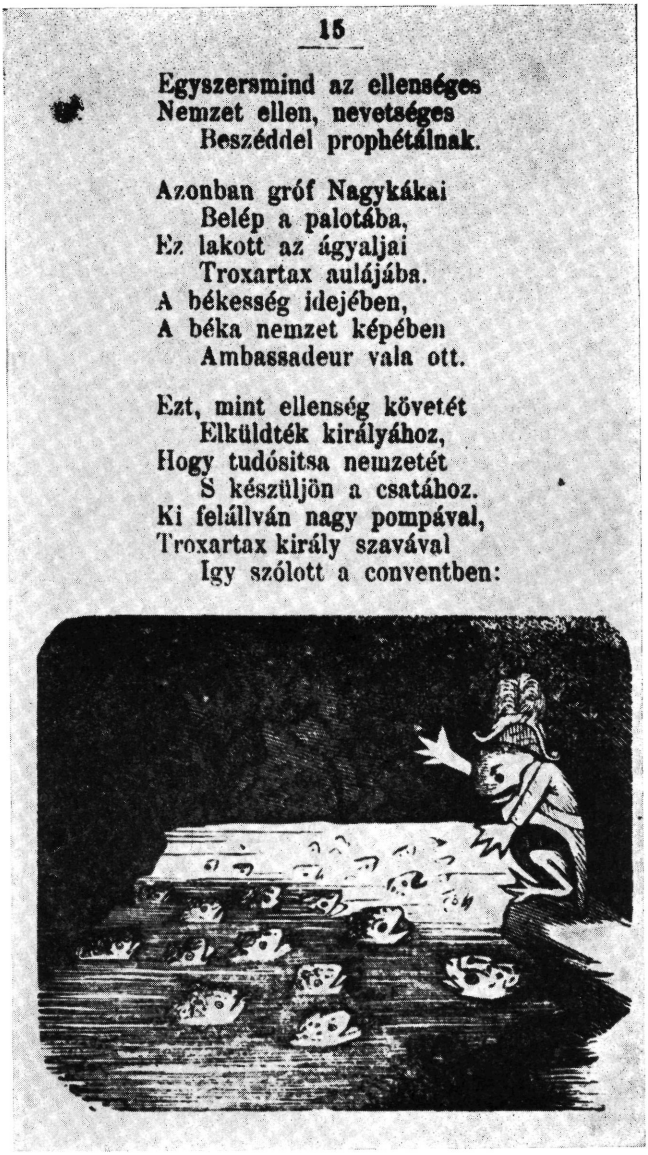
[20] L. Benda Kálmán—Irinyi Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda.* Bp. 1961. 149.
[21] L. uo. 168.
[22] L. uo. 184.

volt a művek kelendőségével. Apja, nagyapja, szépapja is könyvekkel foglalkozott már: könyvkötők voltak Debrecenben s a heti és országos vásárokon árulták — vidéken is — az egyházi, az iskolai és a ponyvakiadványokat, népkönyveket.[23] Telegdi Kovács, aki maga is írt és szerkesztett naptárt, gyermek- és népkönyveket s újra kiadott több régi könyvet *(Hármas história, Erbia)*[24] lehetett Csokonai munkáinak újrakiadója is.

[23] L. Szinnyei, M. Írók XIII. 1385—1386. h.

[24] L. uo. A múlt század derekán megjelent egy könyvjegyzéke a népszerű könyvárusnak ezzel a címmel: *Telegdi K. Lajos debreczeni könyvárus által kiadott könyvek névsora.*

15

Egyszersmind az ellenséges
Nemzet ellen, nevetséges
Beszéddel prophétálnak.

Azonban gróf Nagykákai
Belép a palotába,
Ez lakott az ágyaljai
Troxartax aulájába.
A békesség idejében,
A béka nemzet képében
Ambassadeur vala ott.

Ezt, mint ellenség követét
Elküldték királyához,
Hogy tudósitsa nemzetét
S készüljön a csatához.
Ki felállván nagy pompával,
Troxartax király szavával
Igy szólott a conventben:

A *Békaegérharc* diákos szókimondása, félreérthetetlen Habsburg-ellenessége s antifeudalizmusa (Németh László szerint „megírta a kissé kusza, de jókedvű Békaegérharcot, a feudalizmus paródiáját")[25] közönséget biztosíthatott e kiadványnak az önkényuralom

Debrecen. 1856. A több mint száz művet felölelő címjegyzékben nincs ott Csokonai verse, de az efféle ponyva jellegű kiadványok nem is szerepelnek a jegyzékben, amelynek ilyen tárgykörei vannak: I. Egyházi Irodalom; II. Ifjúsági Iratok és Iskolai könyvek; III. Vegyes tartalmú könyvek.

[25] NÉMETH László: *Készülődés. II.* Bp. 1941. 58.

idején, de még a kiegyezés körüli években is, amikor eredeti célzata már többé-kevésbé elhalványult. S ez nemcsak Telegdi Kovács jó üzleti érzékét dicséri, hanem Csokonai művét is, amely ponyvaként élt és hatni tudott még a múlt század második felében is, sőt olyan népszerű lehetett, hogy mindössze egy példány maradt ránk az említett ponyvakiadásból — az is csonkán.

S most már csak magukról az illusztrációkról kell szólnunk néhány szót.

Telegdi Kovács mint könyvkereskedő szoros kapcsolatban volt a debreceni kollégiummal: tudjuk, hogy a diákok közül Csengery Antal és Irinyi József állandó vendégei voltak boltjának s ő könyvírásra ösztönözte őket, majd munkáikat ki is adta.[26] Föltehetőleg az illusztrátori munkára is az ügyesebb kezű diákok közül keresett vállalkozókat, akiket ezáltal anyagilag is segített. Kollégiumi diák lehetett a *Békaegérharcz* névtelen illusztrátora is.

Az 1. kép (2. l.) az egér- és a békakirály találkozását mutatja a tó partján: az egérkirályt a vershez híven „anglus rock"-ban „puderes paroká"-val ábrázolta a rajzoló. A 2. kép (7. l.) a Márton-kiadás címlapját utánozza, amikor is Pszikharpax „Kivévén egy perspektívát, | Látja, hogy már jól benn van." A 8. oldalon található kép szintén még az „Első pipa dohányt" illusztrálja, azt a nevezetes mozzanatot, mikor a két király nem kis ijedelmére a nemzeti kokárdás kígyó elősiklik. (A kép előterében látható „víz alatti felvétel"-en a süllyedő egér s a kígyótól menekülő békakirály.)

A 4. kép (12. l.) az egerek országgyűlését van hivatva ábrázolni: Troxartaxtól jobbra az előtérben alkalmasint Oberster Pörcznyali látható, amint jelentést tesz a gyászos eseményről. (Az országgyűlés láthatóan valami gabonaasztag vagy -kereszt tövében folyik.) A következő, 5. kép az egerek hadi készületeit mutatja. E két utóbbi kép pontos megfelelője a 6. és 7. (15., 19. l.), amely viszont a békák parlamentjét, illetőleg a szuronyos békavitézek hadrendbe sorakozását ábrázolja.

Az illusztrációk művészi értéke nem nagy, hiányzik belőlük az a gyilkos humor és áradó jókedv, ami Csokonai művét éppúgy jellemzi, mint id. Mata János már említett ihletett illusztrációit. Epikus jellegű: egy-egy fontosabb epizódot jelenít meg képileg, anélkül, hogy a szereplőket megpróbálná egyénítve jellemezni. A képek kissé merev, beállított bábszínházi jeleneteknek hatnak. Az olvasót inkább naiv kezdetlegességükkel ragadják meg, s ez a hang, ez a stílus illett is a ponyvakiadványokhoz, a vásári bábjátékokon, képmutogatók ábráin nevelődött közönséghez.

Mindenesetre a *Békaegérharc* most fölfedezett ismeretlen kiadását a mű kiadástörténetében is fontos hely illeti meg: a gyűjteményes kötetek (Márton, Kelemföldy, Toldy) után — s valószínűleg még az Olcsó Könyvtár 1881. évi önálló kiadása előtt — itt jelenik meg először többé-kevésbé önállóan (a *Dorottyával* egybekötve), s Márton címoldali szignettjét nem számítva, ez a ponyva a mű általunk ismert első illusztrált kiadása.

SZILÁGYI FERENC

Adatok a 100% sajtórendészeti ellenőrzésének történetéhez. 1. A Kommunisták Magyarországi Pártja kiadásában 1927 és 1930 között megjelent *100%* c. folyóirat ma egyike a legjobban földolgozottaknak. Anyagát három, igaz, nagyrészt azonos tartalmú antológia ismerteti az olvasókkal, több kisebb-nagyobb cikk, tanulmány, az egykori szerkesztő emlékezései[1] pedig ma már a lap karakterének és történetének legalább hozzávetőleges

[26] L. SZINNYEI i. m.

[1] L. pl.: TAMÁS Aladár: *A 100%. A KMP legális folyóirata 1927—1930.* Bp. 1964. Akadémiai K., 519 l. (Irodalom—Szocializmus); a kötetben külön SZABOLCSI Miklós

fölmérését is lehetővé teszik. Minden eredmény ellenére azonban a lap alig hároméves történetében változatlanul sok még a fehér folt, a tisztázatlan vagy föl sem mért mozzanat. Nem tisztázták eddig sajnos, pl. a betiltás, pontosabban: a kényszerű megszűnés körülményét és eseménytörténetét sem,[2] — jóllehet a *100%* elsősorban eszme- és politikatörténeti jelentőségű folyóirat volt, missziójáť a politikai harc adta meg. A lap ún. ügyészségi kötelespéldányai azonban, legalábbis részben, megmaradtak. Ezek a fontos cenzúratörténeti dokumentumok — valamennyit a szegedi Egyetemi Könyvtár őrzi — magukon viselik az ügyészségi, ún. sajtórendészeti ellenőrzés nyomait s így választ adnak arra a kérdésre is, hogy mit kifogásolt a lapban az ügyészség, ill. mit nem. Az inkriminált szövegek a *100%* megszűnésének okaira, vagy legalábbis azok egy részére világítanak rá, az ügyészi cenzúrától mentes írások pedig azt mutatják meg, ami az adott politikai-cenzúrális viszonyok között még „elcsúszott": amit tehát még büntetlenül meg lehetett írni. Mindkét vonatkozás fontos, ezúttal az ügyészi inkriminációt mutatjuk be — annyira amennyire ezt a fönnmaradt anyag lehetővé teszi.

2. A szegedi Egyetemi Könyvtárban őrzött *100%*-példányok közül tizenötön van ott a budapesti királyi ügyészség átvételi keletbélyegzője és ügyeletes ügyészeinek neve. A másik tizenöt szám, sajnos, hiányzik, ill. (ami szempontunkból ugyanazt jelenti) csak fotokópiában van meg, de e hiányok is tanulságosak. Az ügyészségi gyakorlat ismeretében ugyanis nagy valószínűséggel állítható, hogy ezekben a könyvtári megőrzésre le nem adott számokban voltak az elsődlegesen kifogásolt írások. Azok, amelyeket az ún. *100%*-pörben Tamás Aladár és társai ellen sorakoztattak föl bizonyítékokként. Ezért nem tanulság nélküli e számok — időrendben való — fölsorolása. Nincs meg a szegedi Egyetemi Könyvtárban (mert annak idején nem küldte le megőrzésre az ügyészség) a II. évfolyam 4—10. száma, a III. évfolyam 1—3. száma (tehát valamennyi 1929-ben megjelent füzet), s a II. évfolyam 6—10. száma, azaz az 1930 áprilisa és augusztusa közötti valamennyi füzet. Sajnos, tudományos biztonsággal egyelőre nem nagyon becsülhető föl, hogy e számokból mely írásokat, ill. szövegrészeket inkriminálta az ügyészség,[3] pedig ez volna az igazán érdekes és eszmetörténetileg tanulságos. Azonban: ha az elsődlegesen kifogásolt írásokat jelenleg nem is tudjuk azonosítani, egyetlen — igaz, nyilvánvalóan enyhébb, vádemelésig el nem jutott — esetben legalább egész konkréten ismerjük az ügyészi inkriminációt. Az 1930. márciusi (III. évf. 5.) számban ugyanis Erg Ágoston két versfordításán is ott van a „kir. ügyész" ceruzájának nyoma, nyílt utalással a vádemelés alapjául szolgáló törvénycikkre.

3. A *100%* e száma — az átvételi keletbélyegző tanúsága szerint — 1930. március 6-án került be az ügyészségre. A lapot dr. Lindmayer ügyész olvasta át és szignálta, de, úgy tűnik, először semmi kifogásolni valót nem talált benne. Később azonban, valószínűleg április vége felé,[4] ismeretlen okból, mégegyszer elővehette a már egyszer ellenőrzött

---

bevezetője: 5—6. l. E kötet azóta, némi változtatásokkal, több kiadásban megjelent. Ismertetésük: Illés László, ItK 1965. 118—119. l. és Agárdi Péter, ItK 1974. 518—520. l. Fontos írás még: Erki Edit: *A 100%*. = Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1962. 234—278. l.

[2] Bár nem feledkezhetünk meg természetesen a budapesti főkapitányság politikai főcsoportjának a belügyminiszterhez írott jelentéséről, amely részletesen tárgyalja a *100%* tevékenységét. L.: *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1919—1929*. Bp. 1964. 407—409. l.

[3] Természetesen azok kivételével amelyeket valamilyen forrásból konkréten ismerünk. Vö. pl.: Markovits Györgyi—Tóbiás Áron: *A cenzúra árnyékában*. Bp. 1966. 322—331. l.

[4] A címlapon ott áll Baróthy Pál elnöki megjegyzése: *Éln. 1920. Ápr. 25. Baróthy*. Ez azt bizonyítja, hogy a szóban forgó lapszámot, mint problémásat, ekkor nézte át az ügyészség vezetője, az elnöki szemlére pedig, tudjuk, csak akkor került sor, ha az ügyészség valamelyik munkatársa már inkriminált.

folyóiratpéldányt, mert ismételten szignálta azt, s a 214—215. lapon, vagy ő, vagy — a kézírásból ítélve — valamelyik ügyésztársa, megjelölte Kurt Tucholsky két, Erg Ágoston fordította versét. Az első a *Rend és nyugalom* volt, e szöveggel:

Ha milliók dolgoznak és éhen maradnak, | Ha anyák gyermeküknek tejes vizet adnak — ez rend. | Ha dolgozók kiáltják: Gyerünk a napfényre! | Álljanak a rablók a törvény elébe | ez rendetlenség. |
Ha tüdővészesek gépek mellé állnak, | Hogyha tizenhárman egy kamrában hálnak — ez rend. | Ha valaki végre ordítva kitör, | Ha valakit az öregség réme gyötör — | ez rendetlenség.
Ha gazdagok mulatnak a svájci havon | És nyáron szórakoznak a cómói tavon — | akkor nyugalom uralkodik. | Ha veszély van, hogy a változás be fog állni, | Ha meg van tiltva telkekkel spekulálni — | akkor nyugtalanság uralkodik.
Fontos elnémítani az éhezőket.
Fontos nem zavarni az uccaképet. | Csak nem kiabálni. | És sietni se jó. | Meghoz majd mindent az evolució. | Igy határozta el ezt a képviselőtök. | És ha időközben mindnyájan megdöglötök? | Szép sírkövek alatt nyugosznak majd a holtak. | Felirat: | Mindig rendesek csendesek voltak.

A második Tucholsky-vers a *Monológ kórusokkal* című volt:

Embertől elhagyott titkos torony szivem, Ahol magam most elburkoltan állok, | Hová fájdalmam egyedül viszem | S nem látok Életet, csak Némaságot. | Embertől elhagyott titkos torony szivem. | (Munkanélküliek kara): De hiszen ez szenzációsan érdekes,
Költő úr! |
A csönd aranyselyméből szövök gubót magamnak, | A némaságban élek. Reggel, ha fölkelek | Árnyékos parkban örülök a napnak, | Mig halkan hullnak hervadt falevelek. | A csönd aranyselyméből szövök gubót magamnak. | (Proletáranyák kara): Nem is tudja, milyen jót tesz ezzel | nekünk, |
Költő úr!
Csöndesen merengek s költök magam elé . . . |
(Az összes karok): De nekünk semmi kedvünk nüánszokra vigyázni | Nekünk piszkos pincékben kell összezsúfoltan fázni. | Meguntuk már várni, várni s mindig csak várni! | Mi: Munkanélküliek, fonnyadt anyák, tüdővészesek | Ki akarunk jönni végre a piszokból. | Felépíteni házainkat. És egy dalunk is van, | Ha nem is finoman szól. | Ez most nem fontos nekünk. | De a fülekbe dörögjük: | *Ez a harc lesz a végső* . . .

Egészen nyilvánvaló, hogy az inkrimináció közvetlen indítéka ezúttal e második vers utolsó, kurziált sora lehetett. A passzus ugyanis, melyet e sor lezár, egészen egyértelműen az Internacionáléra, a nemzetközi munkásmozgalom e már akkor is híres mozgalmi dalára utal, sőt abból idéz is: *Ez a harc lesz a végső*. Nem véletlen, hogy e sort a — mindkét verset csupán globálisan megjelölő — ügyész vastag kék ceruzával aláhúzta. Nyilvánvaló: e sor konnotatív tartalmát — nemcsak a vers „címzettjei"[5] — ő is elértette. Ez lehetett az oka, hogy amikor a két vers mellé odaírta az esetleges vádemelés alapjául szolgáló törvénycikkelyt, az egyik legsúlyosabbat vette elő. Mindkét vers mellett ugyanis ez áll: *1921. III. t. c. 5* §. Ez az 1921. évi 3. törvénycikk,[6] tudjuk, „az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről" intézkedett. Első hat paragrafusa pedig különösen súlyos szankciókat tartalmazott, hisz ezek az „állami és társadalmi rend felforgatására vagy megsemmisítésére irányuló bűntettek és vétségek"-re alkalmazandó paragrafusok voltak. Ezek alapján ítélték el többnyire, mások mellett, az illegális kommunista párt tagjait is; nem véletlen, hogy e törvénycikk éppen „kommunista-ellenes törvényként" lett ismeretes, sőt hírhedt.

[5] Tamás Aladár évtizedekkel később is külön említésre érdemesnek ítélte, hogy a Tucholsky-vers magában rejti az Internacionálé refrénjét: TAMÁS, I. m. 67. l.
[6] *Magyar Törvények.* Az 1921. évi törvénycikkek. Jegyz. ellátta: TÉRFY Gyula. Bp. 1922. 8—11. l.

Az ügyész által a *100%*-ban megjelölt ötödik paragrafus is, ha nem is annyira mint pl. az első, meglehetősen kemény volt:

„Aki az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatását vagy meg semmisítését, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos úton való létesítését követeli, erre izgat vagy mást felhív — mondja e paragrafus — vétséget követ el és három évig terjedő fogházzal büntetendő. Aki az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására vagy megsemmisítésére, különösen valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére irányuló *bűncselekmény elkövetésére nyilvánosan vagy több — habár nem együtt levő — személy előtt egyenes felhívást intéz, vétséget követ el és öt évig terjedő fogházzal*, ha pedig a bűncselekményt elkövették, felbújtóként büntetendő."

— Tucholsky mindkét versére nyilván a paragrafus második része, a „nyilvános felhívás" vétsége vonatkozott, ill. vonatkozhatott. Öt év fogház, nem csekélység!

4. Az persze, hogy végül is Kurt Tucholsky inkriminált versei szerepeltek-e a *100%* elleni pörben, egyelőre nem dönthető el. Az a tény, hogy az ügyészség átadta könyvtári megőrzésre az e verseket is tartalmazó *100%*-példányt, azt sejteti, hogy végül is ez esetben elálltak a vádemeléstől. Ez azonban korántsem bizonyos: a verseket ki lehetett gépeltetni, s úgyis a vádirathoz csatolhatták — bár ez, valljuk meg, nem valószínű. Akárhogy is történt azonban, a Tucholsky-versek ügyészi inkriminációja mindenképpen tanulságos. Ha, mint valószínű, e versek nem is szolgáltak vádemelés alapjául, mindenképpen megmutatják azt az alsó szintet (mondhatnánk: cenzúraküszöböt), amelyet elérve már működött az ügyészi ceruza. Ilyen összefüggésben különösen figyelemre méltó, hogy — bármily meglepő is — egyik vers sem fogalmazta meg különösen élesen a társadalmi ellentéteket. Aki ismeri a két világháború közötti magyarországi sajtót, tudja, e verseknél keményebb, az osztályellentéteket objektíve élesebben exponáló írások is megjelentek — egyebek mellett a *100%*-ban is. Azonban, úgy látszik, az a piciny szerzői (fordítói) ötlet, mely verszáró elemként az 1919-ben „kompromittált" Internacionálé egyik közismert — s félreérthetetlen — sorát használta föl, visszamenőleg is problematikussá tette a verset az ügyész szemében. Sőt a vers párdarabját is. Ezek alapján, úgy tűnik, le kell vonnunk a következtetést: az ellenzéki, konkrétabban pedig a legális kommunista sajtó szempontjából nem volt különösebben szerencsés ötlet az 1919-re, ill. a kommunista mozgalomra *nyíltan, expressis verbis* utaló mozzanatok hangsúlyozott szerepeltetése. Ami e mozzanatok nélkül még, vélhetőleg, „átcsúszott" volna a sajtórendészeti ellenőrzésen, e nyílt utalásokkal — az ügyészségi logikának megfelelően — azonnal problematikus lett. Úgy látszik, ez esetben is érvényes Marx megállapítása: a cenzúra az írásnak a *tendenciáját* érzékeli, azt bünteti s nem az írás tárgyi helyességére, ill. helytelenségére tekint. Utólag persze könnyű okosnak lenni; akkor az ilyesféle szövegek közlése a *100%* egész ideológiai vonalából következett, annak szerves része volt, nyilvánvalóan szoros összefüggésben a KMP akkori politikai gyakorlatával.[7]

5. A *100%* többi, Szegeden őrzött ügyészségi kötelespéldánya, ha nem is oly mértékben mint a Tucholsky-verseket közlő szám, ugyancsak érdekes, hisz a rájuk ütött átvételi keletbélyegzők minden esetben megadják a megjelenés pontos időpontját, az ügyészi aláírások pedig elárulják az ellenőrző („cenzúrázó") ügyészek neveit. Az ügyészt látott tizenöt *100%*-példány könyvészeti adatait ezért a megjelenés időrendjében érdemes adni (zárójelben az átvételi keletbélyegző dátuma):

1. 1927. szeptember [I. évf.] 1. sz. *(1929. augusztus 31.)*; 2. 1927. október [I. évf.] 2. sz. *(1927. okt. 31.)*; 3. 1927. november [I. évf.] 3. sz. *(1927. nov 5.)*; 4. 1927. december [I. évf.] 4. sz. *(1927. dec. 9.)*; 5. 1928. január [I. évf.] 5. sz. *(1928. jan. 19.)*; 6. 1928. március [I. évf.] 6. sz. *(1928. febr. 29.)*; 7. 1928. április [I. évf.] 7. sz. *(1928. ápr. 5.)*; 8. 1928. má-

[7] Vö.: AGÁRDI: I. m. 518—519. l.

jus [I. évf.] 8. sz. *(1928. máj. 21.)*; 9. 1928. június [I. évf.] 9. sz. *(1928. jún. 21.* esetleg: *31.* 10. 1928. augusztus [I. évf.] 10. sz. *(1928. júl. 23.)*; 11. 1928. október, II. évf. 1. sz. *(1928 okt. 29.)*; 13. 1928. december, II. évf. 3. sz. *(1928. nov. 29.)*; 14. 1920. február, III. évf. 4. sz. *(1930. jan. 29.)*; és a 15. 1930 március, III. évf. 5. sz. *(1930. márc. 6.)*.

E példányokban, az ismertetett 1930. márciusi kivételével, nincs inkriminált írás vagy szöveghely; a *100%* pörére tehát nem e számokban megjelent írásokért került sor. Majdnem mindegyiken ott van azonban az ellenőrző ügyész neve. Az előbbiekben 2—4. szám alatt fölsorolt számokat, névbélyegzője tanúsága szerint, a királyi ügyészség vezetője, maga Baróthy Pál nézte át, az 5—12. szám alatt fölsoroltakat Keszler Ede, a 14—15. szám alattiakat pedig a már említett Lindmayer ügyész. Az elsőt és a tizenharmadikat senki sem szignálta — ámbár ez ellenkezett a gyakorlattal s nyilvánvalóan szabálytalan is volt. (Az aláírások hiánya alighanem adminisztrációs lazaság következménye volt.) Külön érdekesség, hogy a *100%* szóban forgó számain, a folyóiratellenőrzési gyakorlattól eltérően, többnyire *két* ügyészi aláírás van; egy nyugodtabb, „kiírtabb", s egy hevenyészettebb, odavetettebb. Ez arra vall, hogy a lapot a szokásos azonnali ellenőrzés után mégegyszer átnézték — föltehetőleg kifogásolható szöveghelyekre vadászva. Ez erősíteni látszik az egykori szerkesztő, Tamás Aladár emlékezését,[8] aki szerint letartóztatása után az ügyészség visszamenőleg több cikket kifogásolt, ill. több írás miatt sajtópört indított a szerzők s a szerkesztő ellen.

LENGYEL ANDRÁS

„Minden olvasmány egy magot hagy
hátra, amely kicsírázik . . ."
(J. Renard)

Francia művek magyarul a második világháború idején. „A szellem és a szabadság karöltve mennek a jövő felé. Egymásra vannak utalva, egymás nélkül erőtlenek. Szabadság nélkül elsenyved a lélek teremtő lendülete . . . Az irodalom már nem magánügy vagy kevesek gyönyörűsége, hanem a szabadság élesre fent fegyvere" — írta Dobossy László a párizsi, 1945-ös kiadású *Szabadság-antológia* „Költők harca a szabadságért" című bevezetésében. A kis könyvet nyomban Franciaország felszabadulása után adta ki a Magyar Függetlenségi Mozgalom.[1] Az idézett gondolat fokozottan érvényes volt a Magyarországon maradt írástudók számára. Az országra zúduló csapások — honvédelmi törvény, faji törvények, új sajtótörvény, Sajtókamara —, s a csapások okozta szégyen ellen az értelmiség legjobbjai sokrétűen adták tanúbizonyságát a szellemi ellenállásnak. Tiltakozások, kiáltványok a sajtóban, a könyvkiadók körültekintő s egyben bátor kiadási politikája, a munkásírók csoportjának antológiái, a Külföldi Sajtótermékeket Ellenőrző Hivatal tevékenységének akadályozása, az országba zúdított német propagandakiadványok behozásának és terjesztésének szabotálása — a hazai szellemi ellenállás egyre ismertebbé váló tényei.[2]

[8] TAMÁS: I. m. 126—127. l.

[1] *Szabadság. Szemelvények az európai ellenállás költészetéből.* Ford. GEREBLYÉS László. MARSCHALL László, MURÁNYI-KOVÁCS Endre és NÉMETH Andor verseivel. Bev. és jegyz. ell. DOBOSSY László. Párizs 1945. Magyar Függetlenségi Mozgalom kiad. 78. p.

[2] OL KSH l. 317. Jegyzőkönyv 320—321. p. Az MFTR hajózási Vállalat mellett működő fővámhivatali kirendeltség munkájáról. (Fábián László vámszaki főtanácsos 1943. október végén átvette a vezetést, a rengeteg német sajtótermék kezelését elodázta, késedelmesen, alaki hibákkal terjesztette fel.)

Ide tartozik az ország megszállásáig legálisan működő lapok — *Népszava, Magyar Nemzet, Szabad Szó, Szabadság, Nyugat, Magyar Csillag* — több munkatársának következetes fellépése a fasizmus ellen, s az 1944. március 19. után, a föld alatt életrehívott illegális lapok terjesztése és hatása. S ide tartozik a magyar és külföldi szerzők tollából származó értékes könyvek mentése a papírzúzó malmok elől.

A szellemi ellenállás fontos terrénuma a műfordítás. Nem véletlen és nem mindegy, hogy milyen történelmi szituációban milyen műveket adnak a kiadók az olvasók kezébe; nem véletlen és nem mindegy, hogy a progresszív világirodalom jeles műveit ki fordítja anyanyelvére. A választás ezen a téren állásfoglalást jelent. A második világháború idején — paradox módon — éppen a németcsatlós Magyarország töltötte be a könyvkiadás terén a megőrző szerepet. Miközben szinte egész Európában intenzív harc folyt az emberiség közös kultúrkincsének megsemmisítéséért, miközben — kezdve az 1933-as berlini könyvmáglyától — egymást követték az indexek a megsemmisítendő művekről, éppen a politikailag-gazdaságilag tönkretett, morálisan megnyomorított Magyarország járt élen az üldözött könyvek kiadásában.

Az Athenaeum által 1942-ben kibocsátott sorozat: *Az európai irodalom kincsesháza* keretében jelent meg *A francia irodalom kincsesháza* című antológia is, Illyés Gyula szerkesztésében.[3] Illyés az előszóban köszönetet mond a szerkesztési munkában való részvételért Gyergyai Albertnek, Cs. Szabó Lászlónak és Kozmutza Flórának (Illyés Gyula felesége), s így ír a fordítás szerepéről:

„A világravaló nemzetek lényében van valami párosság: legtöbbje kéttagú, olyasformán, mint a kettősfogat. Ezek a jó haladók. A hasonlat tán merész, de a magunk esetéből is tudhatjuk, mi ez a különös kettősség: a változatos úton, amelynek a hossza egy nép történelme, egyszer mintha a rudas húzna, másszor az ostorhegyes . . . Ezt hívják — a szó és a gondolat folytonos kisüléseit — szellemi életnek. Ennek örökös dörgéseitől és villámaitól retteg a barbár, idegeskedik a filiszter . . . Bízhatunk a jó párosodású, az önmagával versenyző népben, amely ezt a szellemiséget idáig hozta, amely annyi próbát és viszontagságot kiállva, annyiszor dobta oda például és kísérletül magát az emberiség helyett, az emberiség javára . . .

A jobb idő s alkalom reményében szinte alapkövül teszem le ezt a könyvet . . . Hogy fejezi ki háláját az ember egy nép iránt? Bessenyei, Petőfi óta hány magyar író gazdagodott a francia szellem kincsesházából? A fordítás tisztelgés is. Hálánk jeléül szeretném felmutatni ezt a tisztelgésgyűjteményt a francia népnek, *sorsa nehéz pillanataiban.*"

A szerkesztő segítő társa, Kozmutza Flóra visszaemlékezése megerősíti a „tisztelgés" szándékát:

„A németek egész Franciaországot megszállták, Gyula azért vállalta ezt a munkát, hogy ellensúlyozza a jobboldalnak azt a hírverését, hogy a francia szellem nincs többé. Nagyon lelkesen és nagy kedvvel végezte a válogatást, szerkesztést, fordítást — ez egyébként kitűnik az előszóból is. Mi is, akik segítettük, legalább olyan lelkesen tettük, hiszen *Franciaország egyet jelentett* Európával."[4]

A megszállt Franciaországban gyorsan intézkedtek a németek. Már 1940 szeptemberében kiadták az Otto-listát, a német hatóságok által a forgalomból kivont, illetve eltiltott kiadványok jegyzékét. Ezt követte 1942. július 8-án a Syndicat des Éditeurs által kibocsátott lista, Nem kívánatos francia irodalom címmel. Az Otto-listán szinte az egész európai progresszió szerepelt, a német emigráns írók Thomas Mann-tól Zweig-ig, rajta álltak Pablo Neruda és Silone művei. A Sorbonne magyar származású professzorának,

[3] *A francia irodalom kincsesháza.* Szerk. ILLYÉS Gyula. Bp. 1942. Athenaeum. 407 p.
[4] ILLYÉS Gyuláné KOZMUTZA Flóra személyes közlése a dolgozat szerzőjével 1970. júl. 4-én

Victor Basch-nak *Les doctrines politiques de philosophes classiques de l'Allemagne* című művét is megsemmisítésre ítélték. Érthető, hiszen Basch már annak idején a francia sajtóban tiltakozott a magyarországi fehérterror ellen, 1921-től alelnöke, 1926-tól elnöke volt az Emberi Jogok Ligájának (Ligue des Droits de l'Homme). „Ahol könyveket semmisítenek meg, ott megsemmisítik az embert is" — Milton e mondása Basch sorsában is tragikus módon teljesült be: 1944 januárjában a fasiszták oltották ki életét.

Az 1942-es listán felsorakozott a francia irodalom színe-java, a klasszikusoktól az élőkig. Aragon, Éluard, Duhamel, Maurois, Mauriac, Romain Rolland, Jules Verne művei a megszállók és a kiadói szindikátus számára nem voltak kívánatosak. Ezen a jegyzéken magyar szerzők is szerepeltek: Alpári Gyula, Háy Gyula, s ott állt Lajos Iván könyve — mely miatt a szerzőt a németek deportálták —: *La vérité sur l'armée allemande* (1939). Az eredeti kiadást: *Németország háborus esélyei az irodalom tükrében*, Magyarországon megjelenésekor azonnal elkobozták. Ezen a listán szerepelt a Gallimard Kiadónál megjelent *Madame Curie* is Ève Curie tollából. Hazájában megsemmisítették, majd Magyarországon új és új kiadásokban terjesztették.[5]

Párizsban tehát a megszállók parancsára irtják a kultúrát, Magyarországon pedig antológia jelenik meg, mely a kilencedik századtól, a legrégibb francia verses szövegtől Apollinaire-ig — köztük Villon, Rabelais, Descartes, Voltaire, Diderot, Balzac, Flaubert, Rimbaud, Maupassant, Proust — nyújt ízelítőt a francia szellemből.

A fordítók a legkiválóbb magyar írók és költők: József Attila, Illyés Gyula, Benedek Marcell, Babits Mihály, Gyergyai Albert, Jékely Zoltán, Juhász Gyula, Keresztury Dezső, Rónay György, Sőtér István, Szabó Lőrinc, Cs. Szabó László, Tóth Árpád, s mellettük többen, akikre már évek óta ránehezedtek az emberellenes faji törvények: Aranyossi Pál, Radnóti Miklós, Sárközi György, Szerb Antal.

„Sorsa nehéz pillanataiban" tisztelegtek a magyar írók a francia népnek. Ez az Illyés-megfogalmazta gondolat azonban nemcsak *A francia irodalom kincsesházá*-ra, s nemcsak az 1942-es esztendőre érvényes, hanem általában a fordítás-irodalomra és az egész második világháborús korszakra.

1939 és 1944 között száznál több franciából fordított mű hazai megjelenéséről állnak rendelkezésre adatok.[6] Az Országos Széchényi Könyvtár Növedéknaplóinak tanúsága szerint a következő kép alakul ki:

1939	12 mű	
1940	15	
1941	17	
1942	32	összesen: 126 mű
1943	45	
1944	25	

A *Magyar Statisztikai Szemle*[7] — szemben az említett *Növedéknapló* kisebb számával — közlése szerint 1942-ben 74 francia mű jelent meg magyar fordításban:

szépirodalmi	49
társadalomtudományi	9
ifjúsági	6
történelmi	4
egyéb	6

[5] *La poésie et la Résistance.* — Europe. Párizs 1974. júl.—aug. kszm.

[6] A felmérés nem tartható véglegesnek, mivel a korszakról pontos bibliográfiai kimutatás nincs; továbbá nem vettük tekintetbe a ponyvakiadásokat

Szabó Zoltán felmérése[8] a következő arányt mutatja az összes fordításokon belül a francia irodalmat illetően:

1939	17% francia mű
1940	11
1941	14
1942	17
1943	13

Az egész háborús időszakot tekintve az angolból fordított művek mennyisége körülbelül az összfordítások 40%-át tette ki, a német és olasz művek együttesen 24%-ot (ebből is a német a kevesebb). A német fordításokat illetően a száműzöttek — Thomas Mann, Arnold Zweig, Stefan Zweig, Franz Werfel — álltak az első helyen. 1942-től fellendült az oroszból fordított művek kiadása, Tolsztoj, Gorkij, Tarlé és mások művei jelentek meg baloldali kiadóknál.

A háború alatti fordítások, közöttük a francia antológia és más magyar nyelven kiadott francia művek együttesen a szellemi ellenállás értékes dokumentumai; a szabadságeszmék, a humanitás, a progresszió melletti elkötelezettség megsemmisíthetetlen tanúságtevői. Akkor is, ha a német megszállás után sok kiváló magyar író művei mellett Heine, Maurois, Proust és mások műveit is a papírzúzó malmokba irányította Kolosváry-Borcsa Mihály kormánybiztos, a sajtókamara elnöke, a Szálasi-kormány sajtófőnöke.

Az 1939-es esztendő jelentős fordításai közül az első helyen említendő Roger Martin du Gard műveinek magyar kiadása. Hevesi András — a *Párizsi eső* című regény szerzője, az első „idegen", aki 1940-ben önkéntesnek jelentkezett a francia hadseregbe, s az epinali Szent György temetőben pihen a hősök parcellájában, mellén a francia becsületrenddel — fordításában adta ki a Franklin Társulat az *Egy lélek története*-t, a *Jean Barois*-t. Ez évben második kiadást ért meg Benedek Marcell fordításában a Dante kiadónál tíz kötetben a *Thibault család*, hamarosan követte a harmadik kiadás is, ezúttal két kötetben, 1940-ben. A világhírű könyv ekkor már nem volt ismeretlen a magyar olvasók előtt; egy évtizeddel előbb, 1930-ban a magyarok régi barátja, Aurélien Sauvageot professzor ismertette a *Nyugat*ban. A regény Magyarországon is nagy visszhangot váltott ki, a kortársak emlékezete szerint azonnal elfogyott. A korabeli hatást híven tükrözi Károlyi Mihály hűséges titkárának, Havas Endrének Párizsban, 1939 októberében kelt verse: *A Thibaultok margójára*. Roger Martin du Gardnak. (H. E.: *A menekülés könyve*. London, 1943.)

Maurois, hazájában már a nem kívánatos írók listáján szerepelt, Magyarországon egymás után jelentek meg művei: az Athenaeum adta ki *Az élet művészetét* Illés Tibor és *A varázsló vagy Chateaubriand élete* című munkáját Jankovich Ferenc fordításában. Az 1939-es év jelentős értékei a versfordítások. A *Vigilia*nál jelent meg Rónay György fordításában *A modern francia líra* című, majd másfélszáz oldalas kötet. A Turcsányi nyomdában egy 48 oldalas, kis Verlaine-kötet jelent meg, Raics István tolmácsolásában. Több kiadást értek meg — különböző tolmácsolásokban — Villon versei. Az Officina adta ki a balladákat Faludy György átköltésében. Villon magyarországi útját érdekes irodalomtörténeti epizódok kísérték. *Hol van már a tavalyi hó?* című versének első magyar fordítása 1923-ban, az emigrációs *Párisi Újság*ban jelent meg, Illyés Gyula tollából; a lapot Magyarországból kitiltották. 1932-ben pedig József Attila szeméremsértéssel vádolva állt a hazai bíróság előtt *A vastag Margot balladájá*-nak magyarra ültetése miatt, de végül — mivel Villon versei az iskolai tananyagban szerepeltek — ezt a vádat elejtették és osztályellenes izgatásért ítélték el.

[7] *Magyar Statisztikai Szemle* 1944. 4—5. sz.
[8] Szabó Zoltán: *Könyvek külpolitikája*. — Új Magyarország 1945. szept. 4.

Az 1940-es év is gazdag a francia művek hazai kiadásában. A Faludy-féle Villon már hatodik kiadásban lát napvilágot. *A Nagy testamentumot* Vas István fordításában az Officina adta ki, Szabó Lőrinc fordításában pedig a Singer és Wolfner, Hincz Gyula rajzaival. Több kiadást értek meg Paul Géraldy könyvei *(Szerelem, Te meg én)*. A Dante harmadik kiadásban bocsátotta ki a Benedek Marcell fordította *Thibault családot* és az *Epilógust, Amit még el kellett mondani* címmel. Illyés fordításában jelent meg Duhamel *Naplója*, Gyergyai Albert fordította Ramuz *Üldözött vad* című regényét. A Pantheonnál jelent meg Jules Romains *Verdun előtt (Előjáték Verdun ostromához)* című regénye. A Klein nyomdából — mely több baloldali munka kinyomtatását vállalta — került ki Maurois *Igy vesztette el a háborút Franciaország* című munkája, Balla Ernő fordításában. 1940-ben jelent meg első ízben magyar nyelven Saint-Exupéry *Egyedül a felhők felett* című regénye a Révai Kiadónál. Fordítója, Rónay György visszaemlékezése[9] vall arról, hogy a műfordítói stílus milyen finom eszközökkel szolgálta annak idején a világnézeti állásfoglalást:

„Sokféle cinkosság segítette napvilágra akkoriban az ilyesfajta könyveket. A maga módján mind beletartozott abba a szellemi ellenállásba, amely — határozott francia tájékozódással, jórészt francia forrásokból is — a »furcsa háború« alatt, majd még inkább Franciaország német lerohanása után erősödött meg a Drang nach Osten guruló márkákkal támogatott kultúrimperialista törekvéseivel szemben. Egy tégla volt ebben a bástyában az Egyedül a felhők felett is. Heteken belül elfogyott, anélkül, hogy különösebb hírverés irányította volna rá a közönség figyelmét — és esetleg a német követségét. Amikor még a magyar fordítás megjelenése előtt A levegő hőse címmel cikket írtam Saint-Exupéryről a Pesti Naplóba, s ebben az ő hősiességét szembeállítottam »a torreádorokéval és kalandorokéval«, az ő »puerilizmus nélküli hősiességét« — Huizingára hivatkozva — »a modern kéz- és lábheroizmussal«: a dübörgő masírozások és a heilező karlengetések nálunk is hódítani kezdő divatjának idején, sem Laczkó Géza előtt, aki a cikket egy hunyorítással leadta, sem az olvasók előtt nem volt kétséges, kik azok a torreádorok és kalandorok, kik azok a modern kéz- és lábhéroszok, akik ellen Saint-Exupéry az igaz emberség és valódi emberi felelősség példájaként megidéztetik. Az Egyedül a felhők felett megjelenése valóban nem volt »visszhangos« megjelenés. De nagyon jól időzített megjelenés volt. És az akkori olvasónak — abban a történelmi helyzetben — kétszeresen adta meg a »szokatlanul nagy élményt« . . ."

1941-ben negyedik kiadását érte meg a *Thibault család*. Néhány klasszikus — Montaigne, Racine, Ronsard — is felsorakozik a modern irodalom mellé. Újra kiadták a Franciaországban eltiltott *Madame Curiet*. Rónay György két fordítását őrzi ez az esztendő: Marcel Pagnol *Bukfenc* és Georges Simenon *A besurranók* című regényét közvetítette a magyar olvasóknak. Ismét megjelent Jules Romains-től *A verduni csata*, a tudós irodalomtörténész-publicista Horváth Zoltán tolmácsolásában.

Az eddig fellelt dokumentumok alapján a francia fordításokat illetően a leggazdagabbnak tekinthető az 1942-es év. A már említett kitűnő antológia, *A francia irodalom kincsesháza* mellett több értékes mű kerül az olvasóhoz. Az Officina Kiadó, folytatva korábbi kezdeményezését, ez évben is több francia művet ad ki, többek között Montaigne *Legszebb lapjait*, André Gide bevezetésével. Jean Cocteau *Vásott kölykök* című kisregényét Gyergyai Albert fordításában adta ki Révai. A több ízben perbefogott kitűnő baloldali kiadó, Cserépfalvi Imre adta ki Montherlant *Lányok* című regényét Radnóti Miklós fordításában. Franklinéknál jelent meg Jean Schlumbergertől *A családfő* Hevesi András fordításában. Újra megjelentek Flaubert és Stendhal művei; a *Vörös és fekete*hez Kárpáti Aurél írta a bevezetést. A politikai rendőrség által nyilvántartott Phönix a *Klasszikus írások* sorozatban adta ki Rousseau-tól *A társalmi szerződést*.

[9] Rónay György: *Két miniatűr monográfia;* Szávai János: *Saint-Exupéry*; Ferenczi László: *Éluard*. Gondolat Kiadó 1970. — Nagyvilág 1971. 6. sz. 927—928. p.

A nemzeti könyvtár kötelespéldányokat regisztráló növedéknaplói igen gazdagnak mutatják az 1943-as évet. Több Balzac-mű *(Goriot apó, Széplányok tündöklése . . .)*, Baudelaire, Victor Hugo, La Fontaine, Lesage, Molière, Racine, Rimbaud, Zola írásai követik egymást. Anatole France Thaïs-a Szerb Antal fordításában kerül az olvasókhoz. Új kiadásokat ér meg a *Madame Curie*, a *Thibault család*, Cocteau, Géraldy egy-egy műve. A korábbi években megjelent Villon-kötetek új kiadásokban látnak napvilágot, s csatlakozik hozzájuk a *Testamentum* új változata, Mészöly Dezső tollából. Gazdagodnak a színek a palettán. A neves francia színész, Louis Jouvet *Egy komédiás feljegyzései* című könyve a Bibliothecánál kerül kiadásra Várkonyi Zoltán fordításában; a Franklin Társulat adta ki Rodin *Beszélgetések a művészetről* című munkáját Farkas Zoltán fordításában, a kiváló szobrász, Pátzay Pál bevezetésével, huszonkét illusztrációval. Az Athenaeum adta ki Henri Troyat *Dosztojevszkij*et, melyet Déry Tibor és Sárközi György fordítottak.

Még 1944-ben is megjelentek Budapesten francia szerzők művei: Baudelaire, Rimbaud, Verlaine, Francis Jammes versei; Anatole France, André Gide, Simenon regényei. Gustave Flaubert Három meséjé-t Hevesi András, Lányi Viktor és Zolnai Béla fordításában adta ki Révai, Molière Don Juan-ja Illyés tolmácsolásában jelent meg a Franklin Kétnyelvű remekművek sorozatában.

A sorozatok általában sok maradandó értéket hoztak felszínre éppen a második világháború időszakában. Néhány jelentős sorozat: *Nagy idők — Nagy emberek* (Cserépfalvi), *Külföldi regényírók* (Franklin), *Klasszikus mesterek, Világsikerek* (Révai), *Írástudók* (Bibliotheca), *Kétnyelvű klasszikusok* (Officina), *Örök értékek* (Athenaeum), *Klasszikus írások* (Phönix). 1944-ben indította a Forrás nyomda a *Verne Gyula Munkái* című sorozatot, melyből három regényt *(Dél csillaga, A hőslelkű Branicanne, Sándor Mátyás* — ez utóbbit Mikes Lajos fordította) sikerült még kiadni.

Az ország március 19-én bekövetkezett megszállása véget vetett a legális irodalmi életnek. A magyar írók, költők, tudósok és publicisták, a francia klasszikus művek és az élő irodalom kiváló fordítói közül sokan az üldöztetés utolsó stációjáig jutottak el. Illyés Gyula bujdosni kényszerült, Rónay György, a francia líra hű tolmácsolója már 1943-ban figyelmeztetést kapott a miniszterelnökségen az *Ezüstkor* kapcsán: jobb lesz, ha felhagy az irodalmi szervezőmunkával. A fordítók közül néhányan már régóta emigrációban éltek. Bölöni György a Franciaországi Magyar Függetlenségi Mozgalom elnökeként szervezi a hazától távol élő magyarok részvételét a Résistance-ban; Hevesi András pedig már 1940-ben életét vesztette, a francia hadsereg önkénteseként. Magyarországon Déry Tibornak illegalitásba kellett mennie, de fenntartotta kapcsolatát a mozgalommal. Halász Gábort, (a Széchényi Könyvtár tudós munkatársát, aki a háború idején Illyés Magyar *Csillag*ában Balzac, Giraudoux, Malraux műveit ismertette), Sárközi Györgyöt és Szerb Antalt Balfra hurcolták, a halálba. Radnóti Miklóst a bori rézbányába, majd továbbhajszolva, őt is a halálba. Benedek Marcell még a legutolsó napokban megpróbálta felemelni szavát a gyalázat ellen: négy nappal az ország megszállása előtt, 1944. március 15-én a *Magyar Nemzet*ben az irodalom és a szabadság kapcsolatáról írt cikket.

Magyarország felszabadulásának küszöbén, 1945. március 4-én a párizsi magyar antifasiszta harcosok kétnyelvű, *Magyar Szemle* című lapjában Pierre Barkan, a Bibliothèque Nationale munkatársának tollából közöltek vezércikket. Az Eötvös Kollégium volt diákja a francia nép együttérzését tolmácsolja, és reményét fejezi ki, hogy rövidesen megvalósul a béke Európában, s akkor Franciaország és Magyarország népe a kölcsönös megértésben találkozik.

Ezt a találkozást szolgálta s készítette elő a magyar írók maradandó értékű, alkotó, művészi erejű fordítói tevékenysége; ily módon tettek a háború és a fasizmus ellen, ezzel a munkával tisztelegtek a forradalmi múltú Franciaország népe előtt „sorsa nehéz pillanataiban".

MARKOVITS GYÖRGYI

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Az 1593. évi kolozsvári perikopáskönyv. 1977 decemberében nagyobb bukaresti könyvtárakban igyekeztem hivatalos út során tájékozódni a régi hazai nyomtatványok kutatási lehetőségeit illetően. Román vendéglátóim ennek során egy vidéki gyűjtemény felkeresését is beiktatták a programomba: a Duna deltájához közel fekvő Galaţi városának V. A. Urechia-ról elnevezett könyvtárát. Miután a mai Románia területén a történelmi adottságokból eredően régi hazai nyomtatványok szinte kizárólag Erdélyben kereshetők, első hallásra borúlátóan ítéltem meg ennek a galaţi útnak kutatásainkkal kapcsolatos értelmét. Kellemes meglepetésül szolgált, hogy az említett könyvtár nem csupán viszonylag gazdag és értékes régi nyomtatványokat tartalmazó gyűjteményt mondhat magáénak, de azt szakszerű módon készült katalógusban tárták fel, majd nyomtatásban is megjelentették. Ennek 74. tétele az 1593. évi és Kolozsvárott nyomtatott, magyar nyelvű perikopáskönyv.[1]

A vasárnapok és nagyobb ünnepeken a Bibliából felolvasott szentleckék és evangéliumok szövegét tartalmazó ún. perikopáskönyv a protestantizmus elterjedésével a 16. század második felében magyar nyelven és nyomtatásban többször is napvilágot látott. A két legkorábbi ezek közül Kolozsvárott készült. Sajnos mindkét kiadás csak címlap nélkül és erősen hiányos példányokban maradt fenn, így megjelenésük ideje csupán hozzávetőleg állapítható meg: a korábbié 1550—1552 (RMNy 91), a későbbié pedig 1559—1574 (RMNy 218) közé helyezhető. Szabó Károly (RMK. I. 270) a múlt század harmadik negyedében még látott az akkori brassói evangélikus gimnázium könyvtárában egy 1593. évi kiadást is ugyancsak a kolozsvári műhelyből, azonban ennek a példánynak az idők folyamán nyoma veszett. *A Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) c. kiadvány ezért e munkát a 721. szám alatt példány hiányában csak Szabó Károly ismertetése alapján tudta leírni.

Ezek szerint tehát egy eddig közelebbről nem ismert, 16. századi, magyar nyelvű nyomtatvány került elő teljes terjedelmében Galaţi-ban,[2] amelynek adatai szerepeltek már e gyűjtemény 1890. évi nyomtatott katalógusában.[3] A könyvtár vezetősége lekötelező segítőkészségének köszönhető, hogy ez a 16. századi kolozsvári kiadvány fénykép formájában ma már teljes terjedelmében Budapesten is tanulmányozható.

Megállapítható ebből mindenekelőtt, hogy — amint ez várható is volt — Szabó Károly leírása teljesen pontos: áll ez a címlap szövegére, a kiadvány terjedelmére és formá-

[1] *Galaţi. Biblioteca „V. A. Urechia". Cartea străină veche 1472—1700. Catalog.* Incomit de Ion MĂRUNŢELU, Sorina CODREANI, Florica CARAPCEA. Galaţi 1975. 50. l. — Jelzete I. 1250. Carol Sök ajándékából.

[2] Jellemző a galaţi katalógus összeállítóinak tájékozottságára, hogy munkájukban az alig néhány évvel korábban megjelent RMNy, mint bibliográfiai hivatkozás szerepel.

[3] *Catalogul general al cărţilor, manuscriselor şi hărţilor aflate la 1890 (în Biblioteca „V. A. Urechia" Galaţi).* Bucureşti 1890 F. Göbl filii.

tumára egyaránt. A kötet szövege és beosztása az említett két korai kolozsvári közül egyértelműen a későbbihez áll közelebb. Míg ugyanis a legkorábbi (RMNy 91) a bibliai szövegek mellett imádságokat is tartalmaz, addig a későbbiben (RMNy 218) ilyenek már nem találhatók, akárcsak a most előkerült 1593. éviben (RMNy 721). Ugyanígy elkülönülnek a korai kiadásnak a Bibliából vett szövegrészei is a másik kettőtől, amelyek egymás között viszont megegyeznek.

A perikopáskönyv első része a vasárnapokra és a legfőbb ünnepekre (karácsony, újév stb.) rendelt szentleckék és evangéliumok szövegét tartalmazza, ami az 1593. évi kiadásban az O_3b lapon ér véget, míg a második rész a további jelentősebb ünnepeken felolvasott bibliai részeket. Érdekes a kolozsvári perikopáskönyvekben megfigyelni, hogy némelyik ünnep miképpen veszített rangjából. Míg az első kiadásban Vízkereszt a legnagyobb ünnepek, ill. a vasárnapok között foglalt helyet, addig a harmadikban ez a kötet végére, a kisebb rangú ünnepek közé került. Az első kiadás első részében látható Nagycsütörtök, Nagypéntek és Nagyszombat 1593-ban már teljesen kimaradt. A második részben a 16. század közepén (RMNy 91) még nem kevesebb, mint 29 másodrendűnek számító, mindenekelőtt szentekhez kötött ünnep található, amiből 1593-ra már csak 14 maradt.[4] Kimaradt: Szent Miklós (XII. 6.), Szent János evangélista (XII. 27.), Aprószentek (XII. 28.), Szent György (IV. 24.), Szent Márk (IV. 25.), Szűz Mária látogatása (VII. 2.), Mária Magdolna (VII. 22.), Úr színeváltozása (VIII. 6.), Szent Lőrinc (VIII. 10.), Szűz Mária halála (VIII. 15.), Szent Mihály (IX. 29.), Szent Lukács (X. 18.), Mindszent (XI. 1.), Szent Márton (XI. 11.) és Szent Katalin (XI. 25). Továbbra is megmaradt: Szent András (XI. 30.), Szent Tamás (XII. 21.), Szent István (XII. 26.), Pál fordulása (I. 25.), Szűz Mária megtisztulása (II. 2.), Szent Mátyás (II. 24.), Krisztus fogantatása (III. 25.), Szent Fülöp és Jakab (V. 1.), Keresztelő Szent János (VI. 24.), Szent Péter és Pál (VI. 29.), Szent Jakab (VII. 25.), Szent Bertalan (VIII. 21.), Szent Máté (IX. 21.), Szent Simon és Júdás (X. 28.).[5] Nyilvánvaló, hogy egyrészt a kötöttnek tűnő imák elhagyása, másrészt az ünnepek számának jelentős csökkentése, továbbá másoknak lefokozása a reformáció egyre erősödő hatását tükrözi Erdélyben a 16. század második felében.

A most napfényre került 1593. évi kolozsvári kiadványból a legtöbb és legérdekesebb ismeretlen elemet az azt díszítő fametszetek jelentik. Az első részben, amely a vasárnapok és legfőbb ünnepnapok szentleckéit és evangéliumi szakaszait tartalmazza, négy kivételével (a második karácsonyi evangélium, Kiskarácsony, a böjt ötödik vasárnapja és Virágvasárnap), valamennyi evangélium elején, továbbá a címlapon is ugyanannak az újszövetségi témájú fametszetsorozatnak egy-egy tagja látható, míg a kisebb ünnepek perikopáit magában foglaló második részben semmiféle illusztráció sem található. Az összesen 59 kép lenyomata 1593-ban 45 különféle dúcról készült: 33 egyszer, 10 kétszer és 2 háromszor került felhasználásra.

Az egységesen 23×26 mm méretű illusztrációsorozat nem ismeretlen a kolozsvári Heltai-műhelyből: közülük nyolc éppen a fentiekben már tárgyalt második kolozsvári perikopáskönyv (RMNy 218) töredékében maradt fenn.[6] Soltész Zoltánné jogosan feltételezte, hogy a teljes műben eredetileg még számos további illusztráció is volt.[7] Az 1593. évi perikopáskönyv ezt azután pontosan igazolta is: a korábbi kiadású töredék-

[4] Miután az időrendben középső kolozsvári kiadásból csupán néhány füzetnyi töredék maradt meg, ez nem volt elegendő a biztos összevetéshez. A meglevő lapokon olvasható szöveg azonban pontosan megegyezik ezeken is az 1593. évi kiadáséval.

[5] Érdekes módon Kisboldogasszony (IX. 8.) ünnepe az első kiadásból teljesen hiányzik, míg 1593-ban a második részben felbukkan.

[6] Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században.* Bp. 1961. 135. l. 11—18. sz. — A nyolc metszet közül hat egyszer, kettő pedig kétszer látható.

[7] *Művészettörténeti Értesítő* 1957. 148. l.

ben olvasható evangéliumok kezdetén ugyanazok a metszetek láthatók, mint a most előkerültben: tehát már abban is nyilván 45-féle kép volt eredetileg. Így a két későbbi kiadás közötti és a fentiekben már kifejtett szöveg- és beosztásbeli azonosság az illusztrációkra is kiterjedt. De nem csupán az illusztráció, az élőfej hiánya is megkülönbözteti az első kolozsvári perikopáskönyvet a másodiktól és a harmadiktól.

Az említett másik perikopáskönyv töredékében látható nyolcféle képen kívül már korábbról és más Heltai-féle kiadványból ugyanannak a fametszetes sorozatnak további tagjai is ismeretesek voltak. Az 1592-ben készült népkönyv, a *Cisio* (RMNy 684) lapjain hét másik látható.[8] Ezek közül az egyik kép[9] díszíti az 1591. évi *Magyar arithetica* (RMNy 665) címlapját is. 1599-ben nyomtatták ki Kolozsvárott Canisius kátéját Vásárhelyi Gergely fordításában (RMNy 860), amelyben ennek az újszövetségi illusztrációsorozatnak legfontosabb tagja áll.[10] Ezen ugyanis egy hosszú szalagon az 1552. évszám látható.[11]

Az 1593. évi perikopáskönyvben a különböző kolozsvári nyomtatványokban eddig fennmaradt 16 metszeten kívül további 29, korábbról ismeretlen is látható. Ezek is mind ugyanabból az újszövetségi illusztrációsorozatból valók, mint a már korábbról ismertek. A fametszetek Hans Sebald Beham 233 tagból álló, iniciálé méretű sorozatának nagyjából az eredetivel azonos nagyságban történt utánmetszései,[12] amelyek első alkalommal 1526-ban Luther német nyelvű *Újszövetség*-fordításában láttak napvilágot Hans Herrgott nürnbergi nyomdájában.[13]

A Kolozsvárott használt dúcok keletkezéséről a részletek ismeretlenek. Az említett 1552. évszám feltehetően a metszés időpontját jelenti. Ugyanezen a kis illusztráción az oszlopról lecsüngő szalag másik részén egy „E"-betű is kivehető (1. kép). Ugyanezt a betűt teljesen egyértelműen és félreismerhetetlenül lehet látni az 1593. évi perikopáskönyv két, most előkerült illusztrációjának közepén (2. és 40. kép). Valószínű, hogy ez az „E"-betű az utánmetszőnek volt a jele. Hogy munkáját hol végezte, arra még következtetni is nehéz. Természetesen nem zárható ki, hogy ezek a — Soltész Zoltánné szerint — „kezdetleges metszetek"[14] Kolozsvárott készültek, de már csak az ottani első perikopáskönyv (RMNy 91) megjelenése után, hiszen abban illusztrációk nincsenek és nyomtatásának kikövetkeztethető ideje 1550—1552. A magyar perikopáskönyv második kiadása (RMNy 218), amelynek megjelenési ideje 1559 és 1574 közé helyezhető, már tartalmazza ezeket a fametszeteket. Datált kolozsvári kiadványban azonban csak a század utolsó évtizedéből ismeretes.[15] A fentiek alapján az sem lehetetlen, hogy a sorozat dúcait külföldön — s ha ott, úgy akkor csaknem bizonyosan Németországban — vésték ki Beham képei nyomán, majd onnan kerültek — esetleg már használtan — Kolozsvárra.[16]

[8] Soltészné i. h. 37, 85—87, 98, 90, 94. sz. — *OSZK Évkönyve* 1974—1975. 1., 142. jegyzet.

[9] Soltészné i. h. 37. sz.

[10] Soltészné i. h. 8. sz.

[11] Soltészné i. h. 10. sz.

[12] Soltészné i. m. 60, 68. l.

[13] *Die deutsche Buchillustration in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts.* Hrg. Max Geisberg, II. Folge, Heft 9. (1932) 907—1139. sz. Az itt található reprodukciókra a hivatkozás a továbbiakban a sorozaton belül 1-től 233-ig tartó számmal történik. — Hollstein, F[riedrich] W[ilhelm] H[einrich]: *German engravings etchings and woodcuts ca. 1400—1700. Vol. III.* Amsterdam 1950. 167—168. l.

[14] *Művészettörténeti Értesítő* 1957. 148. l.

[15] RMNy 665 = 1591, RMNy 684 = 1592, RMNy 721 = 1593, RMNy 860 = 1599.

[16] A használat nyomai a Heltai-műhelyen belül is kimutathatóak, mert pl. az egyik metszet (11. kép) kerete a második kolozsvári perikopáskönyvben (RMNy 218, M_5a s N_{10}b) még ép, míg a harmadik kiadásban (RMNy 721, L_{11}a és N_4a) ez felül már jelentős szélességben kitörött.

A most előkerült 1593. évi kolozsvári nyomtatványban szereplő 45 kis újszövetségi illusztráció mindegyikét megnyugtató módon azonosítani lehet a Beham-féle sorozat egy-egy tagjával. Amennyiben a két metszeten a testhelyzet azonos, úgy ezt a körülményt az alábbi táblázatban +, ha ellenkező, úgy — jelöli.

RMNy 721 lapszáma	Beham metszetének leírása és annak bibliai helye	Geisberg sorszáma		Soltészné sorszáma
1. A_1a	Jézus kigúnyolása (Mk 15: 17—19)	144	—	8
2. A_2b	Jézus bevonulása Jeruzsálembe (Mt 21: 1—9)	77	+	
3. A_5b	Jövendölés a világ végéről (Mk 13: 24)	142	+	
4. A_7b	Keresztelő Szent János fogságából követeket küld Jézushoz (Mt 3 : 7—12)	46	+	
5. A_9b	Keresztelő Szent János megtérésre szólítja fel a farizeusokat (Mt 3: 7—12)	11	+	
6. $A_{11}b$	Jézus születése (Mt 1: 25)	3	—	
7. B_5b	Simeon karjaiba veszi a gyermek Jézust (L 2 : 25—32)	153	—	
8. B_9a	József álma a hazatérésről (Mt 2: 19—20)	9	—	
9. $B_{11}a$	A tizenkét éves Jézus a templomban (L 2: 46—47)	155	+	
10. C_1b	A kánai menyegző (J 2: 1—10)	188	+	
11. C_4a, $L_{11}a$, N_4a	Jairus könyörgése (Mk 5: 22—23)	131	—	14
12. C_6b	Jézus alszik a viharban (Mt 8: 23—24)	36	+	
13. C_8a, D_5a	A magvető példázata (L 8: 5—15)	166	—	85
14. $C_{11}b$	A szőlőmunkások felfogadása (Mt 20: 1—7)	73	+	86
15. D_8b	Jézus találkozik a vakon született emberrel (J 9: 1—5)	196	+	
16. $D_{12}a$	Jézus megkísértése a pusztában (Mt 4: 1—4)	13	—	
17. E_2b	Jézus és a kanaáni asszony (Mt 15: 22—28)	57	—	87
18. E_4b	A vak és néma ördöngős meggyógyítása (Mt 12: 22)	50	—	
19. E_8a, K_6a	Az első kenyérszaporítás (Mt 14: 15—21)	53	+	
20. F_3a	Jézus megjelenik Mária Magdolnának (J 20: 14—17)	212	+	
21. F_5b	Vendéghívás a király fiának menyegzőjére (Mt 22: 1—5)	85	—	90
22. $F_{10}a$, G_1a, H_8a	A feltámadt Jézus megjelenik tanítványainak (Mt 28: 17)	126	—	
23. G_3b, I_8a	Az elveszett bárány (L 15: 1—7)	174	+	
24. G_6a, 0_1b	Jézus imádkozni tanítja az apostolokat (L 11: 1—13)	170	+	18
25. G_8a, L_7b	A tizenkét apostol kiválasztása (Mt 10)	45	+	12
26. $G_{10}b$	Az imádság meghallgatásáról (Mt 7: 7—11)	28	—	
27. H_1a	Jézus tanítványainak a gazdagság veszélyeiről beszél (Mt 19: 23—26)	71	—	
28. H_3a	Jézus kiválasztja tanítványait (Mk 3: 14—19)	130	+	
29. H_5b	A Szentlélek eljövetele (Ap. Cs. 2: 1—13)	216	?	
30. H_9b, K_8a	Jézus óvj ε tanítványait a hamis prófétáktól (Mt 7: 15)	29	—	
31. $H_{11}b$	A törvénytudó kérdi Jézust (L 10: 25—27)	168	—	
32. I_2b	A gazdag és Lázár éltükben (L 16: 19—21)	178	+	89
33. I_5b, N_1a	A király fiának menyegzője (Mt 22: 11—14)	86	—	
34. $I_{10}b$	A mások megítéléséről (Mt 7: 3—5)	27	+	
35. $I_{12}b$	Jézus hajóról tanít (Mt 13: 1—2)	51	—	
36. K_3b	Tanítás a házasság felbonthatatlanságáról (Mt 19: 3—12)	68	+	
37. $K_{10}a$, N_6b	A gazda kifizeti a szőlőmunkásokat (Mt 20: 9—15)	74	+	37
38. L_1a	A kereskedők kiűzése a templomból (Mt 21: 12—13)	78	+	11
39. L_3b	A farizeus és a vámos imádsága (L 18: 9—14)	181	—	94
40. L_5b, M_6b	A béna meggyógyítása (Mt 9: 2—7)	38	+	16
41. M_1b	Példabeszéd a gondviselésről (Mt 6: 19—34)	26	+	13
42. M_5a	A naimi ifjú feltámasztása (L 7: 12—15)	161	+	15
43. M_9a, N_9b	Jézus és a farizeusok (Mt 12: 2—8)	47	+	17
44. $M_{11}a$	A megyógyított béna veszi ágyát (Mk 2: 10—12)	129	—	
45. $N_{11}b$	Jairus lányának feltámasztása (Mt 9: 25)	42	—	

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

Érdemes e kisalakú képek és a bibliai szövegek kapcsolatát is megvizsgálni. Beham 233 tagból álló sorozata pontosan követi az Újszövetség szövegét: 126 (55%) Máté, 20 (8%) Márk, 40 (17%) Lukács és 27 János (11%) evangéliumát, míg a maradék 20 az Apostolok Cselekedeit (8%) illusztrálja.[17] A négy evangéliumhoz tartozó képek száma egymástól feltűnően eltér, ami azonban megmagyarázható: a párhuzamos bibliai szövegek jelentős részéhez nem készült újabb és újabb metszet, hiszen ahhoz az első, vagyis Máté evangéliumában szereplő újra felhasználható volt. A Heltai-féle perikopáskönyvben látható 45 féle metszet közül 27 Máté (60%), 5 Márk (11%), 9 Lukács (20%), 3 János (7%) evangéliumához, ill. 1 (2%) az Apostolok Cselekedeteihez készült Beham-illusztrációk másolata. Az elméletileg 233 tagból álló sorozatnak tehát 19,3%-a maradt fenn az 1593. évi kolozsvári nyomtatványban. Ez az arány az egyes újszövetségi könyvek szerint így oszlik meg: Máté 21,4%, Márk 25%, Lukács 22,5%, János evangéliuma 11,1% és az Apostolok Cselekedetei 5%. Bizonytalan azonban, hogy vajon a Kolozsvárott használt dúcok sorozatánál eredetileg mind a 233 Beham-féle illusztráció egyáltalában utánmetszésre került-e vagy sem.

A perikopáskönyv azt mutatja, hogy ilyen viszonylag szerény készlettel, vagyis az eredetinek alig egyötödével is nagyobb fennakadás nélkül illusztrálni lehetett az újszövetségi szövegeket. A 45 metszet 59 alkalommal került a kis köteten belül lenyomtatásra, ezek közül az első a címlapon, vagyis csatlakozó szöveg nélkül. A fennmaradó 58 metszet közül 19 esetében pontosan az a kép áll a bibliai idézet mellett, amelyhez Beham készítette illusztrációját. További 14 esetben párhuzamos bibliai helyekről lévén szó a kép és a szöveg harmóniája ugyancsak kifogástalan. 25 esetben már lazábbb ez a kapcsolat, hiszen olyan metszetek, amelyek Jézust tanítványaihoz szólva (pl. 24., 25., 27., 28., 30. kép), vagy a farizeusokkal vitázva (pl. 31., 43. kép) ábrázolják, számtalan újszövetségi részletnél minden probléma nélkül felhasználhatók voltak. Akadnak további igen hasonló szituációk is, amelyeknél az eredetileg különböző bibliai jelenetekhez készült illusztrációk nagyobb gond nélkül helyettesíthetik egymást. Ilyen pl. a számadást végző ember ábrája (37. kép), amelyet Beham eredetileg a szőlőmunkások kifizetéséhez (Mt 20: 9—10)készített, de a kolozsvári perikopáskönyvben a hűtlen intéző (K_{10}a—L 16: 1—8) és a szívtelen szolgáról (N_6b—Mt 18: 23—35) szóló példabeszédeknél is jó képzettársulásul szolgálnak.

Akad olyan kép is, amely az Újszövetségnek ugyan nem egyedi, mégis konkrét helyzetéhez készült, és Beham metszetének részletei a kolozsvári felhasználás szövegének nem mindenben felelnek meg. Ilyen pl. a király fia menyegzőjére a vendégeknek az utcáról történő behívásához készült Beham-illusztráció (Geisberg 85. sz. — Mt 22: 2—3), amelynek utánmetszése (21. kép) az 1593. évi perikopáskönyvben a két emmauszi tanítványnak a feltámadt Jézussal történt találkozásáról szóló evangéliumi részlet (L 24: 13—35) mellett áll. A ház kapujában álló férfi, aki fogadja az utcáról betérőt nehezen azonosítható a két emmauszi tanítvánnyal, akik ugyanis együtt haladtak. De még ennél is nehezebb az azonosítás az ő Jézussal történt találkozásukkal, hiszen összesen csak két személy látható a metszeten. Az emmauszi jelenetet Beham különben igen érzékletesen ábrázolta (Geiberg 185. sz.), ahol is a két tanítvány közrefogva kíséri Jézust, aki — akárcsak az összes többi képen — ott is sugárzó glóriát visel a feje körül.

A fentiek alapján a Heltai-műhelyben rendelkezésre állott illusztrációs sorozat hiányára lehet következtetni. Az összevetés azt is megmutatja, hogy nem kevesebb, mint 11 esetben az eredeti Beham-féle sorozatban megvolt az a kép, amely helyett Kolozsvárott ugyanahhoz a bibliai szakaszhoz más illusztrációt vettek igénybe. További 14 esetben azonban Beham sem készített pontosan ahhoz az újszövetségi szöveghez illusztrációt.

[17] Érdekes módon az utóbbinak 28 fejezete közül csak az első ötre terjedt ki Beham vésője, az Újszövetség második, terjedelmesebb része — az Apostoli levelekkel és a Jelenések könyvével — képes megjelenítés nélkül maradt.

Ezek közül nyolc Jánosé, négy Lukácsé és kettő Márké, ami jól mutatja a fentiekben már említett körülményt, hogy a Mátéhoz már elkészült képeket párhuzamos leírások esetében Márknál, Lukácsnál és Jánosnál újra felhasználhatták.

Az eddig elmondottak is arra utalnak, hogy a Kolozsvárott rendelkezésre állott metszetsorozat aligha állott 233 darabból, mint a mintájául szolgált Beham-féle. Hogy a hiányok vajon abból eredtek-e, hogy eredetileg sem másolták le az összes újszövetségi illusztrációt, vagy pedig a sorozat már csak hiányos állapotban került Erdélybe, az a most ismertetett perikopáskönyv alapján nem volt megállapítható.

A fenti táblázatból kiderül, hogy a 45 kolozsvári kép közül 24 a Beham-féle metszettel megegyező módon, húsz tükörképben, egy esetben pedig eldönthetetlen módon ábrázolja az újszövetségi jelenetet. Ez a körülmény mintha arra utalna, hogy a Kolozsvárott használt dúcok metszője talán nem teljes egészében és közvetlenül másolta az eredeti képeket, hanem esetleg részben vagy egészben másolato(ka)t vett igénybe. Az eredeti Beham-féle sorozatot ugyanis később többen és többször is felhasználták újabb fametszetek mintájául.[18] Egyedül a viszonylag kevés számú hazai nyomdában — a tárgyalt kolozsvári Heltai-officinán kívül — a 16. század második felében és a 17. század első évtizedeiben még négy további műhelyben alkalmaztak egy-egy olyan, egymástól eltérő, kisméretű, újszövetségi illusztrációsorozatot, amely részben vagy egészben Beham 1526. évi metszetei alapján készült. Ezek a következők: Joannes Manlius,[19] Hoffhalter Rudolf,[20] a bártfai Klöss-műhely (RMK. I. 459.) és a lőcsei Brewer-nyomda (RMK. I. 639.). Ez a körülmény önmagában is jól mutatja, hogy milyen rendkívül kedvelt volt ez a nagyterjedelmű fametszetes sorozat nemcsak Németországban, de onnan kisugározva és időbeli elmaradással hazánkban is.

Külön figyelmet érdemel, hogy a fenti fametszetes sorozatokat a nyomdászok mindenekelőtt a magyar nyelvű perikopáskönyvek illusztrálására használták. Ezek a kisalakú kiadványok, jóllehet a 16. század közepétől számos alkalommal láttak napvilágot, azonban — az énekeskönyvekhez hasonlóan[21] — a nagyfokú elhasználódás következtében szinte csak véletlenként maradtak fenn belőlük példányok, nem ritkán egyedül erősen hiányos vagy töredékes formában. A most Galaţi-ból teljes terjedelmében előkerült kiadás ezért is különösen értékes és fontos.

Ennek megviselt korabeli kötése belsejéből további, magyar nyelvű nyomtatványok részei kandikálnak ki. A könyvtár vezetősége kilátásba helyezte, hogy a restaurálás során előkerülő töredékekről készült fényképeket majd megküldi. Az első tábla belsejét felül félig fedő papíron látható, latin nyelvű bejegyzés szerint a kötetet Georgius Seel (Beel?) 1637-ben 75 dénárért vásárolta. Az első szennylevél rektóján pedig néhány, kézírásos, német nyelvű közmondás olvasható.

Immár a példány ismerete alapján a RMNy 721 rövid bibliográfiai leírása a következő:

EVANGELIOMOC es epistolac, kiket esztendőként minden vasárnapra és szentec napyára az anya szent egyházba rendeltec. Colosuárat 1593 [typ. Heltai].
A—Q R[4] = [196] fol. — 12° — Mult. ill., orn.

BORSA GEDEON

[18] GEISBERG i. m. 16. l.

[19] SOLTÉSZNÉ i. m. 115. l, 146—147 l. 21, 33, 37, 45, 51, 52. sz. és a LXVIII. tábla 2—5. sz. — További 38 metszet: RMNy S 537A = *Magyar Könyvszemle* 1976. 288—290. l. és BADALIĆ, Josip: Jugoslavica usque ad annum MDC. 2. Aufl. Aureliae Aquensis 1966. 192(I) sz..

[20] SOLTÉSZNÉ i. m. 88. l., 139—140. l. 11—14, 16—72. sz. és az OSZK *Évkönyve* 1959. 192 .l. — További metszetek, de már a szebeni nyomdából az 1602. évre szóló magyar falinaptárban (RMNy 881).

[21] *Magyar Könyvszemle* 1976. 58—59. l.

Egy XVII. századi értekezés a latin próza stílusáról. FABRICIUS, Valentinus: Disquisitio de formis stili variis exhibita juxta consultationis modum in gymnasio thorunensi per oratinunculas aliquot concinnatas a Valentino Fabricio Trapoldensi Transylvano gymnasii tum praedicti alumno. [Thorunii]. MDCXIX, Augustinus Ferberus Senior.
[A — A^6] — A^8 — P^8 = [120] fol. — 4° —
Orn., init.
RMK III 1263

Fabricius Bálint életéről sajnos keveset tudunk. 1623-ban diakónus és tanár Segesvárott. Itt halt meg 1645-ben. Ezt a munkáját ismerjük csupán, amelyet thoruni végzős diákként adott ki.

A latin nyelvű értekezés annak a 16. század eleje óta folyó stilisztikai vitának áttekintését és összegezését tartalmazza, amely a reneszánsz művészetelmélet központi kérdése, az imitáció kapcsán éleződött ki. E vita Itáliából indult ki, résztvevői egyrészt a prózastílusban kánonként elfogadott, kizárólagos tekintélytiszteletet követelő Ciceró-utánzás, mások a szolgai utánzásra korlátozó vagy csábító minták teljes elvetése, avagy szabadon utánozható, az egyéniségnek jobban megfelelő írói modellek (Seneca, ifj. Plinius Tacitus, stb.) mellett törtek lándzsát. Az európai irodalomelmélet e legelső polémiája egészen a 16. század 60-as 70-es éveiig tartott, miközben számos retorikai és poétikai kérdést tisztáztak. A 17. század elején merevségét, de korábbi hadállásainak nagyobb részét is elvesztő ciceroniánus tábor új vezérre akadt — a munkásságában ma még kellően nem értékelt — Bartholomeo Keckermann személyében. Az éppen Gdanskban tanító Keckermann volt az, aki a Justus Lipsius által hirdetett ezüstkori latin írók — különösen Tacitus — ellenében ismét Cicero nevét tűzte zászlóra. 1618-ban, tehát egy évvel Fabricius műve megjelenése előtt adta ki Hanauban *Systema rhetorices. Rhetorica specialis* című ciceroniánus retorikakönyvét, amely bizonyára hasonló szellemű oktatási tevékenységen alapult.

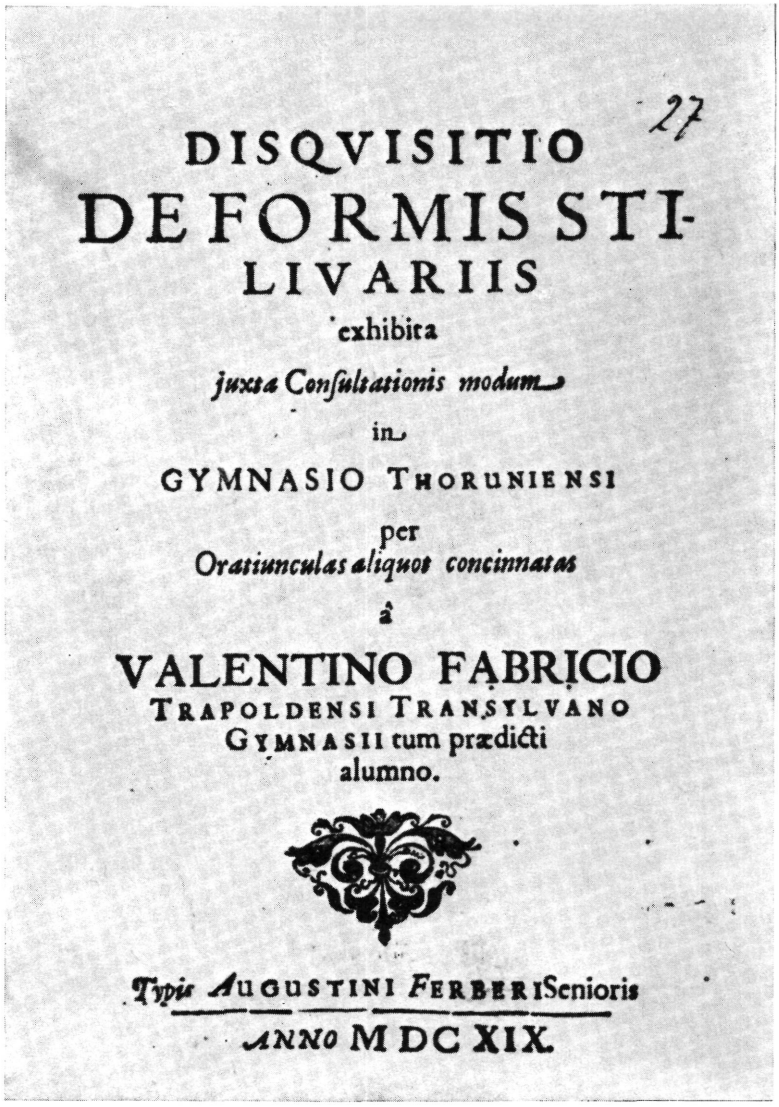
A Torunban (Thorn) tanuló Fabricius tehát egy Keckermann által fölvetett, ismét időszerű elméleti kérdést választott dolgozatának témájául, hogy a gimnázium népes gyülekezete előtt felolvassa.

Ismertetett példányunkból sajnos hiányzik a dedikálólevél 6 lapja, a fennmaradt 2 oldalon a nagyszebeni városi elöljáróságnak, Schossmeister Kálmán királybírónak, Lutsch Mihály polgármesternek, Ludovici Péter székbírónak és a legidősebb tanácsúrnak, Rammer Péternek mond köszönetet a tanuláshoz nyújtott támogatásért és felajánlja hűséges szolgálatait. A dedikáló levél végén található aláírás — VALENTINUS Fabricius Trapoldensis Transylvanus — és kronogram is megerősíti, illetve pontosítja a címlap adatait. Prid[ie] Calend[ae] Novembr[is] VIVfICaMVr fIDe, azaz 1619. november 4-én kelt az ajánlás.

Ezt követően 12 szónoklatocskában, *oratiuncula*ban ismerteti a különféle stílusok hirdetőinek elméletét. Fabricius művében régi és kortárs ciceronianusok és ciceromastyxek szólalnak meg, Erasmus mellett fellép Lipsius, Bembo, Vives és más írók, tudósok. Jelenlétükkel, nézeteik ismertetésével tesz szerzőnk tanúbizonyságot tudásáról az ünnepi alkalomra összegyűlt gimnázium tanárai, többféle nemzethez tartozó hallgatói és vendégei előtt.

Pietro Bembot, X. Leo pápa titkárát éles kritikával illeti. Nemtetszését fejezi ki afölött, hogy Bembo a keresztény egyház fogalmait kizárólag antik, pogány terminológiával fejezi ki a cicerói latinság jegyében.[1] Erasmus 1528-ban kiadott *Ciceronianus* című dialógusából idézve Bembo mellett azokat a felszínen keresztény, lélekben azonban pogány

[1] „A keresztény latinság Bembo által érte el paganizálódásának csúcsát." (ZIELINSKI, Th.: *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*. Leipzig (Berlin, 1908. 227. p.)

DISQVISITIO
DE FORMIS STI-
LIVARIIS
exhibita
juxta Conſultationis modum
in
GYMNASIO THORUNIENSI
per
Oratiunculas aliquot concinnatas
à
VALENTINO FABRICIO
TRAPOLDENSI TRANSYLVANO
GYMNASII tum prædicti
alumno.

Typis AUGUSTINI FERBERI Senioris
ANNO MDC XIX.

embereket is elítéli, akik „Cicero képét szentélyükben és múzeumukban tartják, felveszik az apostolok és szentek közé a kalendáriumba, Cicero írásain kívül más szerzőket egyáltalán nem olvasnak, úgy óvakodnak másoktól, mint a karthauziak a hústól."[2] Cicero stílusa terjengős (copiosus), de van a szónoklatnak egy másik neme is, mely az

[2] Erasmus a keresztény humanizmus védelmében intézett megsemmisítő bírálatot a szélsőséges ciceróniánusok ellen. Egy 1526-ban kelt jegyzetében a főleg Itáliában virágzó ciceroniánusokat a németországi lutheránusokhoz hasonlítva új, kártékony szektának titulálja (RÜEGG, W.: *Cicero und der Humanismus*. Zürich, 1946. 118. p.).

előzővel ellentétben feszes (strictum) és rövid (concisum).[3] Ám akik meg csak ez utóbbit tartják egyedül helyesnek és Cicerot a gyerekeknek hagyják, azok a másik végletet jelentik.[4] Egyik túlzást sem tartja helyesnek. Figyelmezteti a hallgatóságot, hogy a stílus az egyéniség jellemzőinek kifejeződése, ezért Angelo Polizianohoz hasonlóan mindenkinek a saját természete, egyénisége szerint kell írnia és nem idegeneket másolni.[5] A természetet egyébként sem lehet elpusztítani, noha „az emberi tudás — ha hihetünk a fizikusoknak — vízzé változtatja a követ, az ólmot ezüstté, az acélt arannyá, a föld azonban sohasem válik tűzzé és a tűz sem lesz soha víz."[6]

Fabricius arra is figyelmezteti a hallgatóságot, hogy Cicero sok helyütt a tömör attika helyett inkább a cirkalmas és bőbeszédű ázsiai stílust követte, így utánzójának ügyelnie kell erre és kerülnie kell az ázsiánizmusokat. Lipsius rajongóit ellenben az „új latinság csábító sziréneitől" óvja. Lipsiust ugyan nagy tehetségű „criticorum criticus"-nak nevezi, de azért szellemes paronomasiával vissza is utasítja:" . . .maneat Lipsius cum sua brevitate in suo breviario, nos ut Ciceronem studiose possimus imitari sedulo operam movemus." Lipsiust nem is lehet sikeresen imitálni, ezért ezt „az ázsiai lakomákat" megelégelt férfiút inkább csak megfigyelni (observare) kell.

Fabricius Bálint az egy és utánozhatatlan Lipsiust elismerve, homályos és affektált epigonjait elutasítva végezetül ismét a jogait visszaszerző ciceronianus stíluseszmény dicséretét zengi hallgatói előtt. Arról azonban, hogy ez a fajta felfogás mennyire más, mint reneszánsz pogány humanizmusáé, a 6. szónoklat akrosztichonja árulkodik:

„Lingua data est homini, ut
*L*oquelam proferat
*J*esum Christum confiteatur
*N*omen Dei invocet
*G*ratiam Dei predicet
*V*erbum Dei doceat
*A*lios instruat et aedificet."

Az ezt követő főleg az érett reneszánsz idején sokat hangoztatott gondolatot mely szerint a szó azért adatott az embernek, hogy segítségével a lélek változó állapotait kifejezze, a fentiek már erősen árnyékba borítják. A szónoklat ezzel formailag újra visszatért egyfajta Cicero-utánzáshoz, tartalmilag azonban itt már a barokk utilitarisztikus, moralizáló vonásai érvényesülnek. Fabricius művének lengyel szempontú feldolgozását találjuk Barbara Otwinowska *(Modele i style prozy w dyskusjach na przełomie XVI i XVII wieku.* Wokol toruńskiej rozprawy Fabriciusa z 1619. Wrocław-etc, 1968. Polskie Akademii Nauk, 225 p.) c. művében.

Az iniciálék mellett 3 barokkos és 1 reneszánsz jellegű könyvdísz ékesíti a könyvet.

Gdańsk, *Acad* 2 — Szeged, *Civ* phot.

[3] Az ázsiai és attikai stílus 16. századi kérdéseit tárgyalja Croll, M. W.: *„Attic Prose" in the Seventeeenth Century.* In: Studies in Philology. 1921. 2. 79—128. p.

[4] „Ciceró stílusát a 16—17. század fordulóján ellenzői a képzetlen tömeg beszédmodoraként emlegetik, ami már nem való a kifinomult, érzékeny tudósfüleknek." (Otwinowska, B.: *Cyceronianizm polski.* In: Literatura staropolska i jej zwiazki europejskie. Wroclaw-etc., 1973. 103. p.)

[5] Polizianot megelőzve „Petrarca az első (az antikvitást követő időben), akinek stílus és ember azonos." (*Rüegg:* i.m. 29. p.)

[6] Gdansk talán nemcsak irodalmi hatást gyakorolhatott a thoruniakra. Fabricius művének megjelenése előtt két évvel adta ki a Gdanskban tanuló Szepsi Csombor Márton *Disputatio physica de metallisát*, melyben a fémek általános tulajdonságaival foglalkozva átalakításuk lehetőségét sem zárja ki. Példát hoz arra, hogy valaki egy vasszegből „készített valódi és hamisítatlan aranyat." (Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter: *Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése.* In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum tom. XII. Szeged, 1972. 132.

Olim: Trausch ismertette (Schriftsteller-Lexicon, Kronstadt) Hermannstadt, 1868—1902. III. köt. 290. p.).

Fabricius műve mindazonáltal nagyobb jelentőségű a könyvtörténeti újdonságnál. Részletes kritikai értékelésére és kiadására a közeljövőben szeretnénk sort keríteni.

TÉGLÁSY IMRE

FIGYELŐ

Kiss István (1922—1978).* Még úgy érzem, mellettem van a dékáni tanácsülésen, mint három éven át mindig, és halk szóval, de határozott hangon emeli fel szavát egy-egy kolléga vagy arra érdemes ügy érdekében... Még hallom, amint Karunk Ady tudományos ülésszakán a költő iránti szeretettel, de a tudós szakember tárgyilagosságával és a rá jellemző kedves, enyhén dunántúlias hanghordozással bemutatja az Ady-kiadások történetét, okosan és érdekesen elénk tárva a korabeli magyar társadalom képét... Még látom sápadt arcát, fáradt tekintetét a nyár eleji felvételi bizottsági ülésen, amikor — immár súlyos betegsége ellenére is — megjelent közöttünk, mert munka nélkül nem tudta elképzelni az életet, és mert rendet, igazságot akart ezen a nehéz területen is, mert mindenkin segíteni vágyó lelke nem tudta volna elviselni, hogy elmarad erről az életsorsokat eldöntő vagy legalábbis jelentősen meghatározó tanácskozásról... És még néhány héttel ezelőtt a Munkaérdemrend arany fokozatának az átvételekor is — bár a betegségtől nagyon meggyötört, elhaló hangon — azon töprengett, hogy miként tudja meghálálni ezt az — egyébként nagyon megérdemelt — magas kitüntetést, és tervezett tovább arról, hogy mit kell — mit kellene — tennie a tanszéken, a Kar közösségében s az egyéni alkotó munkában...

Nem tudom, nem akarom tehát elhinni a rettenetes és megmásíthatatlan valóságot, azt, hogy Kiss István, a szinte másokért élő közösségi ember, a ritka eredményességű tanár és nevelő, a szó teljes értelmében igaz barát, nincs többé...; hogy a mindnyájunk által tisztelt és szeretett Kiss Pista örökre itt hagyott bennünket... s most már csak emlékként idézhetjük meg ritka emberi egyéniségét...

Pedig Kiss István azok közé a számban kisebbséget jelentő kollégák közé tartozott, akik — a szó nemes és igaz értelmében — a maga teljességében szeretik az életet... Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy minden érdekelte, ami körülötte: a szűkebb családi körben, a munkahelyen, a pártszervezetben, társadalmunkban és az egész világban történik; hogy kedvelte a baráti társaságot; hogy értette a tréfát, hanem mindenekelőtt abban, hogy fenntartás nélkül szerette az embereket, és minden körülmények között a legbátrabban kiállt igazukért, még a legnehezebb időkben is. — És az élet szeretete mutatkozott meg abban is, hogy Kiss Istvánnak az embereken kívül a mindenkori munka töltötte ki az életét.

Pedig a sors nem volt bőkezű hozzá, nagyon sokféle teendőt bízott rá: a legnehezebb földmívesmunkától a vasútépítésen át az emberek, a fiatalság neveléséig. Nem volt könnyű életút a Kiss Istváné. Mint mai társadalmunk középnemzedékéből oly sok írót, költőt, tudóst, tanárt, egyszóval értelmiségit, őt is a falu, közelebbről a parasztság küldte, hogy mint a mesében a legkisebb fiú, ezer megpróbáltatáson át felküzdje magát oda, ahol sokat, többet használhat majd küldőinek. Mezőörs, a kis Győr megyei falu,

* Elhangzott a temetésén, 1978. október 25-én.

mezőgazdasági cselédsors, hét testvér a családban — ezek indítják el Kiss István életútját 1922-ben. Az elemi iskola elvégzése után kitanulja a bognármesterséget, de három hónap sem telik el, elbocsájtják, és ezután már az akkori munkássors alakítja a továbbiakat: alkalmi munkás Budapesten, a bábolnai gazdaságban és keményítőgyárban, majd katonáskodás és ismét munka, de most már szakemberként Székesfehérváron. A lényeges változást Kiss István életében is a felszabadulás hozta meg. Ott, Székesfehérváron bekapcsolódott a szakszervezeti mozgalomba, és mivel annak idején a falu azt követelte, hogy mindig tanulni, mindig dolgozni és tovább lépni, és mivel egyénisége is ezt diktálta: 1949-ben kitűnően végzi el a szakérettségit, majd 1954-ben jelesen az egyetemet, közelebbről a magyar—könyvtár szakot. Később egyik írásában — egyáltalán nem alaptalanul — így emlékezik vissza ezekre az évekre: „Amikor egyetemre kerültem, már elhatározott szándékom volt, hogy a magyar művelődéstörténettel, közelebbről az irodalom és általában a könyvekben megfogalmazott műveltséganyag, a szélesebb tömegek kapcsolatával foglalkozom. Ezért választottam a magyar nyelv és irodalom mellé a könyvtáros szakot." És itt a koporsójánál elmondhatjuk, hogy a boldog családi fészken kívül a sors azzal ajándékozta meg, hogy sajnálatosan megszakadt életében is mindezt valóra tudta váltani. Mert — a jelenben és a múlt feltárásával egyaránt — az embereket és a legszélesebb értelemben vett közművelődést szolgálta a későbbiekben mint a SZOT, a pártközpont és a TIT munkatársa, majd pedig 1960 óta, csaknem két évtizede mint egyetemi oktató, mint tudós szakember, mint tanszékvezető és mint Karunk párttitkárja. Egyáltalán nem véletlenül alakult így ez az életpálya, amint az sem véletlen, hogy az általa vezetett tanszék is valóságos családdá vált; hogy a könyvtár szakos hallgatók mint otthonukat keresik fel ezt a helyet, aztán is, ha kikerültek az életbe; hogy Kiss István alapozta meg 1975-től az információs szakemberek posztgraduális képzését; hogy 1974-ben nemzetközi konferenciát szervezett a szocialista országok részvételével a felsőfokú könyvtáros és információs szakemberek képzéséről. Az meg egyenesen szimbolikusnak tekinthető, hogy első jelentősebb dolgozata 1961-ben ilyen címmel jelent meg: *Népkönyvtárak a két világháború között* (Népművelési Értesítő II. 89—122.), és hogy 1972-ben kandidátusi dolgozatának ez volt a témája: *Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat története és szerepe a magyar művelődésben.* Az elmúlt években ez utóbbit egészítette ki és rendezte sajtó alá, de ezt az Akadémiai Kiadónál megjelenő — minden bizonnyal — hasznos és szép kötetet már csak mi vehetjük kezünkbe — rá emlékezve.

És itt a koporsójánál önkéntelenül is az jut eszembe: megbecsültük-e, kíméltük-e eléggé Kiss Istvánt? És megbecsüljük-e, kíméljük-e az egyre csökkenő számú Kiss Istvánokat?

Felejthetetlen Barátom! Annak a kijelentésével búcsúzom Tőled az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora, Bölcsészettudományi Kara és a Könyvtártudományi Tanszék nevében, hogy eszményképünk voltál emberségben, és az is maradsz nekünk örökre.

Nyugodjál békében!

SZATHMÁRI ISTVÁN

Az Országos Széchényi Könyvtár és a „hungarika-program". A Könyvtár 1977. évi tevékenységéről számot adva írhattuk le: nemzeti könyvtári funkcióink egyik legalapvetőbb ágában, a hungarika dokumentumok gyűjtésében és regisztrálásában az 1976-ban felújított munkálatok 1977 folyamán annyira előrehaladtak, hogy már felismerhetők a könyvtár tevékenységében a hungarika-program előtérbe kerülésének, az intézményen belüli nagyobb összehangoltságnak első jelei, illetve új eredményei.

Számon tartjuk és kellően becsüljük az 50-es évek kezdeményezéseit, a 60-as évek jelentős eredményeket is produkáló könyvtári erőfeszítéseit a nemzeti bibliográfiai, magyar

könyvészeti vállalkozásokban. A 70-es évek második felében beérő új elgondolásban azt tartjuk kiemelendőnek, hogy retrospektív bibliográfiai munkálataink, sőt általában nemzeti könyvtári alapműveleteink szervesebben kapcsolódhatnak az országos kutatási irányokhoz és közben — éppen a kutató és könyvtári munka természetes kapcsolatának megújhodásában — könyvtári intézményünk elnyeri nemzeti könyvtárhoz méltó státuszát a kulturális és tudományos intézmények rendszerében, fokozatosan és elismerten kutatóhellyé válik.

Kedvező fejlemény ugyanis, hogy 1977-ben összhangot teremtettünk a gyarapítási osztály gyakorlatából kezdeményezett (az új könyvtári törvényerejű rendeletet már alapul vevő) hungarikum-meghatározásra irányuló törekvések, a gyűjtőköri szabályzatunkkal összefüggő munkálatok, az MTA és a KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága által patronált hungarika-keretterv kialakítását célzó vállalkozások és a Kulturális Minisztérium — az 1977. év végén elfogadott — kutatási programjának jegyében végzett előkészületek között; sőt mindaz, amit eddig terveztünk és tettünk, amit a jövőben tenni szándékozunk, remélhetőleg most már intézményesen és kutatási programokba foglalt módon beletorkollik az Akadémia Elnöksége által tervezett kutatási főirányba, amely a „Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása" címet viseli.

A részletes visszatekintés és a jövő részfeladatainak meghatározása helyett néhány időpontot, dokumentumot, tanácskozást és kutatásszervezési mozzanatot idézek fel, nagyjából az események időrendjében.

Az OSZK Vezetői Tanácsa 1976 szeptemberében tárgyalta a *Külföldön fellelhető könyvtári hungarika-dokumentumok kutatásának helyzete és továbbfejlesztésének lehetőségei* c. előterjesztést, amelynek a tanácskozás utáni, *1976. október 6-i* keltű változata került a Kulturális Minisztériumba, valamint az MTA és a KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága elé. Az előterjesztés kitért a hungarika-kutatások közművelődési és tudománypolitikai megközelítésének szempontjaira, a hungarika-kutatásokra irányuló figyelem indítékaira, az Országos Széchényi Könyvtár különleges szerepére, a hungarika-dokumentumok felkutatásának helyzetére és átfogóan tárgyalta a továbbfejlesztés szempontjait, a hungarikum-meghatározás rövidített változatát, a kutatások lehetséges irányait.

Ezt az előterjesztést még 1976 októberében az MTA és a KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága is megtárgyalta és a *Könyvtári dokumentumok magyar vonatkozásai (Hungarikum-meghatározás)* c., az OSZK szakértői által összeállított, tervezettel együtt, módosítások, kiegészítések után elfogadta. Az utóbbi dokumentum, amelynek 1977. márciusi keltezésű változata tekinthető munkaeszközünknek, a hungarikum négy kategóriáját — nyelvi, területi, személyi-intézményi, tartalmi — vezette be.

Az OSZK Vezetői Tanácsának 1976. szeptemberi ülésén született határozat a Hungarika Koordinációs Munkabizottság ujjászervezéséről, amely 1976 októberében meg is kezdte működését. A HKMB a tudományos kutatás szolgálatában álló, konkrét munkát végző testület, amely az egységes elvek és gyakorlat érvényesítésével a könyvtárban folyó hungarika munkálatok tervszerűbb vitelét, koordinálását segíti elő. Jellegét tekintve tanácsadó fórum, amely fontos javaslatait intézetvezetői döntésre terjeszti elő.

Időközben a Kulturális Minisztérium kezdeményezésére, az Akadémia I. Osztálya Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága tudományos orientálásával megkezdődtek a hosszabb távra szóló tervező munkálatok. A Munkabizottság külön bizottságot jelölt ki soraiból. A hat tagú munkacsoportból négyen az OSZK munkatársai voltunk. Két ütemben és két részben kidolgoztuk a *Könyvtári hungarika dokumentumok bibliográfiai regisztrálásának keretterve* című, átfogó programot tartalmazó dokumentumot. Az első rész (a dokumentum kelte: 1977. április; OSZK száma: 803/1977.) a Magyarországon levő kéziratok regisztrálására vonatkozó elképzeléseket, a hazánkban keletkezett nyomtatvá-

nyok bibliográfiai számbavételét célzó programot tartalmazza. A második rész (a dokumentum kelte: 1978. március; OSZK száma: 554/1978.) a Magyarország jelenlegi határain kívül levő magyar vonatkozású kéziratok, illetve a nyomtatványok személyi-intézményi hungarikum és tartalmi hungarikum kategóriáinak regisztrálásával foglalkozik. Átfogó kép felrajzolása közben mindkét témában megvizsgáltuk: — milyen bibliográfiai (katalógus-) munkálatok történtek a múltban; — a mai feltételek mellett milyen munka elvégzése van folyamatban és mi várható; — végül javaslatokat tettünk a (hosszú távra) tervezett vállalkozásokra.

Mindkét előterjesztés — az akadémiai külön bizottság szakmunkája mellett az OSZK Hungarika Koordinációs Munkabizottsága tagjainak a véleményét is tartalmazva — az OSZK Vezetői Tanácsa, majd az MTA — KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága üléseire került megtárgyalásra. A kerettervek mindkét fórumon kiegészítéseket kaptak, illetve megerősítést nyertek.

Tervek maradnak-e csupán a kerettervbe foglalt javaslatok és állásfoglalások? — merülhet és merül is fel a kérdés. Ha önmagukban, ha a kutatási programoktól elszigetelten kellene a megjelölt feladatokat felfogni, ha pusztán az OSZK erejére kellene hagyatkozni, ha egyszerűen csak besorolnánk az itt ránk váró teendőket a könyvtárunk előtt álló számlálhatatlan megoldásra váró munkák sorába, aligha remélhetnénk a tervek megvalósulását.

A kerettervbe foglalt célkitűzések megvalósításának realitását és távlatát a következő körülmények és tényezők adják: — az eddigi vállalkozások kötetekben realizálódó eredményei (pl a *Régi Magyarországi Nyomtatványok I.*, a *Magyar Könyvészet* felszabadulás utáni kötetei); — a jelenleg is folyamatban levő munkálatok; — a keretterv kialakítása után közvetlenül megfogalmazott konkrét új vállalkozások és közeljövőben megindítandó munkák (pl. az ún. *RMK III.*, vagyis az 1801 előtti szerzői hungarika bibliográfiai regisztrálása); — a tárcaszintű és országos kutatási főirányokhoz kapcsolódás lehetősége; — a kilátásba helyezett, több évre folyósítandó anyagi támogatás.

Az Országos Széchényi Könyvtár ötéves (1976—1980) feladattervének kialakításakor megfogalmaztuk: az előző ötéves tervidőszak tapasztalatainak, valamint a tudományos kutatás (elsősorban a „nemzeti" tudományok komplex kutatására irányuló törekvések) többször kifejezésre juttatott igényeinek ismeretében erősítenünk kell a nemzeti könyvtárra háruló (művelődéstörténeti és tudománytörténeti szempontú, valamint a közművelődés igényeit figyelembe vevő) hungarika-kutatásokat (gyűjtés és feltárás). A feladatterv összeállításakor a spontaneitás csökkentését célzó átfogó kutatási program kidolgozását iktattuk tervbe, amely többek között figyelembe veszi a hazai közművelődési szint, elsősorban olvasási kultúra fejlettségi állapotát.

Ezeket a célkitűzéseket akkor (1976 elején) többen némi kétkedéssel fogadták. Nem is volt kockázatmentes a célok megfogalmazása, sőt azoknak az ötéves feladattervbe iktatása. Törekvéseinket azóta a tudománypolitika és a kutatásszervezés új fejleményei igazolták. A Kulturális Minisztériumnak 1977 vége óta két kiemelt kutatási iránya van: 1. A közművelődés kutatása c. tárcaszintű kutatás és 2. A történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása c., az MTA-val közösen tervezett főirány.

Az OSZK kutatómunkájának tervszerűségét befolyásoló, elősegítő főbb fejlemények között említendő, hogy 1977. október 11-én megalakult a Kulturális Minisztérium Tudományos Koordinációs Bizottsága.

1978. március végén az MTA Elnöksége megtárgyalta a *Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása* c. tervezett főirány koncepcióját. A célok és feladatok sorában megjelölve többek között a magyar történelem és kultúra tárgyi, írásos emlékeinek kutatását és gyűjtését idehaza és külföldön; forráskiadások, szaktudományi bibliográfiák, katalógusok, topográfiák készítését, archívumok létrehozását.

Abból következően, hogy a közgyűjteményeknek az itt megjelölt célok megvalósításában elodázhatatlan feladatai vannak, valamint, hogy a közművelődési kutatások anyagi bázisát is fejleszteni kell, a Minisztertanács mellett működő Tudománypolitikai Bizottság Társadalomtudományi Koordinációs Bizottsága 1978. februári ülésén megtárgyalta „A kulturális terület részére juttatott 1978. évi céltámogatás felhasználásának tervezetét".

Kézenfekvő, hogy a „Közművelődés kutatása" c. tárcaszintű kutatások egyik fő bázisintézménye a Népművelési Intézet. De az alkalmazott kutatásokban, a közművelődés állapotának konkrét felmérésére szolgáló vizsgálatokban és a könyvtárra, mint kulturális értékeket közvetítő intézményre vonatkozó kutatásokban és fejlesztő munkákban az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központjának, valamint az OSZK egyéb szakrészlegeinek megvan a maga sajátos, mással nem pótolható szerepe.

Kézenfekvő az is, hogy a *Történelmi és kulturális hagyományaink, emlékeink komplex kutatása* c. tervezett kutatási főirány vonalába vágó, a könyvtári hungarika dokumentumok regisztrálását, feltárását célzó munkálatok egyik bázisintézménye, fő könyvtári kutatóhelye: az Országos Széchényi Könyvtár.

HAVASI ZOLTÁN

Az akadémiai könyvkiadás jubileuma. A Magyar Tudós Társaság megalapítását követően három esztendővel — 1828-ban — kis könyvecske jelent meg *A' Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai* címmel: ezzel vette kezdetét az az egyre terebélyesedő akadémiai könyv-, majd később folyóirat-kiadás, amelynek 150. évfordulójáról 1978 októberében emlékezett meg a Magyar Tudományos Akadémia és az Akadémiai Kiadó. A jubileum alkalmából a Magyar Nemzeti Galériában tudományos könyvekből és periodikákból nagyszabású kiállítást is nyílt *Az európai tudományos könyv* címmel, melynek támogatására az UNESCO is vállalkozott. Meghívást kapott a kiállításra minden olyan ország, amelyik aláírta a helsinki záróokmányt, így a részt vevő 23 ország mintegy 150 kiadójától, valamint az UNESCO-tól beérkezett közel 4000 könyv, folyóirat és periodika jól reprezentálta azt az elismerést is, mellyel a világ könyvkiadása a budapesti Akadémiai Kiadó tevékenységét illeti.

A több helyiségre terjedő kiállítás központjában az akadémiai kiadói tevékenység történetét bemutató tárló-sor foglalt helyet, bennük az elmúlt 150 év kiemelkedő kiadványainak egy-egy példánya. Ma is élő sorozatok, folyóiratok, gyűjteményes kiadások első példányai mellett természetesen lehetősége nyílt az Akadémiai Kiadónak arra is, hogy olyan úttörő kezdeményezésekről is beszámoljon, melyek megjelenésükkor egyaránt szolgálták a hazai és a nemzetközi tudományos életet. A falak mentén sorakozó kiállítási polcokon részben a külföldi kiadókkal közösen megjelent akadémiai kiadványok, részben pedig a külföldi társ-kiadók reprezentatív kiadványai voltak láthatók, sőt — rendkívül helyes kezdeményezésként — hozzáférhetők a kiállítás látogatói számára. Tudósok, könyvtárosok, a könyvterjesztés szakemberei mellett a világ tudományos eredményeire kíváncsi látogatók ezrei vehették kezükbe a magyar és idegen nyelvű kiadványokat, s kaphattak kedvet (és lehetőséget) azok megrendelésére.

1978. október 18-án a Magyar Tudományos Akadémián tudományos ülésszak keretében emlékeztek meg az Akadémiai Kiadó, az akadémiai kiadói tevékenység évfordulójáról. A *150 év a tudomány szolgálatában* címet viselő előadássorozatot Szentágothai János, az MTA elnöke nyitotta meg. Hangsúlyozta annak jelentőségét, hogy az akadémiai kiadói tevékenység, különösen annak felszabadulás óta eltelt évtizedei révén váltak a világ számára is hozzáférhetővé a magyar tudósok, kutatók eredményei, melyek a nyelvi korlátok miatt, korábban elszigeteltek maradtak. Ezután az előadók az akadémiai kiadói

tevékenység különböző szektorairól adtak számot. Kosáry Domokos a társadalomtudományok különböző ágaiban indított sorozatokat, egyedi kiadványokat, dokumentumköteteket és forráskiadványokat értékelte, a nagyszabású monográfia (életrajz- és életműsorozatok) kiadásáról beszélt, hangsúlyozva, hogy az akadémiai kiadói tevékenység mindenkor magán viselte a kor akadémiájának, végső soron a kor társadalmának jegyeit. Szabadváry Ferenc rendkívül egységes, tömör összefoglalója a természettudományok körében végzett akadémiai kiadói tevékenységet tekintette át. Kiemelte a budapesti egyetemeken működött professzorok akadémiai tevékenységének eredményeit tükröző kiadványok jelentőségét, de a nemzetközi tudományos életre nagy hatást gyakorló idegen nyelvű kiadások értékét is aláhúzta. Beszámolt arról a tapasztalatáról, hogy a világ jelentős könyvtáraiban mindenütt találkozott az Akadémiai Kiadó műhelyéből kikerült művekkel. Voit Krisztina előadása során igen elevenen foglalta össze azokat a nehézségeket, melyekkel a Magyar Tudományos Akadémia fennállása során különböző időszakokban, elsősorban azonban a XIX. század utolsó harmadában küszködött, hogy önálló kiadókkal, külső vállalkozókkal megegyezésre jusson kiadványai terjesztése ügyében. Ezt megoldani mindaddig nem tudták kielégítően, amíg 1949-ben létre nem jött a mai szervezetű Akadémiai Kiadó. Mezey László érdekes előadása voltaképpen szintén az akadémiai kiadás múltjának nehézségeiről szólt: ismertette azokat a szervezési és — főleg — anyagi problémákat, melyek sok esetben gátolták meg értékes és életképesnek induló sorozatok folyamatos megjelenését, befejezését. Adatait elsősorban a történeti, irodalomtörténeti forráskiadványok életéből merítette.

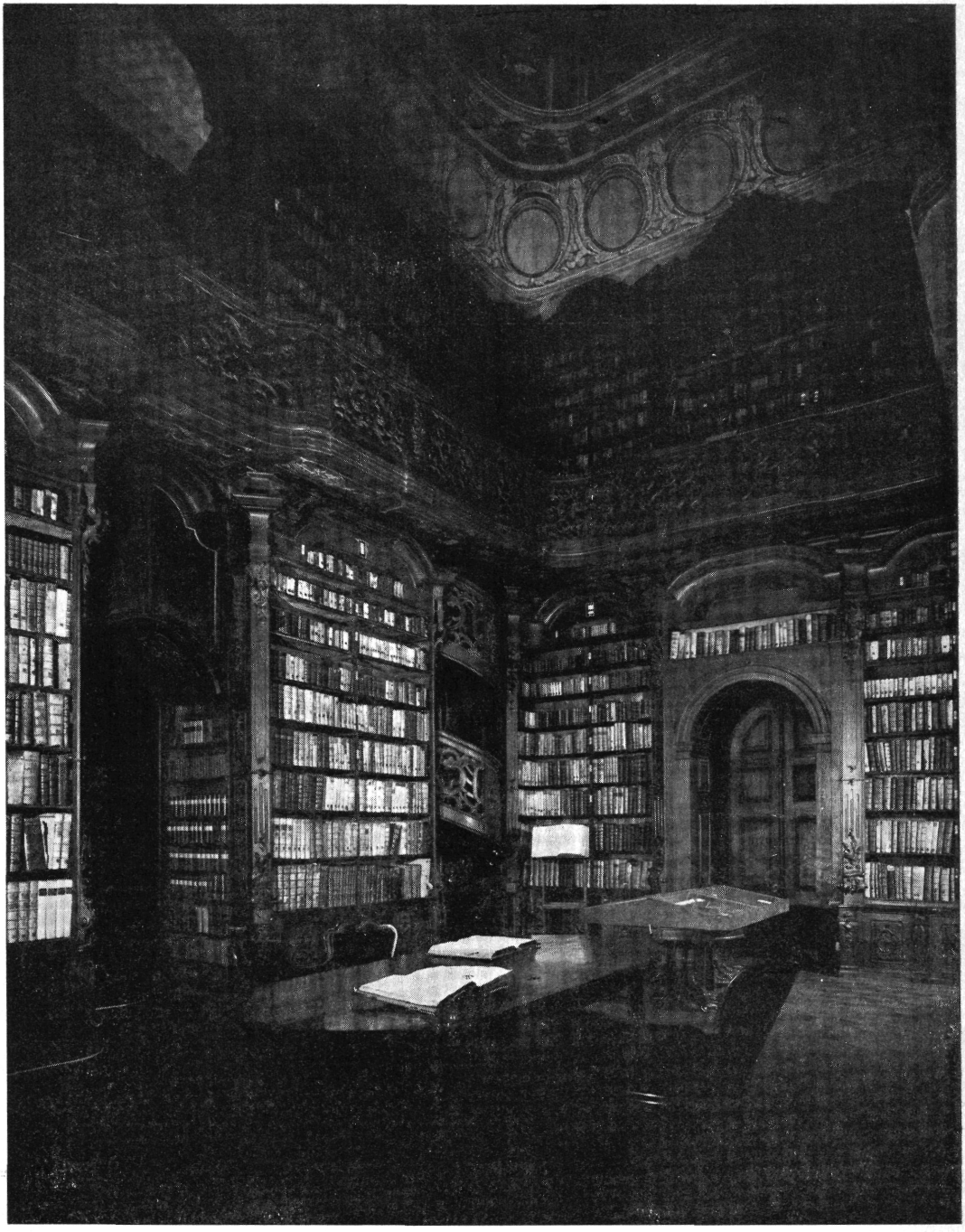
Míg ezek az előadások alapvetően a 150 éves akadémiai kiadói tevékenységnek a felszabadulás előtti történetét elemezték s csak utalásokkal fordultak az utolsó három évtized eredményeihez, Köpeczi Béla éppen a felszabadulás óta eltelt harminc esztendő eredményeit foglalta össze. Rendkívül pozitívan értékelte az Akadémiai Kiadó tevékenységét, elismerően szólt a kritikai szövegkiadások korszerű színvonaláról, a tudományos eredményeket a világ nagy nyelvein közreadó kiadványokról, az egyre szélesebb körben ismertté váló folyóiratokról, a marxista–leninista tudományos módszert hazánkban és a külföldön egyaránt megbecsülésre vívő könyvekről, de nem hallgatta el a még megoldásra váró problémákat sem, melyek elsősorban a nyomdai kapacitás függvényeként jelentkező hosszú átfutási időben mutatkoznak meg.

A nagy érdeklődéssel kísért előadássorozat Szentágothai János zárszavaival ért véget. A Magyar Tudományos Akadémia elnöke ez alkalommal nem az akadémiai kiadványok értékét emelte ki, hanem azokat a sokoldalú nehézségeket illusztrálta, melyeket az Akadémiai Kiadó munkatársai győztek le sikerrel: a belső szerkesztők, a kéziratok előkészítői és gondozói tevékenységét méltatta, amely nélkül egyetlen kiadvány sem érhette volna el nemzetközi méretű sikerét.

A magyar akadémiai könyv- és folyóiratkiadás 150 évét feltáró kiállítás és az ünnepi alkalomból elhangzott előadások egyaránt igazolták, hogy az Akadémiai Kiadó megfelelt annak a hivatásnak, melyet a Magyar Tudós Társaság tűzött maga elé: a tudomány és irodalom eredményeinek magyar és idegen nyelven való művelését és terjesztését.

V. F.

Az Országos Széchényi Könyvtár legelső otthona. A Széchényi család Bibliotheca Hungaricája, amelyet Széchényi Ferenc 1802-ben felajánlott az ország javára, s melyet a király, I. Ferenc elfogadott, 175 esztendővel ezelőtt a pesti pálosok által épített kolostor könyvtártermében kapott először helyet. A gondolat, hogy a könyvtár ide kerüljön, a Helytartótanácsban született meg azzal az indokolással, hogy az Egyetemi Könyvtár

ezen új gyűjtemény befogadására méretei miatt alkalmatlan. Megfelelőnek látták viszont a pálosok könyvtártermét, mert úgy vélték, hogy a könyvgyűjteményt be tudja fogadni, mellette egy másik termet olvasóteremmé lehet átalakítani, sőt a könyvtárőr és a segédszemélyzet számára lakást is lehet biztosítani a volt kolostor-épületben, amely ezekben az években különböző hivataloknak volt az otthona.

A Helytartótanács javaslatát az udvari kancellária helyeselte. Az államtanács szintén támogatta mind a gyűjtemény elfogadását, mind az elhelyezés javasolt módját, s végül 1802. január 23-án I. Ferenc kiadta jóváhagyó határozatát a könyvtárról. A Kancellária július 2-án értesítette Széchényi Ferencet, és felszólította, nézzen utána, vajon ő is alkalmasnak látja-e a pálosok volt könyvtártermét gyűjteménye számára, s ha változtatásokat lát szükségesnek, erről tegyen jelentést. Széchényi szeptember 5-én válaszolt, s jelezte, hogy a termet megfelelőnek találja, de az olvasóterem mellé még egy további termet igényel a gyűjtemény gyarapodó állományának a befogadására. A Helytartótanács már másnap válaszolt, miszerint a kérés érdekében intézkedett. 1802. november 25-én Széchényi be is nyújtotta Bécsben a könyvtár alapítólevelét, melyet a király másnap minden változtatás nélkül jóváhagyott és megerősített.

A következő hónapban eldőlt a könyvtár személyzetének a kérdése is. (A jelentkezők között, akik kérték Széchényitől a könyvtárőri tisztséget, Csokonai Vitéz Mihály is ott volt.)

1803. február 6-án a könyvtár őrévé Miller Jakab Ferdinándot, írnokává Petrovics Ferencet nevezték ki. A terem, amelyet Széchényi a gyűjtemény számára megkapott, a kolostorépület második emeletén, az épület egyéb részeinél egy emelettel nagyobb belső magasságban, az utcai front közepén helyezkedik el.

A pálos feljegyzések szerint I. Lipót 1688. július 13-án engedélyezi a pálosoknak, hogy a nekik kijelölt pesti telken templomot és kolostort építsenek, de az építkezés csak a 20-as években tud kibontakozni. 1720-ban készen áll a kolostor ebédlője, konyhája, kamrája, és hét szobája. A templom alapkőletétele 1725. április 8-án történt. A kolostor könyvtárterme, amely egyúttal rendi tanácsteremnek is készült, 1760—1771 között épül, és nyeri el faragott polcrendszerét. A faragó, Rutschmann Antal pálos testvér 1771-ben fejezi be a munkát, s ekkor a könyvtárban ezer kötetet helyeznek el.

Általában úgy tudjuk, hogy a könyvtár mennyezete meszelt fal volt, amikor Széchényi átvette, de 1765-ből feljegyzés van arról, hogy a könyvtárban festmények vannak: éspedig a négy nyugati egyházatya, meg a tudományok géniuszai ékesítenék e szerint a termet. Mivel II. József rendelete 1786. augusztus 20-ával megszüntette a pálos rendet (és elrendelte a könyvtár elszállítását az Egyetemi Könyvtárba), valószínűnek tartjuk, hogy ezek a festmények az 1786—1802 közötti 16 esztendőben tönkrementek, különben — mint az egyéb berendezéseket — Széchényi ezeket is megőrizte volna.

A pálosoktól hátrahagyott könyvtártermen Széchényi pusztán két módosítást végzett: pénzgyűjteménye számára a három alsó ablakmélyedésben beépíttetett a faburkolatba háromszor két üvegezett, ferde polcokkal ellátott tárlót: az éremgyűjtemény került ide. A mennyezet kifestésével pedig megbízta Pietro Rivetti, itáliai származású festőt. Nem tudjuk adatszerűen, hogy Széchényi milyen programot adott a festőnek, ez utóbbi azonban azt állítja műve szignálásában, hogy „invenit et pinxit": azaz, az inveció is tőle származik, nemcsak a kivitelezés. A festmény a hódító magyarok megjelenítése: az ég felé megnyitott, alacsony korláttal kerezett térben két angyal tartja a magyar címert és koronát. A kőkorlát oszlopain a hódító háborúk emlékeit őrző zászlók, fegyverek, páncélok kíséretében Erdély, Morvaország, Moldva, Jaz és Cumenia, Galícia, Ráma, Szerbia, Lodomeria és Bulgária címerei láthatók. 3—3 címer között 1—1 oszlopon a művészetek: a csillágaszat, építészet és geometria tudományának szimbólumai vannak. Az építészet oszlopába jegyezte be a festő: „PIETRO RIVETTI INV. ET PIN. 1803."

E területi hódítások mellett a tudomány magyar hódítóit is meg akarta jeleníteni az a harminc portré, melyek mindegyike kb. 30 cm átmérőjű, s a terem hosszabbik két oldalán 9—9, rövidebb két oldalán 6—6 kör alakú keretbe került volna, ha a festő meg nem késik a munkával. Széchényi eredeti elgondolása ugyanis az volt, hogy 1803. augusztus 20-án adja át a termet rendeltetésének, és nyitja meg minden érdeklődő előtt a hungarica-gyűjteményt. A festő késése miatt azonban az átadásra csak 1803. dec. 8-án került sor, akkor is úgy, hogy a portrék keretei ugyan elkészültek, a keretek feletti szalagokon a nevek is ott vannak, az arcok azonban már nem kerültek megfestésre.

Az ajtóval szemben lévő címer alatt elindulva és jobbra haladva a következő neveket találjuk:

1. Petr(us) Révay, politicus. M(ortuus) 1622.
2. Nicol(aus) Istwánffy, historic(us) M. 1615.
3. Andr(eas) Beythe, botanic(us) M. 1569.
   (A halálozási év helytelen, hisz Beythe 1564-ben született! Pontosan nem tudjuk, mikor halt meg.)
4. Joan(nes) Sambucus, philol(ogus) M. 1584.
5. Fran(ciscus) Forgách, histor(icus) M. 1568.
   (A halálozási év pontatlan: 1577-ben halt meg.)
6. Nicol(aus) Olaus, Chr(istallologus) M. 1586.
7. Steph(anus) Werbőczi, juris(ta) M. 1541.
8. Janus Pannonius, poeta M. 1471.
9. Joan(nes) Raich, historic(us) M. 1800.
   (Halálozási éve: 1801.)
10. Georg(ius) Pray, histori(cus) M. 1801.
11. Joan(nes) Severini, ant(iquarius?) M. 1789.
12. Maximi(lian) Hell, astro(logus) M. 1792.
13. Dan(iel) Cornides, diplom(ata) M. 1787.
14. Roger Boschovich, math(ematicus) M. 1787.
15. Steph(anus) Weszprémi, medic(us) M. 1799.
16. Ignatius Born, mineralogus M. 1791.
17. Anton L. B. Baitai, orator M. 1775.
18. David Máday, numismat(a) M. 1774.
19. Joh. Bapt. Horváth, phys(icus) M. 1800.
20. Carol(us) G. Reviczky, lit(terator) M. 1793.
21. Fran(ciscus) Faludi, poe(ta) M. 1774.
    (A halálozási éve helyesen: 1779)
22. Balth(asar) Kerchelich, his(toricus) M. 1771.
    (A halálozási év itt is pontatlan: meghalt 1778-ban)
23. Math(ias) Bél, geograph(us) M. 1749.
24. David Czwittinger, litt(erator) M. 1717.
    (A halálozási év helyesen: 1743)
25. Fran(ciscus) Páriz Pápai, gram(maticus) M. 1716.
26. Gabr(iel) Hevenessy, asceta M. 1715.
27. Ladisl(aus) G. Haller, philol(ogus) M. 1707.
28. Steph(anus) Gyöngyösi, poe(ta) ung(arus) M. 1704.
29. Wolfg(ang) Bethlen, histor(icus) M. 1679.
30. Pet(rus) Pázmány, theologus M. 1637.

(A zárójelben lévő szótagok a szerző kiegészítései!)

1970-ben sajnálatos módon a mennyezeti boltozat beázott, és a baloldali angyalnál kb. egy negyed négyzetméternyi felületről lehullott a festés; épp azon a részen, ahol a Széchényi Ferencet megörökítő felirat szerepelt. Minden valószínűség szerint az angyal kezében lévő írott tekercsen volt az a felirat, amelyet a királynak felterjesztett kérvényben javasolt Széchényi:

„Francisco II. Caes. Aug. Hung. Rege. Joseph Archid. Austriae Prorege. Bibliotheca Hungarica Familiae Comitum Széchényi: Patriae sacrata. Anno 1802."

Műemlékvédelmünknek igazán fontos lenne felfigyelni erre a romlásnak indult festményre, amely apránként, de folyamatosan pereg le.

A Széchényi-féle gyűjtemény 1807-ig volt a pálosok házában. Ekkor, mivel 1805-ben I. Ferenc megalapította a Pesti Központi Papnevelő Intézetet, és a pálosok volt házát odaajándékozta ennek az intézménynek, a rektor, Baernkopf Ignác sürgetésére Széchényi gyűjteménye kikerült a házból.

A könyvtárat újra berendezték, most már a teológusok számára azzal a könyvállománynyal, amely ma is itt található, s amely a könyvtárvezetővel megbeszélt időpontokban megtekinthető. A könyvek nagy hányada régi, hisz 1500 és 1800 közötti nyomtatványok teszik ki az egész könyvtár 90%-át.

Az ún. Pálos Könyvtár ma két teremből áll. A régi pálos-terem tartalmazza a teológiai könyvállomány értékesebb részét: 17 ősnyomtatványt, kb. három-négyezer antiqua kötetet, s mintegy száz darab hungaricát. Mivel ezt a könyvtárat a múlt század elején a teológiai oktatás kézikönyvtárának szánták, kéziratok és középkori kódexek nem szerepelnek a gyűjteményben. A pálos-terem 13 870 művet tartalmaz 7000 kötetben, melyek között 19. vagy 20. századi nyomtatvány egyáltalán nem található. A könyvtár másik terme, melyet a Széchényi-féle könyvtár olvasótermének szántak, ma a feldolgozó munka színtere. Az itteni könyvállomány, mely jórészt hagyatéki alapon keletkezett, szintén 7000 kötetet tesz ki. Ezt a termet 1870 körül rendezték be a 19. század teológiai irodalmával. Kötetei között akadnak magyarországi nyomtatványok is, bár magyar nyelvű munka igazán ritka: itt is a latin dominál.

VÁRHIDI KLÁRA

SZEMLE

Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. Gondolat. 688 l.

Sok évtized kutató munkájának gyümölcsét adja kezünkbe a szerző. Az öt részre osztott és negyven fejezetből álló kötet a szó eredeti értelmében hézagpótló. A hazai történetírás ugyanis eddig adós volt egy olyan monográfiával, mely az interdiszciplináris követelmények figyelembevételével választ igyekszik adni az István király életével és művével kapcsolatos számtalan kérdésre. A szerző tisztában van ezekkel a sokszor megoldhatatlannak minősített problémákkal; rá is mutat, hogy első királyunk nevében kiadott iratok és levelek nagyrészt elvesztek, s ami megmaradt, annak többségét is utóbb meghamisították. Az elenyésző forrásbázis ellenére minden rendelkezésére álló tudományos eszközt és módszert felhasznál, hogy a kérdéseket pontosan megfogalmazza és az ezekre adott válaszokat rangsorolja, aszerint, hogy menynyi bennük az igazolható valóság vagy a feltételezhetőség. E számtalan buktató ellenére végül is az összes hozzáférhető anyag birtokában egy olyan monográfiát vehetünk a kezünkbe, mely rekonstruálja nemcsak az országalapító király alakját, hanem a kor társadalmi stuktúráját is. Györffy György műve éppen azért jelentős, mert felhasználja a társtudományok módszereit és eredményeit. Ez a recenzió elsősorban a művelődéstörténeti kategóriákhoz tartozó fejezetekre hívja fel a figyelmet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szerző az egyes témaköröket egymástól elszakítva tárgyalná. A kötet egyik legnagyobb értéke abban mutatkozik, hogy az aprólékos elemzés mellett szintézisben foglalja össze a hazai és külföldi kutatások eredményeit. Györffy a maga elé tűzött cél érdekében egyaránt elénk tárja a forráskritika, a régészet, a település-, az agrártörténet, a nyelvtudomány stb. idevágó konklúzióit és szervesen beleépíti e mozaikdarabokat művének egészébe. Ugyanígy tesz István király korának művelődéstörténeti rajzával is. Mindegyik fejezetben találunk igen értékes és új megvilágításban bemutatott irodalmi, tanügyi, vallási, mitológiai, iskolaügyi, művészeti anyagot, sőt igen gazdag illusztrációt. A fenti észrevétel ellenére hadd mutassak rá mégis néhány olyan fejezetre, melyben különösen sok eligazító vagy további kutatásra késztető művelődéstörténeti téma található.

Európa és a magyar nép. A jelek szerint módosítanunk kell a Nyugat felé vándorló őseinkről alkotott értékítéletünket. Györffy különbséget tesz a feudális állam és keresztény egyház szervezéséig soha el nem jutott nomád barbárok és a fejlődésben átmenetet képviselő ún. félbarbárok között. Ennek művelődéstörténeti szempontból óriási jelentősége van (24. l.). *A Honfoglalás és megtelepedő társadalom* c. fejezet többek között nyomatékozza, hogy a középkor a nyelvi nemzet modern fogalmát nem ismerte; csak így tudjuk megérteni a „szupranacionális" intézmények lényegét, melyekkel minduntalan találkozunk István király életében (29. l.). *A nyugati térítés kezdete* feltárja az ún. bizánci misszió jelentőségét, e misszió megszűnésének okait. A latin térítés valójában nem Rómából indul ki, hanem a nemzetközi események kényszerítették ki, méghozzá Géza fejedelemsége alatt. A Sankt Gallen-i Bruno missziója határkő középkori művelődésünk történetében. Bizonyos, hogy olyan liturgikus könyveket hozott magával, melyeket S. Gallenban és Mainzban használtak. Ez az oka annak, hogy a *Pray-kódex* naptára és a *Codex Albensis* sajátosan Rajna-vidéki szent-kultuszt tükröznek vissza. Épp ilyen fontos a szerzőnek az a megállapítása, hogy Adalbert és köre (főként Anasztáz érsek) térítő missziója előtt Bruno működése mind ez ideig nem kapott kellő figyelmet (76. l.). Thietmar merseburgi püspök (†1018) és Bruno közlései kétségtelenné teszik e korábbi fázis művelődéstörténeti jelentőségét. — A továbbiak során az *Udvar és udvari szervezet* (233. l.) a *Jogi írásbeliség, oklevéladás, törvénykezés* (265.

l.), különösen pedig a *Beleilleszkedés Európába* c. nagyobb résznek a művészettel és irodalommal foglalkozó fejezetei tartalmaznak számunkra figyelemre méltó kutatási eredményeket. Mindazt, amit pl. István király szarkofágjáról, a faragványokban kifejezésre juttatott programról (halálon túli életre vonatkozó jelképrendszerről), vagy a Gizella-féle palástón ábrázolt motívumoknak, alakoknak a mainzi szertartáskönyvvel való összehasonlításáról mond a szerző, igazolja e monográfia értékéről fentebb leírtakat. A 26. fejezet az irodalomról külön tárgyal és mérlegeli azokat a nézeteket, vitákat, melyek az István-kori írásbeliség körül kavarognak (348—372. l.). A kötet utolsó 11 fejezete *A magyar társadalom átalakulása István műve nyomán* cím alatt az ezredfordulón végbement változásról ad számot.

Külön hangsúlyozom a további kutatás számára nélkülözhetetlen bibliográfiai anyag példás és rendkívül lelkiismeretes összeállítását. A Tárgy — és Névmutatón, a Szöveg közti ábrák jegyzékén és a Képek jegyzékén kívül 73 lapon foglalja össze a szerző a hazai és külföldi szakirodalom minden tételét (527—600. l.). Mindez elengedhetetlen annak a sajnálatos, de valós észrevételnek korrigálásához, mellyel Györffy György a Bevezetőben illeti az elmúlt korszak történetírását: . . . „ezer év elegendő lehetett volna arra, hogy a szent király egyéniségéről és életművéről egységes veretű kép alakuljon ki, olyanformán, mint ahogy Nagy Károlyról vagy I. Ottó császárról ma már nagyjából egyértelmű képet rajzolhatnak a történetírók" (7. l.).

BARLAY Ö. SZABOLCS

Botta István: Melius Péter ifjúsága. Bp., 1978. Akad. 218 l. (Humanizmus és reformáció 7.)

Újabb jelentős forrásművel gazdagodott a XVI. századi magyar eszmetörténeti szakirodalom. Botta István korábbról ismert adatok logikus átrendezésével, újabb információk tudós mérlegelésével, néma források megszólaltatásával rajzolja meg a hazai reformáció egyik vezéralakjának, Melius Péternek alig ismert és korábban csupán feltételezésekkel körülpásztázott ifjúkorát. Eredményei túlmutatnak a biográfiai kérdéseken, azok hasznosításával világíthat rá a magyarországi lutheri és helvét teológiai irányok szétválásának folyamatára.

Botta gyümölcsöző alapkoncepcióból indul ki. Megállapítja, hogy Melius Péter élete első 1556—1563 közé eső szakaszában következetesen a „Somogyi" családnevet használta. Ez a felismerés irányította figyelmét Somogyi Péter vágsellyei iskolamester személyére, akit 1556—1558 között Oláh Miklós „eretnekség" vádjával két ízben is letartóztatott és akinek börtönnaplójában olvasható információk lényegileg egyeztethetők a Meliusra mutató törmelékadatokkal. Másrészt a tanító Somogyi Péter szabadulása után eltűnt a szakirodalom szeme elől, de ezzel egyidőben felsorjáznak a korabeli híradások Melius Péterről. A „két" Somogyi Péter azonosítását azonban akadályozni látszottak kronológiai problémák és a lutheránus tanító hitvallásbeli eltérései a későbbi debreceni református püspök vallásától. Botta filológiai és teológiatörténeti remeklések sorával iktatja ki a vélt ellentmondásokat. Bizonyítani tudja, hogy a név egybeesés mellett Melius Péter és Somogyi Péter életrajzi adatai fogaskerekekként kapcsolódnak összze. Közös családi és baráti kapcsolataik hálózata és a vizsgálat tárgyává tett 1550-es években „mindketten" meggyőződéses lutheránusok voltak. Az így megismert „egy" Somogyi Péter körüli kutatásokból joggal zárja ki az 1587-ben végrendelkező azonos nevű Nyírbátonyi Somogyi Pétert és ezzel megnyitja az utat Melius ifjúkorának megismerése előtt.

A korább feltevésekkel ellentétben Melius Péter 1532-ben született és nem Szegedi Kis István tolnai iskolája, hanem a Nádasdyiak sárvári tanintézete volt első jelentősebb „alma matere". A gyerekember Melius 1543-tól Perneszith György, Sylvester Mihály, Macarius Bódog József, Bartholomaeus Georgievits és mások bölcsességéből meríthetett. Itt alapozta meg nyelvismereteit, teológiai tudományát és bécsi kirándulásai során figyelhetett fel a botanikára. Sylvester János Neanesében életre szóló ismeretekkel és barátságokkal gazdagodott. Szegedi Fraxinus Gáspárhoz fűződő kapcsolata biztosan, a jeles reformátorhoz Huszár Gálhoz feltehetően a sárvári évektől számíthatók. Az 1550-es évek elején már Vágsellyén találjuk, majd 1555 végén első ízben kerül sor letartóztatására. Rövidesen szabadul, előbb a Báthoriak erdődi udvarházában talált menedéket, majd 1556. október 25-én a wittenbergi egyetem teológiai fakultására iratkozik be „Petrus Melius Ungarus". De igen hamar hátat fordított a híres városnak. 1557 márciusa táján már itthon volt és 1557 júniusában ismét Oláh Miklós börtönében. Kb. egy évre rá szabadul. Rövidesen pappá szenteli Károlyi Boldi Sebestyén és a lutheránus Melius Péter 1558 folyamán lett lelkész Debrecenben. Helvét fordulata utáni tevékenysége közismert.

Botta sem követi tovább. A könyv második részében Melius teológiája és helvét fordulata elemzését adja.

A Melius-hitvallás fejlődése szempontjából is döntő teológiai problémákat Botta a dolog lényegét megvilágító filozófiai oldalról mutatja be. Az *Újszövetség* szavainak az úrvacsorára való vonatkoztatásában Luther és Melanchton Jézus testét és vérét kivonták az idő és tér koordinátáinak hatásköréből. Helvét irányú ellenfeleik viszont filozófiai argumentumok elemeit is felhasználták a bibliai locus értelmezésében. Botta logikus elemzésben tárja fel, hogy a teológiai ellentétek mellett mindkét szemlélet a ptolemaioszi világkép és a skolasztika nyomdokain haladt. Elméletileg tehát nem volt kizárt valamiféle áthidaló megoldás. Ennek irányába tett lépéseket az arisztoteliánus Melanchton, Luther mindvégig következetes híve. Mégis, a „praeceptor Germaniae" egyeztető célú tanításai valamiféle híddá váltak, amelyen a magyar lutheránusok egy része elindult a helvét tanok felé. A „kryptokálvinizmusnak" tekintett tételek terjedése nyomán 1559-ben már ebben a táborban találjuk Heltai Gáspárt, Dávid Ferencet és másokat. Meliust Szegedi Kis István ingatta meg „az úrvacsora dolgában". Ezzel Melius ifjúkorának ideológiai fejlődése lezárult. A reformáció vezető irányai hazánkban is szétváltak.

Botta István több tudományterületet gazdagító munkája a könyvtörténet kutatói számára is tartalmaz mondanivalót. Nyomon követhetjük Melius Somogyi Péter naplójának kialakulását és sorsát. Aligha lehet kétséges, hogy az alapszöveg, a különféle levelek és versek keletkezéstörténete, egybeszerkesztése, a börtönből való kijuttatása, a másolatok terjesztése, a nyomdász megkeresése a kor hasonló körülmények között született írásműveinek általános gyakorlatát követték. Egyéninek látszik viszont Melius mentegetőzése rossz kézírása miatt. Itt hadd hívjuk fel a figyelmet egy apróságra. Mintegy tíz évvel később Melius Svájcba küldött manuscriptumáról Beza írta: „Meliusnak hihetetlen s inkább jósra, mint leíróra szoruló kakográfiáját . . ." nincs nyomdász aki elolvasná. *(Studia et Acta II.* Bp., 1967. 285.) Rövid tudósítás informál Melius Somogyi Péter egykori könyvtárának sorsáról. Az Oláh Miklóshoz került könyvek azonosítása nem látszik lehetetlen feladatnak. Más bibliográfiai és kiadástörténeti adatok is figyelemfelkeltőek.

A XVI. századra vonatkozó kutatások újjáélesztésében jelentős szerepet vállaló *Humanizmus és reformáció* sorozat szerkesztői bizonyára felfigyeltek Bottának az előszóban leírt megjegyzésére, ahol készülő Huszár Gál monográfiáját említi. Melius Péter ifjúságáról írt könyve ismeretében érthető érdeklődéssel várjuk megjelenését.

DÁN RÓBERT

Költő és próféta. (A magyar sajtó Tolsztojról). (Vál., szerk. és a szöveget gondozta: OSZTOVITS Ágnes. Bev.: SŐTÉR István). Bp. 1978. Magvető. 467 l.

Napjaink sajtótörténeti válogatásai újra meg újra igazolják, hogy a folyóiratainkban megjelenő tanulmányok, esszék, cikkek többségének tudományos, szakmai, elvi jelentősége mily nagy. Néhány évvel ezelőtt talán lazábban kezeltük ezt a tényt, gondolván arra is, hogy ezeknek a közleményeknek jó része úgysem kerülheti el a monográfusok, a gyűjteményes kötetek válogatóinak figyelmét (erre találunk számos jó példát). Viszont tény az, hogy sok tanulmány — bár az idők folyamán mit sem veszített jelentőségéből, értékéből — mégis a feledés homályába merült, vagy egy-egy szakcikk részleteként, utalásában, avagy jegyzetanyagában él tovább. Erre a jelenségre szerencsére a kutatókon, szakembereken túl kiadáspolitikánk is felfigyelt, s valószínű részben ennek köszönhető, hogy ma már egyre több hasznos és érdekes sajtótörténeti válogatást adnak ki hazánkban, melyek homogén gyűjtőkörrel szerkesztett anyagának jelentőségét nem kell külön hangsúlyoznunk.

Ezek közé a hasznos sajtótörténeti gyűjtemények közé tartozik a Tolsztoj-évforduló alkalmából megjelent emlékkönyv, a *Költő és próféta* is. A válogató négy fejezetbe csoportosítva és kronológikus sorrendben rendszerezte anyagát. A cikkek többsége a Tolsztoj életében „futása és halála" idején megjelent cikkek, tanulmányok, igaz- és álhírek, valamint nekrológok, melyek inkább foglalkoztak még az író személyével, a szenzáció-jellegű eseményekkel, mint magával Tolsztoj művészetével. A negyedik fejezetben pedig a Tolsztoj-problémát, a tolsztojizmust középpontjukba állító tanulmányokat találhatjuk.

Ez a gyűjteményes kötet éppen úgy tartalmaz esszéket, mint riportokat, tanulmányokat, tudósításokat, pamfleteket és vitacikkeket. Így közel egy évszázad publicisztikai gyakorlatából ad ízelítőt, illusztrálva például a *Magyar Salon*, *Budapesti Szemle*, *Pesti Hírlap*, *Huszadik Század*, *Pesti Napló*, *Az Est*, *Nyugat*, *Szocializmus*, *Új Idők*, *100%*, *Nagyvilág* és az *Élet és*

Irodalom Tolsztoj-kutatásunkban kifejtett szolgálatát.

A *Költő és próféta* c. gyűjtemény cikkeinek, tanulmányainak jelentősége — különös tekintettel a Tolsztoj népszerűsége ellenére szerény számú magyar könyvszakirodalomra — nem kicsi, és a válogató munkája sem lehetett egyszerű, ha a magyar sajtó gazdag Tolsztoj-anyagára gondolunk. Így a kötet nem is elégítheti ki egyformán a kuriozitásokra vágyó olvasók, a szakemberek, russzista kutatók igényeit. Ezt megértéssel is nyugtázhatnánk, mégis hiányoljuk azt a határozottabb koncepciót, amely ha nem is maradéktalanul, de egyaránt híven reprezentálná az 1945 előtti és utáni magyarországi Tolsztoj-képet. Valószínű hogy a (főleg felszabadulás előtti) anyag sokasága volt zavarbaejtő és egyben csábító a válogató számára, mert a kötetnek csaknem teljes közleményanyagát ebből a korszakból emelte ki. A felszabadulásig sikerült is színes, gazdag, s főleg változatos körképet nyújtani a Tolsztoj-kérdés magyarországi változásairól, feszültségeiről, az író személyét és műveit érintő ellentétes reakciókról.

Viszont az 1945 utáni Tolsztoj-anyag a kötetben nagyon szerény, ennélfogva félrevezető, sőt megtévesztő, bár a hazai tudományos elet és russzisztika olyan egyéniségeinek munkásságához fordult a válogató, mint Lukács György, Németh László, Sőtér István és Török Endre. Csak sajnálni lehet, hogy nem került a kötetbe több fontos, elvi jellegű tanulmány. Így ez a négy(!) közlemény nem képes jellemezni a felszabadulás utáni Tolsztoj-kutatás gyökeres változásait, eredményeit és az ebből fakadó komplex kutatási eredményeket. Sőtér István bevezetője alapos áttekintést nyújt ugyan a kutatás 1945 utáni korszakáról is, viszont lemarad mellőle a bevezető anyagához feltétlenül szükséges sajtótörténeti „illusztrációs" anyag.

A válogatás eredményeit, az antológia forrásjellegét természetesen méltányoljuk és a hazai Tolsztoj-szakirodalom egyik nyereségének tekinthetjük Osztovits Ágnes munkáját.

B. Juhász Erzsébet

Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ab amicis collegis discipulis composita. Szerkesztette: Bollók János. Bp. 1978. ELTE Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék. 499 l.

A gazdag tartalmú tanulmánygyűjtemény eredetileg „in honorem" készült Horváth professzor 65. születésnapjára, de sajnos csak „in memoriam" láthatott napvilágot. Horváth János tudományos munkássága nemcsak az antikvitás széles körét fogta át, de igen jelentős eredményeket hozott a középkori magyar irodalmi műveltség kutatásában is. E tekintetben főleg az irodalomtörténetírás nyert sokat az ő közismerten alapos filológiai (szövegkritikai és interpretációs) eredményeivel. Mindig a „kritikus kérdések" izgatták és az ilyen természetű témaválasztások jellemzik a tiszteletére kiadott emlékkönyvet is.

A magyar középkor eszmevilágának problematikáját több értékes tanulmány választotta tárgyául (Érszegi Géza, Mályusz Elemér, Kapitánffy István), de a magyar könyvtörténet és irodalomtörténet terrénumához valamennyi közül mégis Székely György kapcsolódik legszorosabban *Eszmék és gyakorlat, latinság és anyanyelvűség a huszitizmus kezdetein* c. tanulmányával. Bár a magyarországi huszita irodalom emlékei csekélyek, de korántsem jelentéktelenek, ennélfogva Székely komplex és komparatív vizsgálatainak igen nagy a jelentősége a hazai huszita íráskultúra nyomainak kutatásában.

A középkori kézirati hagyomány crux-ai — miként erre Horváth maga is mindig törekedett — e becses gyűjtemény jóvoltából ezúttal is tovább csökkentek. Bollók János *Vivus est sepultus?* c. tanulmányában Anonymus *Gesta*-jának bizonytalanul értelmezhető Thonuzoba-történetéről van szó. A szerző meggyőzően érvelve Pais korábban föltételezett pogány(?) rituális öngyilkossági teoriája ellen, arra a plauzibilis következtetésre jut, hogy itt nem annyira egy példátlan tragédia leírásával, mint sokkal inkább egy szokványos anonymusi szójátékkal állunk szemben (vitae, vivus, viverent, vivit).

A *Képes Krónika* egy döntő fontosságú helyét Vata fia Janusról Gerics József dolgozata interpretálja, minden bizonnyal végérvényes konklúzió kimondásával. E szerint a Janusra vonatkozó részt szerves egységben kell felfognunk a fehérvári pogányfelkelésről szóló híradással. Ha pedig ez így van, akkor ezek az adatok igen jól hasznosíthatók az „elveszett" pogánykori (helyesebben szólva: talán a honfoglalás körüli) ősi magyar műveltség rekonstrukciójához.

Vitéz János leveleskönyvének kézirati hagyományával kapcsolatban több fontos megállapítást tesz a kérdés legjobb szakértője, Boronkai Iván. Dolgozatában tisztázza ugyanis, hogy a leveleskönyv bécsi példánya — a közfelfogással ellentétben — nem eredeti kézirat, ezért az Ivanich Pál által készített jegyzetek egyike másolási hiba folytán torzult értelmetlenné s nem

magától a szövegkommentátortól ered (*Ἀλληγορικῶς* — Apollonius).

Ritoók Zsigmond kitűnő cikke is hasonló jó szolgálatot tesz a magyar humanizmuskutatás ügyének. Ritoók a Horváth által kiadott „Sevillai I." kódex Démosthenés-fordításával foglalkozva rámutat arra, hogy a görög alapszöveget valószínűleg Janus magánkönyvtárának egy példánya szolgáltatta, mely kódex később bekerült a Corvinába, onnan pedig Mátyás halála után nyugatra került a Démosthenés-kiadó Obsopoeushoz, aki aztán fel is használta könyve apparátusában (1533).

Az impozáns kötet bevezető tanulmányát Harmatta János írta, Horváth János tudományos munkásságának mindenre kiterjedő, precíz bibliográfiáját pedig Rimócziné Hamar Márta állította össze.

V. Kovács Sándor

Régiségeink — Ritkaságaink. Kiállítási katalógus. Haraszti Erika Ágnes. Győr, 1978. Kisfaludy Károly megyei könyvtár.

A történelmi múlt emlékét a régi könyv kétféleképpen is felidézi: külső megjelenésével tárgyi vonatkozásban, tartalmával szellemi értelemben. Talán ezzel magyarázható napjainkban a régi könyvek felé forduló mind aktívabb érdeklődés, amelyet nemcsak a róluk szóló tudományos és népszerűsítő munkák sokasodása, hanem például az antikvárárak gyors és tartós emelkedése is jelez. Ezért igen fontos feladat ezen a területen a hathatós ismeretterjesztés. A győri Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár kiállításáról sokszorosított formában közzétett katalógus — a kiállítással együtt — igen alkalmas eszköze a tájékoztatásnak. Mindenképpen örvendetes tény önmagában már megjelenése is.

A tartalmát tekintve szebb külsőt is megérdemlő, 52 sokszorosított lap terjedelmű kiadvány igényesen és színvonalasan kalauzol bennünket végig a kiállításon. A bemutatott anyag három csoportra oszlik. Az első legterjedelmesebb a könyvtár állományáról nyújt áttekintést időrendben haladva az incunabulumoktól az 1800-as évhatárig komplex kiállítás keretében, tehát nem egy-egy téma részletes kidolgozásával, hanem az adott gyűjtemény szemelvényes és sokoldalú bemutatásával. Vegyesen szerepelnek a bemutatott művek között az európai és hazai nyomdászat nevesebb darabjai, illetve tudományos történeti, irodalmi és egyházi jellegű munkák. A katalógus rövid címleírás után a kiállított könyvek többségéhez tájékoztató jegyzetet fűz. Megismerkedhetünk ezekből például az ősnyomtatványok legfontosabb jellemzőivel, vagy Aldus Manutius, illetve az Elzevirek nyomdászattörténeti szerepével jelentőségével, egy sor kiemelkedő reneszánsz, barokk és felvilágosodás kori alkotóval — elég ha Marsilio Ficino, Roberto Bellarmino, Pázmány Péter, Szenci Molnár Albert, Jean Baptiste Dubos nevét említjük. Az annotációk mindig lényegre tapintó tömör eligazítást adnak egy-egy mű tárgyi vagy szellemi értékéről. Szövegükbe kivételesen csúszott csak be pontatlanság, mint például az, hogy az 1715—1731 között Pozsonyban tartott országgyűlések artikulusait (törvénycikkeit), mint országgyűlési beszédeket mutatják be.

A katalógusnak mintegy ötödrészét veszi igénybe a Streibig nyomdatörténeti-gyűjteménynek, illetve a Miklovics—Zámory-gyűjteménynek a bemutatása, amelyeket jó érzékkel különítettek el a kiállítás törzsanyagától. Az 1727-től Győrött működő Streibig nyomda termékeiből csaknem 800 kötetet reprezentál az itt kiállított negyven mű. A könyvtár tulajdonában levő kollekció nagy helytörténeti értékét tekintve talán még kevésnek is tűnik ez a szám.

Mindezzel együtt a győri könyvtár kiállítási katalógusa nemcsak a nagyközönség igényeit szolgálja elsőrangúan, hanem hasznos tájékoztatás a szakembereknek is, sőt a színes magyarázó anyagnak köszönhetően, helyenként élvezetes olvasmány. Reméljük a jó példa követőkre talál.

Heltai János

Cataloque de la Bibliothèque de Jean-Baptiste Massillon. Édité et presenté par Jean Ehrard et Jhon Renwick. Clermont-Ferrand 1977. Institut d'Études du Massif Central, Fascicule XV, 130.

A több mint másfél évtizeddel ezelőtt megindult füzetsorozat, *Publications de l'Institut d'Études du Massif Central* legújabb kötete egy korábbi kutatási program megvalósulásának folyamatát jelzi. Az *Études sur Massillon* (éd. par J. Ehrard et A. Poitrineau. Fasc. XIII, 1975) gyűjteményes kötetben föltett kérdésre — hogyan rekonstruálható Massillon könyvtára — megszületett a Faculté des Lettres et Sciences Humaines, Université de Clermont-Ferrand tanárainak válasza. A jeles szónok, kollégiumi tanár, 1719-től clermonti püspök életében s halála (1742) után készült korabeli hiteles kéziratos lajstromok alapján sikerült a több mint ezerkétszáz műből és mintegy két és fél-

ezer kötetből álló könyvtár teljes katalógusát összeállítani.

Massillon gazdag magángyűjteménye s püspöki könyvtára a XVIII. század első évtizedeiben, a felvilágosodást megelőző filozófiai és világnézeti polémiák erősödése időszakában jött létre. A könyvtári gyűjtés hagyományaival, a könyvek sorsával foglalkozó rövid kísérő írások betekintést engednek a tudós szerző, a francia Akadémia tagja életművének forrásaiba. Jellemzik a rendkívül művelt oratoriánus egyéniségét, bibliofil szakértelmét, hangsúlyozzák könyvgyűjtő tevékenységének művelődéstörténeti szempontból kiemelhető vonását, Massillon vallásos-teológiai és történeti-politikai érdeklődésének hozzávetőleges arányokban megmutatkozó egymásmellettiségét. Könyveinek tartalmi csoportosítása ugyanis figyelemre méltó arányokra vet fényt.

A clermonti könyvtár kétharmad részre tehető vallásos kultúrának könyvállománya mellett a profán könyvanyag egyharmadnyi nagyságrendre nőtt. A vallásos és világi, egyháztörténeti és profán történelmi művek száma (11,7 és 16,8%) együttesen megközelítik a harminc százalékot. (Összevetésképpen: az együttes arány Montesquieu könyvtárában 26 százalék.) Nyelvi szemszögből az jellemző, hogy csupán egyetlen modern idegen nyelvű munka található Massillon könyvei között; tucatnyi biblia-kiadásai közül nem hiányzott Luther, *Das alte Testament* (Nürnberg, 1524) német kiadása sem. A könyvtári állománynak már csak 38 százaléka latin nyelvű.

Az összegező értékelés szerint Massillon sokkal modernebb szemléletűnek mutatkozik történeti olvasmányaiban, mint filozófiai téren. Bár teológiai könyvei között szép számmal találhatók heretikusnak ítélt, római indexre tett munkák, janzenista vitairodalom, a helvét es ágostai hitvallás szerzőinek művei stb. Modern tájékozódása főleg historizmusában, történeti érdeklődésének politikai orientációjában nyilvánul meg. Erre utal a korabeli, az 1700 utáni munkák viszonylag magasnak tűnő száma (kb. 75%) a történelmi tematikán belül. A példaszerű feldolgozású katalógus beszédes forrásanyag a korral foglalkozó könyv- és eszmetörténész és kultúrhistórikus számára. Közzétételével kapcsolatos kutatások közelebb visznek Saint-Beuve múlt század derekán kifejezett óhajának — Massillon élettörténetének és munkáinak feldolgozása nagyon hiányzik, pedig igen hálás téma volna . . . megvalósulásához. A francia kiadvány értékei, tanulságai saját adósságainkra is figyelmeztetnek.

Kár volna említetlenül hagyni, hogy a „Historiens profanes" címszóval jelzett csoport alatt, a 880. egység korabeli hungaricát jelöl: *Histoire des révolutions de Hongrie*, La Haye, 1739, 6 vol. B. M. U. (Bibliothèque Municipale et Universitaire de Clermont) 53490. Ez a Rákóczi *Mémoires*-jait is tartalmazó negyedrétű kiadvány. (A fejedelem Franciaországból magával vitt könyvei között, a rodostói könyvtárban, viszont Massillon négy kötete is megtalálható. Vö. II. *Rákóczi Ferenc könyvtára*. Bp. Klny. 1926.)

HOPP LAJOS

Н. Ю. Бокадорова: Текстология (разработка к курсу сопоставительной стилистики). Войенный институт. Москва 1976.

N. Ju. Bokadorova a Moszkvai Idegennyelvi Főiskola általános nyelvészeti tanszékének tanára a Katonai Főiskola hallgatói részére írta *Textológia* című munkáját, amely a kontrasztív stilisztika kurzushoz kíván kiegészítő jegyzet lenni. A szerző könyve Előszavában a következőképpen vázolja a mű célját: „A Főiskola végzett hallgatóinak gyakran van dolguk különböző jellegű dokumentációval, hadtudományi művek sajtó alá rendezésével. A gyakorlat azt bizonyítja, hogy a fordító referens éppen ezekben a fontos kérdésekben meglehetősen gyengén igazodik el. Az itt közzétett előadások feladata — ráirányítani a figyelmet arra, hogy a könyvhöz és a kézirathoz való helyes, intelligens viszony a filológiai kultúra, a politikai műveltség és a szakmai érettség kérdése".

N. Ju. Bokadorova a textológiának négy fontos kérdéskörét érinti: 1. A textológia tárgya és feladatai, 2. A szöveg forrásai, 3. A szöveg története, 4. A kiadás problémái.

N. Ju. Bokadorova művében arra is vállalkozott, hogy bebizonyítsa a szövegnek a nyomtatásra való előkészítése nem technikai, hanem rendkívül fontos alkotói munka. A textológia helyét a filológiai tudományok között pedig így határozza meg: „A textológiát szoros szálak fűzik az irodalomtudományhoz, a stilisztikához és a filológiai segédtudományok teljes komplexumához. A nyelvi kifejezés igaz kultúrája lehetetlen ezen diszciplínák tüzetes tanulmányozása nélkül."

A textológiáról összefoglaló munkát írni mindig is aktuális feladat. E nagy múlttal rendelkező filológiai diszciplina a filológus alapvető munkaanyagát — a szöveget veszi vizsgálat alá: foglalkozik a kéziratok

tanulmányozásával, megfejtésével, általában a kéziratok leírásával mint a szöveg forrásaival, a könyvszöveg vizsgálatával, a lehetséges és a tényleges hibák, elírások és különböző korrektúrák elemzésével, valamint a szöveg történetével.

N. Ju. Bokadorovának a *Textológia* című műve eligazítást nyújt a textológiának e sokrétű feladatkörében, meghatározza helyét a filológiai tudományok között, foglalkozik a szöveg forrásaival, a szöveg történetével és kitér a kiadás problémáira is.

RÓKA JOLÁN

Bibliography of the Writings of Gershom G. Scholem. At the Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem, 1978. 78, 6 számozatlan l.

Gershom G. Scholem professzornak, a kabbala-tudomány kritikai megalapítójának 80. születésnapját ő maga azzal ünnepelte meg, hogy megírta önéletrajzát Jeruzsálembe érkezéséig; a Héber Egyetem pedig azzal, hogy közzétette irodalmi munkásságának bibliográfiáját.

Önéletrajza *(Von Berlin nach Jerusalem.* Frankfurt a|M., 1977.) írói remeklés. Vázolja útját a kabbalához és a Héber Egyetem kabbala-tanszékéhez. Két magyar vonatkozásra hívnám fel a figyelmet. A jeruzsálemi Nemzeti Könyvtár egyik dolgozója volt, amikor megszerezték Goldziher Ignác könyvtárát: „die Exekutive habe beschlossen, für ein künftiges arabie sches Institut der Universität die berühmt Bibliothek des noch berühmteren, um nicht zu sagen weltberühmten, Islamisten Prof. Ignaz Goldziher in Budapest zu erwerben" (206.).

A kabbala-tanszékre való meghívásához két tudós véleményét kérték ki: Julius Guttmannét és Löw Immánuelét. „Der andere war Immanuel Löw in Szegedin, damals einer der *grand old men* der Wissenschaft von Judentum ... Löw schrieb, man solle mich unbedingt berufen. Er hatte mein Buch gelesen und dort zwei ausgezeichnete Seiten über die Zweigeschlechtlichkeit der Palme in der kabbalistischen Literatur gefunden. Auf den Mann, der das geschrieben habe, könne man sich verlassen" (220.).

A Scholem-bibliográfia első kiadását Fania Scholem és Baruch Yaron állította össze a 70. születésnapon *(Studies in Mysticism and Religion.* Jerusalem, 1967. Héber rész: 199—235.). 520 számot tartalmazott. A jelen bibliográfia — Moshe Catane munkája — a korábbiakhoz pótlásokat és tíz évvel többet ad. 1915—1977 évkörét öleli fel és 579 számot tüntet fel. Kitűnő indexek egészítik ki. A munka jól illusztrálja a szerző páratlan népszerűségét: hány nyelvre fordítják könyveit, cikkeit, előadásait, nyilatkozatait. Pályája kezdetén német versei és műfordításai jelentek meg. A bibliográfiát az Izraeli Tudományos Akadémia és a jeruzsálemi Héber Egyetem teszi közzé.

Ez a recenzió egyben főhajtás is az eredeti gondolkodó és úttörő tudós előtt a kilencedik évtized küszöbén, amelyet testi és szellemi frisseségben ért el. Vivat sequens!

SCHEIBER SÁNDOR

Lansky, Ralph: Handbuch der Bibliographien zum Recht der Entwicklungsländer — Manuel des bibliographies sur le droit des pays en développement. Entwurf — Edition préliminaire. Hamburg, [Soksz.] 1977. 469 p.

Az Arbeitsgemeinschaft für juristisches Bibliotheks- und Dokumentationswesen — Arbeitsgruppe Auslandsrecht és az Übersee-Dokumentation gondozásában megjelent bibliográfiai kézikönyv számos intézmény: közel negyven könyvtár, dokumentációs központ stb., elsősorban a Max Planck Institut für ausländisches und internationales Privatrecht (Hamburg) közreműködésével, ezeknek az intézményeknek anyagai alapján, az elméleti kérdések és az alkalmazandó gyakorlati megoldásoknak megfelelő előkészítése — több könyvtári szakfolyóiratban közzétett cikk, tanulmány — után jelent meg.

A munka a német—francia, illetőleg angol nyelvű bevezető részek (címfelvételi szabályok, lelőhely-jegyzék, rövidítések stb.) után közli a tulajdonképpeni bibliográfiai anyagot, majd a szerzői- és tárgymutatót (ez utóbbit angol és német nyelven), illetőleg a kézirat lezárása után érkezett kiegészítéseket.

A bibliográfiai rész az anyagot a fejlődő országokat általában tárgyaló művek után földrajzi-regionélis csoportosításban mutatja be (Afrika, a Közel-Kelet és az iszlám, — a Japán, Kína, Vietnam, Észak-Korea nélküli — Ázsia, Óceánia, Latin-Amerika területén levő fejlődő országok). Az egyes régiók anyagát külön-külön csoportosítja: összefoglaló, általános rész (ide tartoznak a kettőnél több ország anyagát tartalmazó művek is), ezeket követi az egyes országok anyagát tárgyaló anyag (az illető országra vonatkozóan megjelent általános, minden jogágat vagy több jogágat

együttesen tárgyaló anyag és az egyes szakágak anyaga). Bár ez a felosztási alap szakszempontból vitatható — a szocialista összehasonlító jogtudomány szerint — az elsődleges felosztási alap a *jogtípus* (szocialista — nemszocialista jogok), gyakorlatilag, főleg könyvtári feldolgozási szempontból, kétségtelenül praktikus, mert a földrajzi alosztás — nem tekintve most az időközi változásokat, amelyek azonban megfelelő módon jelzetelhetők — viszonylag jól elhatárolható ismérveken alapul. Célszerű lett volna azonban, hogy e tisztán formai (földrajzi) ismérv mellett a gyűjtemény valamilyen tartalmi ismérv kifejtésével is tájékoztasson (pl. az annotált szövegrészekben vagy az adott ország joganyagainak rövid jellemzésével).

A kézikönyv anyaggyűjtése nagyon lelkiismeretes munka eredménye. Így pl. nem csupán a könyvárusi forgalomban levő anyagot, hanem az egyes könyvtárakban kezelt, tehát hozzáférhető egyéb anyagot is (pl. sokszorosított vagy géppel írt anyag, legtöbbször irodalomjegyzék stb.) feldolgozze. A bibliográfiai részek feldolgozási módszerei: a címleírás, német nyelvű annotációk, lelőhelyek feltüntetése stb. mintaszerűek.

A fejlődő országok megismerése rendkívüli nehézségekbe ütközik. Azoknak az információs munkaeszközöknek, amelyek ennek az anyagnak az elsődleges megközelítését lehetővé teszik alapvető jelentősége van a könyvtári referensz-tevékenységben. Az áttekintést biztosító munkák anyagának egységes szempontú összegyűjtésénél és feldolgozásánál felmerülő nehézségek közismertek. A névtelen munkatársaknak és elsősorban R. Lansky szerkesztőnek vitathatatlan érdeme, hogy a mű e nehézségek ellenére létrejött és hasznos munkaeszköze a kutatónak és a tájékoztató szakembernek.

NAGY LAJOS

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. XI. 3 – Terjedelem: 9,8 (A/5) ív
79.6466 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

Szörényi László: Faludi Ferenc, a könyvvizsgáló 1
Buzinkay Géza: A Vasárnapi Újság a dualizmus első felében (1867—1890) 25
Kiss József: A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig 43

KÖZLEMÉNYEK

Gömöri, György: Isaac Basire 1661 utáni magyar kapcsolatairól és könyveiről 62
Kókay György: Horányi Elek „Memoria Hungarorum"-ának németországi visszhangjához 65
Szilágyi Ferenc: Csokonai „Békaegérharc"-ának ismeretlen illusztrált kiadása a múlt századból 67
Lengyel András: Adatok a 100% sajtórendészeti ellenőrzésének történetéhez 72
Markovits Györgyi: Francia művek magyarul a második világháború idején 76

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Borsa Gedeon: Az 1593. évi kolozsvári perikopás-könyv 82
Téglásy Imre: Egy XVII. századi értekezés a latin próza stílusáról 91

FIGYELŐ

Szathmári István: Kiss István (1922—1978) 95
Havasi Zoltán: Az Országos Széchényi Könyvtár és a „hungarika-program" 96
V. F.: Az akadémiai könyvkiadás jubileuma 99
Várhidi Klára: A Széchényi Könyvtár legelső otthona 100

SZEMLE

Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. *(Barlay Ö. Szabolcs)* 104
Botta István: Melius Péter ifjúsága. Bp. 1978. *(Dán Róbert)* 105
Költő és próféta. (A magyar sajtó Tolsztojról.) Bp. 1978. *(B. Juhász Erzsébet)* 106
Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth ... Bp. 1978. *(V. Kovács Sándor)* 107
Régiségeink — Ritkaságaink. Kiállítási katalógus. Győr, 1978. *(Heltai János)* 108
Catalogue de la Bibiliothèque de Jean-Baptiste Massilon. Clermont-Ferrand, 1977. *(Hopp Lajos)* 108
Bokadorova, H. Ju.: Teksztologija. Moszkva 1976. *(Róka Jolán)* 109
Bibliography of the Writings of Gershom G. Scholam. Jerusalem, 1978. *(Scheiber Sándor.)* 110
Lansky, Ralph: Handbuch der Bibliographien zum Recht der Entwicklungsländer. Hamburg, 1977. *(Nagy Lajos)* 110

Ára: 20 Ft
Előfizetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25 543
ISSN 0025—0171

SOMMAIRE

Szörényi, László: Ferenc Faludi, le censeur 1
Buzinkay, Géza: La revue Vasárnapi Újság (Gazette de Dimanche) durant la première moitié du dualisme (1867—1890) 25
Kiss, József: L'histoire de l'édition des poèmes de Petőfi de 1850 à 1945 43

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES.

Gömöri, György: Sur les relations hongroises d'après 1661 et sur les livres d'Isaac Basire 62
Kókay, György: A l'écho d'Allemagne de „Memoria Hungarorum" d'Elek Horányi 65
Szilágyi, Ferenc: Une edition illustrée inconnue du poème de Csokonai, intitulé Batrachomyomachie 67
Lengyel, András: Quelques données à l'histoire de la surveillance de la revue 100% de la part de la police de presse 72
Markovits, Györgyi: Des ouvrages français en hongrois durant la période de la deuxième guerre mondiale 76

ANCIENS LIVRES HONGROIS

Borsa, Gedeon: Le livre de péricopes de Kolozsvár de l'année 1593 82
Téglásy, Imre: Une dissertation du XVIIe siècle sur le style de la prose latine 91

CHRONIQUE

Szathmári, István: István Kiss (1922—1978) 95
Havasi, Zoltán: La Bibliothèque Nationale Széchényi et le „programme de Hungarica" 96
V. F.: Le 150e anniversaire de l'activité d'éditeur de l'Académie 99
Várhidi, Klára: Le premier domicile de la Bibliothèque Széchényi 100

REVUE

Györffy, György: István király és műve. (Le roi Étienne et son ouevre.) Bp. 1977. *(Barlay, Ö. Szabolcs)* 104
Botta, István: Melius Péter ifjúsága. (La jeunesse de Péter Melius.) Bp. 1978. *(Dán, Róbert)* 105
Költő és próféta. (A magyar sajtó Tolsztojról.) (Poète et prophète. La presse hongroise sur Tolstoï). Bp. 1978. *(B. Juhász, Erzsébet)* 106
Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth . . . Bp. 1978. *(V. Kovács, Sándor)* 107
Régiségeink és ritkaságaink. Kiállítási katalógus. Győr, 1978 *(Heltai, János)* 108
Catalogue de la Bibliothèque de Jean-Baptiste Massillon. Clermont-Ferrand, 1977. *(Hopp, Lajos)* 108
Bokadorova, Kh. Iou.: Tekstologia. Moskva, 1976. *(Róka, Jolán)* 109
Bibliography of the Writings of Gerschom G. Scholam. Jerusalem, 1978. *(Scheiber, Sándor)* 110
Larsky, Ralph: Handbuch der Bibliographien zum Recht der Entwicklungsländer. Hamburg, 1977. *(Nagy, Lajos)* 110